

نقشه راه جریان‌های اسلامی در کشورهای شمال آفریقا

مقدمه کتاب

«نقشه راه جریان‌های اسلامی در شمال آفریقا»

شمال آفریقا، از صحرای غربی تا مصر، پهنه‌ای تاریخی از تکوین، تطور و تعامل جریان‌های بزرگ اسلامی است؛ سرزمینی که هزار سال پیوسته، اندیشه دینی و اجتماعی امت اسلام را شکل داده و امروز نیز در تحولات فکری جهان عرب و آفریقا نقش تعیین‌کننده دارد. شناخت این منطقه بدون درک دقیق از ساختار و جهت‌گیری جریان‌های اسلامی آن، ممکن نیست. از این رو، **جریان‌شناسی جامع و روشمند** در شمال آفریقا نه تنها یک ضرورت علمی بلکه **حیاتی راهبردی** برای هر پژوهشگر یا مبلغ بین‌المللی به شمار می‌آید.

۱. ضرورت و اهمیت جریان‌شناسی اسلامی معاصر

در دهه‌های اخیر، تحولات سریع سیاسی و فکری در کشورهای شمال آفریقا—از مدل سلطنتی مغرب تا نظام جمهوری مصر—همچنین حرکت بیداری اسلامی و انقلاب‌های مردمی در این منطقه، منجر به دگرگونی عمیقی در نقش دین در سیاست و جامعه شده است. در این پهنه، اسلام نه تنها یک سنت دینی، بلکه یک عامل فعال در گفتمان هویت، اصلاح، و مقاومت است. شناخت دقیق جریان‌های اسلامی معاصر، از تصوف تا سلفیه، از نواندیشی تا اخوانی‌گری، **شرط بنیادی فهم تعاملات دینی-اجتماعی** در این کشورهاست. بدون

چنین شناختی، تحلیل‌های دینی یا فرهنگی، و خصوصاً گفت‌وگوهای بین مذاهب اسلامی، به خطاهای تعمیمی و تفسیرهای ناقص دچار می‌شوند.

۲. اهمیت ویژه برای مبلغان و زبان‌دانان گفت‌وگوگر با جهان اسلام

این اثر به شکل ویژه برای **مبلغان زبان‌دانی** که در حوزه گفت‌وگو با فعالان و اندیشه‌ورزان جهان اسلام فعالیت دارند طراحی شده است. آگاهی از مواضع و پیش‌زمینه‌های فکری جریان‌های اسلامی در شمال آفریقا، ابزار اصلی برای **گفت‌وگوی محترمانه و مؤثر فرهنگی** به شمار می‌رود. مبلغان و پژوهشگران بین‌المللی تنها هنگامی می‌توانند پیام اسلام تمدنی و انقلابی را در سطح جهانی تبیین کنند که ترکیب دقیقی از دانش جریان‌شناسی، قدرت گفت‌وگو، و حساسیت فرهنگی داشته باشند. این کتاب در همین مسیر، نقشه‌بازشناسی و جهت‌یابی آنها را فراهم می‌آورد.

۳. نقشه راه؛ طرحی مقدماتی برای شناخت تطبیقی

در این کتاب، واژه «نقشه راه» به معنای **ارائه کلیاتی مختصر، نظام‌مند و جهت‌دار** از جریان‌های اسلامی در شمال آفریقا است — یعنی ترسیم خطوط اصلی و مسیرهای پژوهشی آینده، نه عرضه مطالعات تفصیلی نهایی. هریک از مباحث ارائه‌شده، نیازمند پژوهش‌های میدانی و تاریخی گسترده‌تر خواهد بود. بنابراین این کتاب، طرح آغازین برنامه کلان «جریان‌شناسی شمال آفریقا» است و قرار است مبنای پژوهش‌های تفصیلی در کشورهای منطقه باشد.

۴. ساختار سرفصل‌های کتاب

ساختار کتاب بر اساس مطالعه و بررسی جریان‌های اسلامی در کشورهای شمال آفریقا طراحی شده است و به بررسی جریان‌های ذیل پرداخته است:

۱. جریان‌های وابسته به جریان اخوان المسلمین
۲. جریان‌های سلفی
۳. جریان‌های تصوف
۴. نهادهای دینی رسمی
۵. جریان‌های شیعه

در پایان هر فصل، **جدول منابع و مراجع پژوهشی معتبر به زبان عربی** درج گردیده است تا پژوهشگر بتواند مسیر مطالعات تکمیلی خود را دقیق‌تر دنبال کند.

۵. هدف نهایی پژوهش

این کتاب قصد ندارد یک داوری نهایی درباره ماهیت جریان‌های اسلامی صادر کند، بلکه هدف آن فراهم‌سازی **نقشه مفهومی برای درک، گفت‌وگو و پژوهش بیشتر** است—نقشه‌ای که بر اساس تحلیل عینی، داده‌های میدانی، و گفت‌وگو با منابع رسمی، محققان را در جهت تعامل مثبت با جهان اسلام یاری دهد.

بنابراین «نقشه راه جریان‌های اسلامی در شمال آفریقا» نخستین گام از پروژه علمی شناخت جامع جریان‌های اسلامی جهان عرب است؛ گامی برای گذار از برداشت‌های کلی و رسانه‌ای به فهم واقع‌بینانه و دقیق از نهادها، اندیشه‌ها و تحولات دینی در این سرزمین، و ابزاری راهبردی برای گسترش گفت‌وگوهای دینی و علمی میان جهان اسلام و ایران.

جریان‌های اسلامی کشور مصر

۱. جریان اخوان المسلمین در مصر

(تحلیل تاریخی، فکری و سیاسی)

۱. پیدایش و زمینه تاریخی

اخوان المسلمین در سال ۱۹۲۸ م / ۱۳۴۷ ق توسط امام حسن البنا در شهر اسماعیلیه، در دل جامعه‌ای که پس از سقوط خلافت عثمانی و تحت سلطه بریتانیا بود، تأسیس شد. هدف اصلی آن بازسازی هویت اسلامی و مقابله با نفوذ غرب‌زدگی فرهنگی و سیاسی در مصر بود. بنا اخوان را جنبشی «شامل» معرفی کرد که کار خود را بر شش محور استوار ساخت: دعوت، تعلیم، خدمات اجتماعی، اصلاح اخلاق، کار سیاسی، و آمادگی برای جهاد.

در دهه‌های نخست (۱۹۳۰-۱۹۴۰)، اخوان از یک حلقه محدود دینی به سازمانی بزرگ با صدها شعبه در سرتاسر مصر تبدیل شد. آنان مدارس، بیمارستان‌ها و مراکز خیریه ساختند، و در جنگ ۱۹۴۸ فلسطین نیروی داوطلب به وجود آوردند.

این گسترش سریع، موجب حساسیت حکومت ملک فاروق و سپس رژیم نظامی جمال عبدالناصر شد.

۲. برخورد حکومت با اخوان و تحولات عقیدتی

پس از ترور نخست‌وزیر مصر (محمود فهمی النقراشی) در سال ۱۹۴۸ توسط یکی از اعضا، حکومت اخوان را منحل و حسن البنا را چند ماه بعد ترور کرد. پس از ۱۹۵۲، در دوران عبدالناصر، رابطه اخوان با نظام نظامی دچار شکاف شد؛ ابتدا از انقلاب حمایت کردند اما بعد از کشف طرحی برای ترور ناصر (۱۹۵۴) سرکوب شدند، هزاران نفر زندانی یا اعدام شدند.

در زندان‌ها، اندیشه‌های **سید قطب** (۱۹۰۶-۱۹۶۶) شکل گرفت. در آثارش به‌ویژه کتاب *معالم فی الطريق*، قطب مفهوم «جاهلیت قرن بیستم» و «حاکمیت الهی» را مطرح کرد و راه اصلاح را از مسیر تربیت جامعه و سپس قیام علیه نظام‌های غیرالهی دانست. این مرحله، تحول عمیقی در تفکر اخوان بود: از دعوت اجتماعی به «نظریه تغییر انقلابی». بعدها همین شاخه رادیکال پایه شکل‌گیری برخی جریان‌های جهادی شد، هرچند رهبران سنتی اخوان از آن تفکیک گرفتند.

۳. بازگشت تدریجی و گسترش اجتماعی (۱۹۷۰-۲۰۱۰)

در دوران **انور سادات**، پس از آزادی زندانیان سیاسی در ۱۹۷۱، اخوان دوباره مجاز به فعالیت دعوتی و فرهنگی شدند. آنان با سیاست سادات در اسلامیزه کردن جامعه و مقابله با چپ‌ها همراهی کردند، اما از خط مشی حاکم فاصله گرفتند و تشکیلات خود را گسترش دادند.

در دهه‌های بعد، اخوان در دانشگاه‌ها، اتحادیه‌های صنفی و پزشکی، انجمن‌های دانشجویی و مساجد نفوذ اجتماعی وسیعی یافتند. در دوران **حسنى مبارك**، حضورشان در انتخابات پارلمانی محدود بود ولی در چارچوب مستقلین شرکت می‌کردند؛ در انتخابات ۲۰۰۵، اخوان تحت عنوان «نامزدهای مستقل» حدود ۲۰٪ کرسی‌های مجلس را به دست آوردند، که قدرت واقعی آنان را آشکار ساخت.

از نظر فکری، در این دوره گرایش اصلاحی سیاسی تقویت شد. آثار متفکرانی چون **شیخ یوسف القرضاوی** و **راشد الغنوشی** بر عقلانیت، مشارکت سیاسی و مفهوم مدنیّت اسلامی (المدنیة الإسلامیة) تأکید داشتند. بنابراین اخوان به تدریج از گرایش قطبی فاصله گرفت و رویکردی مسالمت‌آمیز و قانونی پیدا کرد.

۴. ساختار تشکیلاتی و نهادهای اخوان

تشکیلات اخوان بر اساس نظام دقیق سازمانی استوار است:

- **المرشد العام (رهبر کل)** در رأس؛ زیر نظر «مکتب الإرشاد» و «مؤتمر عام».
- **مناطق و شعب** در هر استان؛ هر شعبه دارای مسؤول تربیتی و مسؤول مالی است.
- **نظام الأسر (خانواده‌ها)**: واحد تربیتی و آموزشی، اعضا در حلقات هفتگی شرکت می‌کنند.

- **دائرة الدعوة و التعليم، العمل الطلابي، العمل النسائي** از شاخه‌های داخلی آن هستند.
- رسانه‌های اخوان (مانند وب‌سایت «اخوان اون لاین») در فضای مجازی نفوذ دارند.

همین تشکیلات منظم، عامل بقای آنان در شرایط سرکوب‌های متعدد بوده است.

۵. مرحله انقلاب ۲۰۱۱ و حکومت محمد مرسی

در جریان انقلاب ۲۵ ژانویه ۲۰۱۱، اخوان المسلمین نخست محتاطانه شرکت کرد، اما پس از سقوط حسنی مبارک به صورت فعال وارد میدان شد. در همان سال، حزب‌شان به نام **حزب الحرية والعدالة** تأسیس گردید و در انتخابات پارلمانی پیروز شد.

در ۲۰۱۲، **دکتر محمد مرسی**، از رهبران اخوان، اولین رئیس‌جمهور منتخب مصر گردید.

دوران مرسی (ژوئن ۲۰۱۲ تا ژوئیه ۲۰۱۳) با چالش‌های متعدد روبه‌رو بود: اختلاف با ارتش، قضات، رسانه‌ها و نیروهای لیبرال، و همچنین سوء مدیریت سیاسی. کوشش مرسی برای اصلاحات قانون اساسی به اعتراضات گسترده و در نهایت مداخله نظامی به رهبری ژنرال عبدالفتاح السیسی انجامید که به خلع او و سرکوب شدید اخوان منجر شد.

۶. وضعیت پس از ۲۰۱۳: انشقاق، مهاجرت و بحران

پس از کودتای نظامی، اخوان به عنوان گروه «تروریستی» در مصر ممنوع شد، هزاران نفر زندانی یا تبعید شدند. بخشی از رهبران به ترکیه، قطر و لندن مهاجرت کردند. ساختار داخلی دو شاخه یافت:

- **شاخه برون‌مرزی (ترکیه و لندن)** که بر فعالیت رسانه‌ای و بین‌المللی تمرکز دارد.
- **شاخه داخلی مخفی** که در قالب شبکه‌های اجتماعی و کار خیریه نیمه‌پنهان عمل می‌کند.

در سطح نظری، میان دو رویکرد اختلاف افتاد:

۱. محافظه‌کاران قدیمی که خواستار بازسازی تدریجی و پرهیز از رویارویی مستقیم‌اند.

۲. جوانان انقلابی که از مسئولان گذشته ناامید و به خط مشی جهادی نزدیک شده‌اند.

۷. اندیشه و مبانی نظری اخوان المسلمین

اخوان بر پنج رکن اعتقادی تأکید دارد:

۱. **توحید و حاکمیت الهی (الحاکمیه لله)**
۲. **استناد به قرآن و سنت تفسیر شده توسط سلف صالح**

۳. تربیت جامع انسان مسلمان (الفرد المسلم)

۴. وحدت امت و بازگشت خلافت رشیده (به معنای نظام عدالت محور اسلامی)

۵. عمل سیاسی و اجتماعی در چارچوب تدریجی و قانونی

از دیدگاه آنان، اسلام دین جامع است که سیاست، اجتماع، اقتصاد و اخلاق را دربرمی گیرد. بنابراین تشکیل دولت اسلامی هدف نهایی تلقی می شود، ولی از مسیر تربیت، اصلاح و سپس مشارکت قانونی باید تحقق یابد.

۸. رابطه با جریان های دیگر و ارزیابی معاصر

اخوان همیشه با سلفی ها و ازهر رابطه ای دوگانه داشته است: از حیث فرهنگی آمیختگی با ازهر دارد، اما از لحاظ فکری از جمود نص گرای سلفی ها فاصله گرفته و به عقلانیت اسلامی گرایش یافته است.

با گروه های جهادی (مانند جماعت الجهاد و الجماعة الإسلامية) در دهه ۱۹۹۰ اختلاف داشت و از خشونت تبری جست، اما برخی شاخه های جوان تر به آنان نزدیک شدند.

در سطح بین المللی، اندیشه اخوان المسلمین الهام بخش «نهضت ها و حرکت های اسلامی» از جمله در سوریه، اردن، تونس، سودان و حتی آسیا بوده است، تا جایی که اصطلاح «مکتب اخوانی» به عنوان یک مکتب فکری سیاسی اسلامی مطرح شده است.

امروز در مصر، اخوان به صورت شبکه ای نیمه پنهان باقی مانده، با نفوذ فرهنگی در جامعه رعیت، معلمان و پزشکان، اما بدون قدرت رسمی. دولت به شدت فعالیت آنان را کنترل می کند، درحالی که پایگاه اجتماعی شان در میان طبقه متوسط همچنان پابرجاست.

۹. جمع بندی تحلیلی

اخوان المسلمین مصر طی حدود یک قرن از یک حرکت دینی مردمی به نظام فکری و سازمانی پیچیده اسلامی تبدیل شده است که توازن میان دعوت، سیاست و اجتماع را پیوسته آزموده است.

۲. جریان‌های سلفی

۱. پیش‌درآمد تاریخی و زمینه پیدایش سلفی‌گری در مصر

۲. جریان‌های اصلی سلفی (علمی، حزب‌النور، جهادی، دعوتی، اصلاحی)

۳. شخصیت‌ها و مؤسسات مهم سلفی مصر

۴. روابط و تعارض میان سلفیان و دیگر جریان‌های اسلامی (از جمله اخوان)

۵. گرایش‌های سیاسی و تعامل با حکومت پس از انقلاب ۲۰۱۱ و دوران نظامی

۶. وضعیت معاصر، تحدیات و روندهای فکری جدید سلفی‌ها

۱. خاستگاه تاریخی و فکری سلفی‌گری در مصر

سلفی‌گری مصر از اواخر قرن نوزدهم و اوایل قرن بیستم در زمینه بازگشت به نصوص اولیه دین اسلام و ردّ بدعت‌ها (به تعبیر آنان) شکل گرفت. نخستین تأثیر فکری آن از مکتب نجد (دعوت محمد بن عبدالوهاب) به وسیله طلبه‌ها و حجاج مصری که از حجاز بازمی‌گشتند وارد شد. اما در مصر، سلفی‌گری هرگز از نظر اجتماعی صرفاً به چهره وهابی خالص محدود نشد، بلکه با سنت دانشگاهی الأزهر آمیخته شد و تدریجاً دو وجه یافت: **سلفی علمی (نص‌گرا)** و **سلفی اصلاحی (عقل‌گرا)**.

در نیمه قرن بیستم، شخصیت‌هایی چون **محمد رشید رضا** و مجله «المنار» حامل گرایش اصلاحی سلفی بودند که با اندیشه‌های محمد عبده تلفیق داشتند. در دهه‌های بعد، الهام‌گیری از سلفی‌گری سعودی، به‌ویژه از طریق کمک‌های مالی و آموزشی در زمان انور سادات، جریان‌های محافظه‌کار سلفی را تقویت کرد.

۲. جریان‌های عمده سلفی در مصر

الف) سلفی علمی (السلفية العلمية)

این گرایش در دهه ۱۹۷۰ در **اسکندریه (الاسکندریه)** در میان دانشجویان دانشگاه‌ها پدید آمد. رهبران آن مانند **یاسر برهامی، أحمد فرید، محمد إسماعیل المقدم** بر مطالعه علمی حدیث، فقه سنتی و التزام به عقاید ابن تیمیه و ابن قیم تمرکز داشتند. آنان نسبتاً غیرسیاسی بودند تا پیش از ۲۰۱۱، و بیشتر بر اصلاح فرد و جامعه از طریق دعوت و تربیت دینی تأکید داشتند. این جریان بعداً در قالب حزب سیاسی ظاهر شد.

ب) حزب النور (حزب النور السلفی)

پس از انقلاب ۲۰۱۱، جریان سلفی علمی اسکندریه حزب النور را تأسیس کرد تا در عرصه سیاسی مسالمت‌آمیز شرکت نماید. حزب النور در انتخابات مجلس ۲۰۱۲ حدود ۲۸٪ آراء را به‌دست آورد و دومین نیروی سیاسی پس از اخوان شد. شعار آن، تطبیق شریعت با ابزارهای دموکراتیک بود، اما پس از سقوط محمد مرسی در ۲۰۱۳، موضع میانه‌رو اتخاذ کرد و از کودتای نظامی حمایت ضمنی نمود تا بقای خود را حفظ کند. از این‌رو بسیاری از اسلام‌گرایان دیگر او را به سازش با نظام متهم کردند.

ج) سلفی‌های جهادی (السلفية الجهادية)

این دسته ریشه در تجربه گروه‌های مسلح دهه‌های ۱۹۸۰ و ۱۹۹۰ دارد (مانند **جماعة الجهاد** و بخشی از **الجماعة الإسلامية**). آنان متأثر از آثار سید قطب و فقه جهاد ابن تیمیه‌اند، و با نظام‌های حاکم سکولار دشمنی دارند. در دوران پس از انقلاب، گروه‌هایی چون **أنصار الإسلام و أنصار بيت المقدس** با گرایش به القاعده و بعداً داعش در صحرای سینا ظهور کردند. این جریان نظامی و قهرآمیز، از نظر عقیدتی به سلفی‌گری کلاسیک وابسته است اما از لحاظ روشی با سلفیان دعوتی اختلاف بنیادی دارد. (در بخش بعدی به تفصیل به این گروه پرداخته‌ایم).

د) سلفی‌های دعوتی (الدعويون)

وجه دعوتی سلفی‌ها در مصر به شبکه‌ای از مؤسسات، مراکز آموزشی، مساجد و تعاونی‌های خیریه مربوط است که در استان‌های مختلف فعال‌اند—به‌ویژه در بنی سويف، المنصورة و دامنه اسکندریه. آنان بیشتر از رجال علم و حدیث تأثیر گرفته‌اند و در تعامل اجتماعی نرم‌ترند.

هـ) سلفی‌های اصلاحی یا میانه‌رو

از اواخر دهه ۱۹۹۰ و به‌خصوص پس از سقوط مرسی، بخشی از سلفیان به نقد سیاست‌های تکفیری و انزوای اجتماعی روی آوردند. شخصیت‌هایی چون **حازم صلاح ابواسماعيل** (در مراحل اولیه) و برخی شاگردان الازهر با ترکیب اندیشه سلفی و عقل‌گرایی ظاهر شدند. این جناح تلاش دارد گفتمان سلفی را با منطق وحدت ملی و مقابله با افراط‌گرایی بازسازی کند.

۳. شخصیت‌ها و مؤسسات مهم سلفی مصر

- **المدرسة السلفية بالإسكندرية:** مرکز اصلی آثار سلفی علمی، با نظام آموزشی منظم و شعبات متعدد.
- **حزب النور:** بازوی سیاسی جریان اسکندریه، با چهره‌هایی چون یاسر برهامی، نادر بگار و جلال مره.
- **جماعة أنصار السنة المحمدية:** قدیمی‌ترین نهاد دعوتی سلفی مصر، تأسیس در دهه ۱۹۲۰ توسط شیخ محمد حامد الفقی، که در رویکرد مذهبی غیرسیاسی و تمرکز بر تصحیح عقیده پیشرو است.
- **الجبهة السلفية:** گروهی جوان، سیاسی و انقلابی‌تر، تشکیل شده از فعالانی که از خط محافظه کار النور جدا شدند و خواهان نمایندگی پررنگ‌تر اسلام‌گرایان در نظام سیاسی بودند.
- **جماعة السلفية الجهادية بسیناء و شاخه‌های آن:** از نظر امنیتی پرمناقشه، مرتبط با داعش و اتهامات تروریستی.

۴. روابط سلفیان با دیگر جریان‌های اسلامی

سلفیان دعوتی و علمی معمولاً با **اخوان المسلمین** در سطح فکری اختلاف دارند؛ سلفیان اخوان را به تفریط عقیدتی و بدعت فکری متهم می‌کنند، در حالی که اخوان، سلفیان را به جمود نص‌گرایی و دوری از واقعیت سیاسی متهم می‌سازند.

با **الأزهر الشريف** نیز روابط متغیر بوده است: برخی مراجع الأزهر سلفی‌ها را از لحاظ روش علمی نقد کرده‌اند، اما در خیزش ضدتندروی اخیر، تعامل آموزشی با سلفیان میانه‌رو گسترش یافته است.

۵. وضعیت سیاسی پس از انقلاب و دوران نظامی

در دوران انور سادات، دولت برای مقابله با نفوذ چپ‌گرایان و ناصری‌ها، سلفیان را تقویت کرد. پس از انقلاب ۲۰۱۱، آنان به بازیگر رسمی تبدیل شدند. اما پس از کودتای نظامی ۲۰۱۳ علیه محمد مرسی، نهادهای امنیتی بسیاری از گروه‌های سلفی جهادی را سرکوب کردند، و حزب النور به صورت محدود در نظام باقی ماند. در نتیجه، سلفیان در دو قطب کاملاً مختلف تقسیم شدند: بخشی همکار با دولت، و بخشی در انزوا یا در معرض اتهام افراطی‌گری.

۶. وضعیت فکری و اجتماعی معاصر

امروزه، سلفی‌های مصر در فضای پساکودتا عمدتاً رویکرد محافظه کار و آرام دارند. بسیاری از مساجد و مؤسسات دینی تحت نظارت وزارت اوقاف اداره می‌شوند. جریان اسکندریه به تربیت نسل جدیدی از مبلغین متعهد به «سلفیة مصلحة» پرداخته است که تلاش می‌کند از درگیری سیاسی و تکفیر فاصله گرفته و به کار فرهنگی و اجتماعی بپردازد.

در مقابل، بخشی از جوانان سلفی ناراضی، در فضای مجازی و شبکه‌های تبلیغی جدید (یوتیوب، تلگرام) به بیان دیدگاه‌های نقدآمیز نسبت به حزب النور و الأزهر می‌پردازند، و از ادغام در نظام رسمی مصر ناراضی‌اند.

با این وصف، می‌توان گفت سلفی‌گری مصر طی سه دهه اخیر از مرحله‌ی «دعوت صرف» به مرحله‌ی **تقسیم سه‌گانه: دعوتی - سیاسی - جهادی** رسیده است و در وضع حاضر غالباً در چارچوب کنترل دولتی و نزاع فکری درون‌اسلامی قرار دارد.

جریان‌های جهادی در مصر

مقدمه

جریان‌های جهادی مصر از پیچیده‌ترین و متنوع‌ترین حرکت‌های اسلام‌گرای معاصر در جهان عرب‌اند. ترکیب بین عوامل تاریخی، اجتماعی، امنیتی و عقیدتی، این جریان‌ها را از دهه ۱۹۷۰ تا امروز در چهار طیف عمده شکل داده است:

۱. جریان سنتی جهاد مصری،

۲. جریان الجماعة الإسلامية،

۳. شبکه‌های القاعده گرا،

۴. گروه‌های پساداعشی و محلی در سینا و مصر علیا.

۱. زمینه تاریخی

پس‌زمینه موج جهادگرایی در مصر، به جنبش **اخوان المسلمین** و اندیشه‌های **سید قطب** در دهه ۱۹۵۰ و ۱۹۶۰ بازمی‌گردد. قطب با طرح مفهوم «جاهلیت معاصر» و «حاکمیت الهی»، زمینه نظری برای نفی دولت‌های موجود و ضرورت «جهاد بر ضد طاغوت» را فراهم کرد. پس از سرکوب‌های ناصر، گروه‌های افراطی از دل سازمان‌های اسلامی خارج شدند و به سمت مبارزه مسلحانه رفتند.

اما بستر اجتماعی رشد آن، فضای بسته سیاسی تحت حکومت‌های نظامی، بحران اقتصادی و محرومیت طبقه جوانان دانشگاهی بود؛ به‌ویژه در دهه‌های ۱۹۷۰ و ۱۹۸۰، که مصر به سمت سیاست‌های آزادسازی اقتصادی مبتنی بر نابرابری رفت.

۲. جماعة الجهاد المصری

الف. پیدایش و سازمان:

در اوایل دهه ۱۹۷۰، «جماعه الجهاد» توسط **صالح سریه** (فلسطینی الاصل، عضو سابق اخوان) تأسیس شد. هدف اولیه گروه، سرنگونی دولت سکولار مصر و برپایی نظام اسلامی بود. پس از اعدام صالح سریه در پرونده معروف «تنظیم الفنی العسکری»، گروه به زیر زمین رفت و در دهه ۱۹۸۰ زیر نظر **محمد عبدالسلام فرج** (نویسنده کتاب الفریضه الغائبه) بازسازی شد. اثر فرج مبنای فقهی جهاد علیه حکومت‌های اسلامی غیرمطبق با شریعت شد.

ب. نقش تاریخی:

در ۱۹۸۱، شاخه‌ای از جماعه الجهاد به همکاری با نیروهای الجماعه الإسلامیه در ترور **انور سادات** پرداخت. پس از آن، موج وسیعی از دستگیری‌ها رخ داد و رهبران گروه از جمله **ایمن الظواهری** (پزشک و رهبر بعدی القاعده) زندانی شدند. در دهه ۱۹۸۰، گروه در افغانستان فعال شد و در جنگ علیه شوروی شرکت کرد. همین حضور، زمینه اتصال جهادی‌های مصر با شبکه جهانی مجاهدان عرب (القاعده) را فراهم ساخت.

ج. پیوند با القاعده:

از اواخر دهه ۱۹۹۰، جماعه الجهاد رسماً با القاعده ادغام شد و به عنوان هسته اصلی آن عمل کرد. ایمن الظواهری پس از مرگ بن‌لادن در ۲۰۱۱ رهبر جهانی القاعده شد. گرچه ساختار جهاد مصری در داخل کشور تا حد زیادی از بین رفت، اما شبکه فکری و سازمانی آن در منطقه سینا و شمال آفریقا فعال باقی ماند.

۳. الجماعه الإسلامیه

الف. منشأ و ساختار:

این گروه در اوایل دهه ۱۹۷۰ میان دانشجویان دانشگاه‌های اسوان، المنیا و اسیوط پدید آمد و بعدها به جنوب مصر گسترش یافت. رهبران اصلی آن **عمر عبدالرحمان** (روحانی نابینا، مشهور به شیخ نابینا) و **ناجی ابراهیم** بودند. الجماعه الإسلامیه با اخوان المسلمین ارتباط داشت اما رویکردی صریحاً مسلحانه اختیار کرد.

ب. دوره درگیری و ترور:

در دهه ۱۹۹۰، الجماعه الإسلامیه موجی از عملیات تروریستی علیه نهادهای دولتی، پلیس و توریست‌ها در مصر به راه انداخت؛ از جمله حمله به وزارت کشور، ترور شخصیت‌های فرهنگی و حمله خونین **الاقصر (۱۹۹۷)** که بیش از ۶۰ کشته برجای گذاشت و نقطه اوج خشونت آنان بود.

ج. بازنگری و مراجعات فکری:

پس از سرکوب شدید دولت مبارک و اعدام و زندانی شدن صدها نفر، رهبران گروه در زندان‌ها به بازنگری نظری پرداختند. برنامه‌ای موسوم به **المراجعات** منتشر شد که در آن، الجماعة الإسلامية خشونت داخلی را رد و راه تبلیغ و اصلاح اجتماعی را جایگزین کرد. در انقلاب ۲۰۱۱، آنان حزب سیاسی خود، **حزب البناء والتنمية** را تأسیس نمودند و به فعالیت قانونی و سیاسی روی آوردند.

۴. جریان‌های انشعابی و محلی در شبه‌جزیره سینا

سینا به علت هم‌مرزی با غزه و اسرائیل، از دهه ۲۰۰۰ به کانون تازه‌ای برای گروه‌های جهادی تبدیل شد. این تحولات به چند مرحله تقسیم می‌شود:

انصار بیت المقدس پس از سقوط مرسی متمرکز بر حمله به ارتش مصر و نیروهای امنیتی شد. در ۲۰۱۴، بیعت خود را با ابوبکر البغدادی اعلام کرد و نام خود را به **ولایت سینا** تغییر داد. این گروه تاکنون فعال‌ترین شاخه داعش در خاک مصر است و در مناطق شمالی سینا (رفح، العریش، شیخ زوید) پایگاه دارد.

ویژگی‌های آنان:

- اعتقاد به تکفیر گسترده نیروهای دولتی؛
- استفاده از آموزش‌های سوریه و عراق؛
- ساختار سلولی و بی‌مرکز؛
- عملیات‌های بمب‌گذاری و انتحاری علیه ارتش و قبطیان مسیحی.

۵. گروه‌های جهادی نوظهور پس از داعش

با ضعف تدریجی داعش، گروه‌های پراکنده‌ای در مصر پدیدار شدند، از جمله:

- **جند الإسلام** (وابسته به القاعده در سینا)،
- **أنصار الإسلام** (فعال در صحرای غربی، حمله به افسران امنیتی در ۲۰۱۷)،
- هسته‌های پنهان در صحرای شرقی و شهرهای بزرگ (تحت نام‌های مختلف مانند «حسم» و «لواء الثوار»).

برخی از این گروه‌ها ریشه در شبکه‌های جوانان اخوان دارند که پس از ۲۰۱۳ رادیکال شدند، اگرچه اخوان رسمی از این اقدامات فاصله گرفت.

۶. مبانی فکری جهادگرایان مصر

مبانی اصلی و مشترک این جریان‌ها چنین است:

۱. تکفیر نظام‌های سیاسی و نخبگان حاکم؛
۲. تفسیر مطلق از مفهوم «الحاکمیه» و نفی مشروعیت دولت‌های مدنی؛
۳. وجوب جهاد مسلحانه برای اقامه شریعت؛
۴. نفی مرجعیت‌های علمی سنتی (ازهر و فقه‌های رسمی)؛
۵. پیوند با امت جهانی جهاد برای «نصرة الإسلام و تحکیم الشرع».

اما تفاوت‌ها در روش و اهداف محسوس‌اند: الجماعة الإسلامية و بخش‌هایی از جهاد مصر راه بازنگری و اصلاح را پذیرفته‌اند، در حالی که شاخه‌های داعش و القاعده هنوز در خط رویارویی تمام‌عیار با دولت مصر و جهان غرب قرار دارند.

۷. وضعیت کنونی و تحلیل راهبردی

- الگوی جهادی در مصر از شکل سازمانی متمرکز (دهه ۱۹۸۰-۱۹۹۰) به شبکه‌های سلولی پراکنده (پس از ۲۰۱۳) تغییر یافته است.
- مناطق شمال سینا، صحرای غربی و استان‌های علیا (اسیوط، المنیا) همچنان بستر بالقوه فعالیت هستند.
- همکاری اطلاعاتی مصر با اسرائیل و آمریکا سبب شده هسته‌های جهادی به شدت تضعیف شوند ولی از میان نروند.
- از نظر فکری، گفتمان «جهاد جهانی» همچنان در میان برخی زندانیان و گروه‌های مهاجر مصری فعال است، بویژه در ترکیه، سوریه و لیبی.

۸. جمع‌بندی نهایی

جریان‌های جهادی مصر حاصل ترکیب سه عنصراند:

۱. میراث فکری قطب و فرج؛
۲. بستر اجتماعی فقر و حاشیه‌نشینی در مناطق جنوبی و سینا؛
۳. سیاست سرکوب و انسداد سیاسی از سوی دولت‌ها.

تحول آنان از جماعة الجهاد و الجماعة الإسلامية تا ولایت سینا، سیر گذار از «اسلام سیاسی» به «اسلام مسلحانه» را نشان می‌دهد. در سطح نظری، هنوز گفتمان مقاومت و خلافت در میان گروه‌های باقیمانده زنده است، اما از نظر اجتماعی، توان جذب عمومی خود را از دست داده‌اند و در آینده احتمالاً به صورت هسته‌هایی کوچک و فرامرزی عمل خواهند کرد.

منابع و یادداشت‌ها

— المراجعات الفكرية للجماعة الإسلامية، قاهره، ۲۰۰۲.

— عبدالرحمان، عمر. رسائل في الحاکمیه والجهاد.

– الظواهرى، ايمن. فرسان تحت رايه النبى.

– گزارش های امنیتی وزارت داخله مصر، ۲۰۱۵–۲۰۲۴.

– مشاهدات میدانی و تحلیل های مرکز الأهرام للدراسات السياسيه والاستراتيجيه.

۴. جریان‌ها و طرق صوفیه در مصر

(تحلیل تاریخی، طُرُق، اندیشه، ساختار و وضعیت معاصر)

۱. خاستگاه تاریخی

مصر از قرن سوم هجری قمری یکی از نخستین مراکز شکل‌گیری **تصوف اسلامی سنی** در جهان اسلام بود. ورود صوفیان بزرگ چون **ذوالنون مصری** (متوفی ۲۴۵ق) آغازگر راهی بود که بعدها در قرون هشتم تا دهم هجری، با تأسیس خانقاه‌ها و تربیت سلسله‌های منظم (طُرُق) به مرکز اصلی جریان تصوف تبدیل شد.

تحت حمایت خلفای فاطمی و سپس ممالیک، خانقاه‌ها و آرامگاه‌ها در سراسر مصر تأسیس شدند و در عهد عثمانی — به‌ویژه در قرن ۱۷ و ۱۸ م — ساختار رسمی «التصوف الطُرُقی» به وجود آمد.

امروزه بیش از ۷۰ **طریق صوفیانه** در مصر به رسمیت شناخته شده‌اند که زیر نظر «المجلس الأعلى للطرق الصوفیة» فعالیت دارند و صدها زاویه (خانقاه) در شهرهای بزرگ، به‌ویژه قاهره، اسکندریه، طنطا و دسوق مستقر است.

۲. ساختار رسمی و سازمانی تصوف مصر

از نیمه قرن بیستم، حکومت مصر با هدف سامان‌دهی جریان‌های صوفی، نهادی رسمی تأسیس کرد:

- **المجلس الأعلى للطرق الصوفیة (شورای عالی طُرُق صوفی)** به ریاست «الشیخ العام للطریقه» و زیر نظر «وزارة الأوقاف».
- هر طریقت دارای **شیخ طریقه (قطب)**، **خلیفه‌ها** در استان‌ها و «زاویه مرکزی» است.
- سازمان‌دهی از طریق دفاتر و مجوزهای رسمی است و ارتباط نهادینه با حکومت دارد.

این شورا از نظر قانونی وظایف زیر را بر عهده دارد:

۱. ثبت و تأیید مشایخ طرق.

۲. نظارت بر مراسم مولدها و اجتماعات دینی.
۳. هماهنگی با وزارت اوقاف در فعالیت‌های تبلیغی و آموزشی.
۴. حفظ میراث معنوی و مقابله با گرایش‌های افراطی.

۳. طُرُق و سلسله‌های عمده صوفیه مصر

تصوف مصر مجموعه‌ای از سلسله‌های تاریخی با گرایش‌های مختلف است. مهم‌ترین آنها به تفکیک زیر معرفی می‌شوند:

الف) طریقه شاذلیه

- منسوب به **ابوالحسن الشاذلی** (در قرن هفتم هجری، اصلاً اهل مغرب و دفن در مصر).
- از بزرگ‌ترین طرق مصر با شاخه‌های متعدد: الشاذلیه الدرقاویه، العلوانیه، الحامدیه، العصافیه.
- بر «ذکر جَهْری»، توکل محض، و تفسیر عرفانی اعتدالی تأکید دارد.
- مرکز بزرگ آن در قاهره و اسکندریه است.

ب) طریقه دسوقیه

- منسوب به **ابراهیم الدسوقی**، یکی از اولیاء مشهور اهل دسوق در دلتا.
- دارای نفوذ تاریخی در روستاهای شمال مصر.
- شعار: «الحق الواضح، المحبّة، الخدمة».
- محور مهم خانقاه‌ها و جشن‌های مولد در دسوق.

ج) طریقه بدویه

- منسوب به **سید احمد البدوی** (درگذشته ۶۷۵ق)، یکی از برجسته‌ترین اولیاء مصر و مدفون در طنطا.
- مهم‌ترین تجمع صوفیان مصر در **مولد سید البدوی** است که هر سال میلیون‌ها زائر دارد.
- بدویه تأکید ویژه بر کرامت و زیارت اولیاء دارد، بیشترین نفوذ مردمی را داراست.

د) طریقه الرفاعیه

- منسوب به **احمد الرفاعی**، با تأکید بر زهد، خلوص و آداب سماع.
- از قرن ۱۸ در مصر گسترش یافت و در مناطق فقیر شهری حضور دارد.
- بخش‌هایی از رفاعیه گرایش رمزی شبه‌شیعی پیدا کرده‌اند (در حبّ و احترام اهل بیت).

هـ) طریقه القادریه

- منسوب به **عبدالقادر الجیلانی** (بغداد، قرن ششم هجری).

- در مصر، قادریه نمایانگر پیوند فرهنگی با عراق و شام است.
- شاخه‌های آن مانند القادریه البکریه نفوذ قابل توجهی در طبقات علمی و فرهنگی مصر دارد.

(و) طریقه البکریه

- پیدایش محلی مصری، ریشه در خاندان آل‌بکری دارد که از پارسایان قرون اخیر بودند.
- از نظر جایگاه، یکی از طرق مورد اعتماد دولت محسوب می‌شود؛ شیخ بکری سابق رئیس شورای عالی بوده است.

(ز) دیگر طرق کوچک‌تر

تجانیه، صدیقیه، عزمیه، برهانیه، حامدیه شمسیه، اخویه و سمانیه در مصر فعال‌اند؛ برخی دارای منشأ مغربی و سودانی هستند و از طریق ارتباط با تصوف آفریقایی رشد یافته‌اند.

۴. ویژگی‌های فکری و آیینی تصوف مصر

۱. منش عرفانی اهل سنتی: مبتنی بر مکتب جنید و غزالی، و التزام به شریعت.
۲. محور ذکر و مولد: ذکرهای جمعی، حلقه‌های سماع، و بزرگداشت ایام اولیاء مانند سید البدوی، دسوقی، شاذلی.
۳. کرامت و زیارت: باور به شفاعت اولیاء و زیارت قبور ایشان.
۴. تأکید بر تربیت اخلاقی و تهذیب نفس.
۵. مخالفت با افراط‌گرایی: صوفیان مصر از منتقدان سلفی‌گری تکفیری‌اند و در دفاع از اسلام معتدل نقش ایفا می‌کنند.

۵. روابط تصوف مصر با دولت و نهادهای رسمی

- دولت مصر از دوره جمال عبدالناصر تا کنون، تصوف را به عنوان نیروی معتدل مذهبی مورد حمایت قرار داده است.
 - وزارت اوقاف و الأزهر غالباً با مشایخ صوفیه همکاری دارند.
 - رهبران صوفی در شورای دینی کشور و مجامع رسمی حضور دارند و در مقابله با جریان‌های سلفی و جهادی نقش محوری دارند.
 - جشن‌های صوفیانه مانند مولد سید البدوی، مولد حسین بن علی (در قاهره)، مولد دسوقی زیر نظارت حکومت برگزار می‌شود.
- از منظر سیاسی، مشایخ صوفیه پس از انقلاب ۲۰۱۱ معمولاً از دولت‌های مرکزی طرفداری کرده‌اند و از درگیری انقلابی پرهیز داشته‌اند. حزب «التحریر الصوفی» پس از انقلاب تأسیس شد ولی تأثیر اندکی در عرصه سیاست داشت.

۶. چالش‌ها و موقعیت معاصر

تصوف مصر در عصر جدید با چند چالش روبه‌روست:

توضیح

چالش فکری: رقابت با گفتمان سلفی و نقد زیارت اولیاء و توسل.

چالش اجتماعی: کاهش نقش خانقاه‌ها در تربیت نسل جوان به دلیل تحول فرهنگی و رسانه‌ای.

چالش سیاسی: حفظ استقلال دینی در برابر نظارت گسترده دولت.

چالش بین المللی: نفوذ طُرُق مغربی و سودانی در ساختار داخلی مصر و کشمکش‌های جزئی هویتی.

با وجود این، صوفیان مصر همچنان بزرگ‌ترین شبکه دینی مردمی و عرفانی فعال در جهان عرب محسوب می‌شوند و حدود ۱۵ میلیون وابسته یا علاقه‌مند دارند.

۷. نقش تصوف در هویت دینی و گفت‌وگوی تمدنی

- صوفیان مصر در ترویج اسلام میانه‌رو و روحانی نقش مهم دارند و از پایه‌های اصلی وحدت اسلامی در شمال آفریقا محسوب می‌شوند.
- بسیاری از رهبران الازهر سابقه صوفی دارند (مانند مشایخ طریقه شاذلیه و رفاعیه).
- تأکید تصوف مصر بر محبت اهل‌بیت، یکی از نقاط اتصال فرهنگی میان مذاهب اسلامی است.
- خانقاه‌ها و زاویه‌ها مراکز اجتماعی، اخلاقی و حتی آموزشی‌اند که بستر گفت‌وگوی دینی فراهم می‌کنند.

۸. فهرست برخی مشایخ و طرق برجسته معاصر

مرکز	شیخ یا قطب معاصر	طریقه
قاهره	شیخ علاء أبوالعزائم	الشاذلیة
طنطا	شیخ عبدالخالق الشبراوی	البدویة
دسوق	شیخ محمد عبدالهادی دسوقی	الدسوقیة
اسکندریه	شیخ طارق الرفاعی	الرفاعیة
قاهره	شیخ جمال القادری البکری	القادریة
قاهره	شیخ علاء عزاوی	العزمیه
سوهاج	شیخ محمد علی البرهانی	البرهانیة

تمامی این طرق تحت اشراف المجلس الأعلى للطرق الصوفية عمل می کنند.

۹. جمع بندی راهبردی

تصوف مصر را می توان از جنبه جامعه شناسی مذهبی چنین توصیف کرد:

۱. ستون معنوی اسلام سنی مصری؛
۲. عامل تعادل میان سنت و مدرنیت؛
۳. سدّ نرم در برابر افراط گرایی دینی و سیاسی؛
۴. بستر گفت و گوی فرهنگی و تقریب مذاهب.

در چشم انداز آینده، پیش بینی می شود که با گسترش فضای مجازی و رسانه های دینی جدید، تصوف مصر به سمت **شکل شبکه ای دیجیتال** و احیای آموزه های اخلاق اسلامی حرکت کند، در حالی که جایگاه تاریخی خانقاه ها به عنوان نهاد سنتی حفظ خواهد شد.

منابع پژوهش

- سالم، احمد. التصوف في مصر المعاصرة، مركز الأهرام.
- عیسی، عبدالرحمن. التصوف والطرق الصوفية في مصر.
- پیکار، محمد حلمی. المجلس الأعلى للطرق الصوفية وتاريخه.
- بیانات رسمی وزارة الأوقاف المصرية، ۲۰۱۸-۲۰۲۴.
- پایگاه خبری الطرق الصوفية المصرية، قاهره.

۵. نهادهای دینی رسمی در کشور مصر

تحلیل ساختاری، تاریخی و کارویژه‌ای (۱۹۵۲-۲۰۲۵)

۱. مقدمه

ساختار دینی جمهوری عربی مصر بر محور الاسلام السنّی الأشعری-الوسطی و فقه شافعی-حنفی شکل گرفته و طی دهه‌های گذشته مدل «دولت-دین همکار» را تثبیت کرده است.

این ساختار نه متکی بر حزبی‌سازی اسلام (مانند مدل اخوان)، بلکه بر مبنای مرجعیت علمی، تربیت روحانیون و نظارت دولتی بر نهادهای دینی استوار شده است.

۲. الازهر الشریف

الف) پیشینه تاریخی

- تأسیس: ۹۷۰ میلادی در دوران خلافت فاطمی، سپس بازسازی در عهد صلاح‌الدین ایوبی.
- گسترش نهایی: از قرن بیستم تحت حکومت ملک فؤاد و نظام جمهوری پس از ۱۹۵۲.
- از ۱۹۶۱ با قانون «إعادة تنظيم الأزهر» تبدیل به مجموعه‌ای دانشگاهی-دینی شد.

ب) ساختار کنونی

- **الشيخ الأزهر:** عالی‌ترین مقام دینی کشور؛ از سال ۲۰۱۰ تاکنون **د. أحمد الطیب**.
- **مجمع البحوث الإسلامية:** نهاد فکری مرکزی برای پژوهش و گفت‌وگوهای فقهی، تفسیری و بین‌مذهبی.
- **جامعة الأزهر:** مجموعه‌ای از بیش از ۸۰ دانشکده در مصر و ۱۰ شعبه خارج از کشور.
- **مركز الأزهر العالمي للفتوى الإلكترونية:** سامانه رسمی پاسخ‌گویی به فتاوی و پرسش‌های عمومی (تأسیس ۲۰۱۹).
- **بيت العائلة المصرية:** نهاد گفت‌وگوی بین‌ادیان، مشترک میان الأزهر و کلیسای قبطی.

ج) رویکرد فکری و سیاسی

- بر مبنای الوسطية الإسلامية و پذیرش دولت مدنی.
- در دهه اخیر، نقش فعال در مبارزه با افراط‌گرایی فکری (به‌ویژه در همکاری با دارالافتاء و وزارة الأوقاف).
- سیاست مستقل از دولت در مسائل اعتقادی، اما هماهنگی سیاسی در چارچوب عمومی حکومت.

۳. وزارة الأوقاف المصرية

الف) پیشینه و ساختار

- تأسیس رسمی: ۱۸۹۵ م
 - پس از انقلاب ۱۹۵۲، تولید همه مساجد، خطبه‌ها، و امور وقف‌ها زیر چتر دولت آمد.
 - وزیر فعلی (۲۰۲۵): **د. اسامه الازهری**
 - ساختار داخلی:
۱. **قطاع الدعوة الإسلامية** – برنامه‌ریزی خطبه‌های جمعه و آموزش خطبا.
 ۲. **المجلس الأعلى للشؤون الإسلامية** – پژوهش اسلامی و انتشار مطبوعات دینی رسمی.
 ۳. **هيئة الأوقاف المصرية** – مدیریت املاک و سرمایه‌های وقفی کشور.
 ۴. **أكاديمية تدريب الأئمة والدعاة** – تأسیس ۲۰۱۷ برای تربیت ائمه به روش «الاعتدال والوسطية».

ب) کارویژه دینی – اجتماعی

- نظارت بر بیش از ۱۴۰ هزار مسجد در سراسر مصر.
- تعیین خطبه‌های رسمی جمعه با هماهنگی الأزهر و دارالافتاء.
- ارسال کاروان‌های دینی به مناطق روستایی و اجرای برنامه «الخطاب الديني المعتدل».
- همکاری با وزارت آموزش و رسانه جهت اصلاح گفت‌وگوهای دینی عمومی.

۴. دارُ الافتاء المصرية

الف) تأسیس و مرجعیت

- تأسیس: ۱۸۹۵ م به عنوان مرجع رسمی فتوا.
- مفتی فعلی جمهوری (۲۰۲۵): د. شوقی علام.
- تابع ریاست الوزراء، اما همکار علمی الأزهر.

ب) ساختار و فعالیت‌ها

- الأمانة العامة لدور وهيئات الإفتاء في العالم (تأسیس ۲۰۱۵) برای هماهنگی جهانی نهادهای فتوا.
- المرصد العالمي للفتاوى المتشددة والتكفيرية برای مقابله با فتاوی افراطی در فضای مجازی.
- انتشار فتاوی رسمی در سامانه اینترنتی و همکاری گسترده با رسانه‌های عمومی.
- در سال‌های اخیر مرجع بین‌المللی در فقه معاصر به شمار می‌رود.

۵. المجلس الأعلى للشؤون الإسلامية

- وابسته به وزارة الأوقاف.
- نقش پژوهشی، آموزشی و سیاست‌گذاری خطابه‌های دینی.
- تأسیس اولیه: ۱۹۶۰.
- ریاست فعلی: وزیر الأوقاف
- فعالیت‌ها:
 - برگزاری «المؤتمر الدولي للوحدة الإسلامية» سالانه در قاهره.
 - انتشار مجله «منار الإسلام».
 - برنامه جهانی مقابله با فکر تکفیری بالتعاون مع الأزهر.

۶. هيئة كبار العلماء

- تأسیس در سال ۲۰۱۲ به موجب قانون جدید الأزهر.
- عالی‌ترین مرجع فقهی و علمی درون الأزهر.
- وظیفه: تأیید مفتی جمهوری، و بررسی امور اعتقادی و اجتهاد جمعی در سطح کشور.
- اعضا حدود ۳۰ نفر از علمای برجسته مصر و جهان اسلام (از جمله علی جمعة، جمال أبو اليسر، عبد الفتاح العواری).

۷. بيت العائلة المصرية

- ایجاد مشترک بین الأزهر و الكنيسة الأرثوذكسية القبطية در سال ۲۰۱۱.
- هدف: تقویت وحدت ملی و گفت‌وگوی ادیان در چارچوب شهروندی مصری.
- ریاست مشترک: شیخ الأزهر و پاپ الأنبا تواضروس الثاني.
- فعالیت‌ها در حوزه آموزش، رسانه، و حل مناقشات طائفه‌ای.

۸. نهادهای پژوهشی و آموزشی وابسته به نظام رسمی

مأموریت	وابستگی	نهاد
حفظ نسخه‌های علمی و مصادر فقهی	دانشگاه الأزهر	مرکز الأزهر للتراث والوثائق الإسلامية
آموزش خطیبان بر اساس اصول وسطیة	وزارة الأوقاف	أكاديمية الأوقاف لتدريب الدعاة
گفت‌وگوی دینی و فرهنگی با جهان	المجلس الأعلى للشؤون الإسلامية	مرکز الحوار الحضاری
چاپ و نشر قرآن کریم، نظارت بر مصاحف	الأزهر	دار المصحف الشريف
پژوهش فقهی اجتماعی و مطالعات میان‌رشته‌ای	تابع مجمع البحوث الإسلامية	معهد البحوث الإسلامية المعاصرة

۹. رابطه نهادهای دینی مصر با دولت و جامعه

- دولت مصر نهادهای دینی را شریک در ساختار ملی مبارزه با افراط‌گرایی می‌داند.
- هماهنگی کامل میان الأزهر، وزارة الأوقاف و دارالافتاء در صدور مواضع رسمی.
- این نهادها از استقلال علمی برخوردارند، در عین همراهی سیاسی با دولت در حفظ ثبات و وحدت ملی.
- الأزهر و دارالافتاء در سیاست خارجی، ابزار «دیپلماسی دینی» کشور محسوب می‌شوند (از جمله گفت‌وگو با واتیکان، اندونزی، پاکستان و مراکش).

۱۰. نتیجه‌گیری

نهادهای دینی رسمی مصر کامل‌ترین شبکه سازمان‌یافته دینی جهان عرب در جامعه اهل سنت را شکل داده‌اند.

الأزهر الشريف مرجع علمی، وزارة الأوقاف محور اجرایی و نظارتی، دارالافتاء مرجع فقهی، و المجلس الأعلى للشؤون الإسلامية مرجع پژوهشی و خطابی است.

نظام دینی مصر در چارچوب دولت مدنی ذات مرجعية دينية وسطية به ثبات رسیده و در سال‌های اخیر نقش بین‌المللی فعالی در ارائه گفتمان اعتدال اسلامی ایفا می‌کند.

١١. منابع و مراجع علمی

- وزارة الأوقاف المصرية، «التقرير السنوي للخطاب الديني المعتدل»، قاهره ٢٠٢٤.
- جامعة الأزهر، «دليل مؤسسات التعليم الديني»، ٢٠٢٣.
- دار الإفتاء المصرية، «المرصد العالمي للفتاوى المتشددة»، ٢٠٢٤.
- المجلس الأعلى للشؤون الإسلامية، «أوراق المؤتمر الدولي للوحدة الإسلامية»، قاهره ٢٠٢٥.
- بيت العائلة المصرية، «تقارير الوحدة الوطنية والحوار الديني»، ٢٠٢٤.

۶. جریان‌های شیعی در کشور مصر

(تحلیل تاریخی، اجتماعی، مذهبی و سیاسی)

۱. ریشه‌های تاریخی

حضور تشیع در مصر سابقه‌ای دیرینه دارد و از قرن چهارم هجری قمری با تأسیس **دولت فاطمیان (۳۵۸-۵۶۷ق)** به یکی از مراکز اصلی تمدن شیعی تبدیل شد.

فاطمیان، با مرکزیت قاهره، نخستین دولت شیعی اسماعیلی در شمال آفریقا بودند و در دوره آنان:

۱. شهر قاهره و مسجد جامع الأزهر بنا شد؛
۲. اندیشه اسماعیلی-باطنی در ساختار آموزشی و تبلیغی رسمیت یافت؛
۳. مراسم دینی مانند عید غدیر، عاشورا و ولادت‌های اهل بیت به صورت علنی برگزار می‌شد؛
۴. شبکه فقها، داعیان و مؤسسات علمی اسماعیلی (دارالحکمه) شکل گرفت.

پس از سقوط فاطمیان به دست ایوبیان در قرن هفتم هجری، سیاست حذف تشیع آغاز شد، ولی آثار علمی، فرهنگی و مردمی آن تا امروز در میراث مذهبی مصر باقی مانده است؛ از جمله **محبت اهل بیت، زیارت مشاهد مقدسه و حضور نمادهای شیعی** در فرهنگ عامه.

۲. تشیع در دوره‌های بعدی

در عصر ممالیک و سپس عثمانیان، تشیع رسمی در مصر از میان رفت و سنی‌گری اشعری و شافعی با محوریت الازهر حاکم شد. اما نفوذ محبت اهل بیت و تعظیم نسبت به سادات حسینی ادامه یافت. آرامگاه‌هایی مانند **سیده زینب، راس امام حسین (قاهره)**، **سیده نفیسه و جعفر الصادق** کانون زیارت عمومی و احترام مذهبی باقی ماندند که تا امروز یکی از نشانه‌های تداوم فرهنگی تشیع در بطن جامعه سنی است.

۳. بازگشت و فعالیت‌های شیعی معاصر

پس از دهه ۱۹۷۰، به دنبال پیروزی انقلاب اسلامی ایران و گسترش گفت‌وگوی مذهبی، برخی نخبگان مصری به مطالعه مکتب اهل بیت روی آوردند.

از دهه ۱۹۸۰ به بعد، جامعه کوچک شیعی مصر شکل منسجم‌تری یافت، اگرچه از نظر جمعیتی همچنان آمار دقیقی از رشد شیعیان وجود ندارد.

در قاهره، اسکندریه، سوهاج و جیزه، محافل فرهنگی - نه رسمی - از شیعیان وجود دارد که عمدتاً در پوشش جلسات فرهنگی و علمی فعالیت دارند.

۴. شاخه‌ها و گرایش‌های فکری شیعیان مصر

۱. شیعیان دوازده‌امامی (الإمامية الاثنا عشرية):

- اقلیت اصلی شیعیان مصر را تشکیل می‌دهند.
- به طور غیررسمی، با مراکز مذهبی شیعه در ایران، عراق و لبنان ارتباط دارند.
- تأکید بر اعتقاد و معرفت اهل‌بیت، اما در قالب فرهنگی و غیرسیاسی.

۲. اسماعیلیان:

- میراث تاریخی فاطمی در مصر را حفظ کرده‌اند.
- حضور محدود در شهرهای قاهره و مناطق فرهنگی قدیمی (زیاده بر فعالیت نمادین، نقش اجتماعی پررنگ ندارند).

۳. زیدیان:

- حضور بسیار کم‌رنگ و غالباً در سطح نخبگان تحصیل کرده دینی؛ آثار آنان بیشتر در مطالعات پژوهشی دیده می‌شود.

۴. محبان اهل‌بیت بدون تشخیص مذهبی رسمی:

- بخش گسترده‌ای از مردم مصر که خود را سنی می‌دانند، اما در محبت و زیارت اهل‌بیت چنان عمق دارند که از نظر جامعه‌شناسی مذهبی «زمینه شیعی» تلقی می‌شوند مانند قبائل جعفریه که خود را فرزندان امام جعفر صادق علیه السلام می‌دانند.

۵. مراکز و شخصیت‌های برجسته شیعه مصر

شیعه در مصر فاقد نهاد رسمی یا حوزه دینی مستقل است، اما چهره‌ها و حلقه‌های علمی شاخصی دارد:

نام	توضیح
دکتر أحمد راسم النفیس	پزشک و نویسنده، از چهره‌های شناخته‌شده و مدافع گفت‌وگوی مذهبی؛ فعال در تبیین دیدگاه‌های امامی.
سید طاهر الهاشمی	فعال دینی و فرهنگی و نماینده مجمع جهانی اهل بیت علیهم السلام در مصر
سالم الصباغ	نویسنده و فعال دینی و فرهنگی شیعه

در دهه‌های اخیر، تجمعاتی فرهنگی به نام «مجموعه أنصار آل‌البیت» و «مرکز الإمام علی الثقافی» (پنهان یا محدود) در قاهره و جیزه فعالیت داشته‌اند، اغلب در چارچوب مباحث معرفتی اهل‌بیت، نه فعالیت سیاسی.

۶. رابطه حکومت مصر با جریان شیعه

دولت مصر از دهه ۱۹۸۰ تا کنون نسبت به تشیع سیاست کنترل و محدودسازی آرام اتخاذ کرده است:

۱. فعالیت‌های شیعی باید غیرسیاسی و غیرتجاوز به چارچوب اهل سنت باشد.
 ۲. هرگونه ساخت مسجد یا مرکز مذهبی مستقل شیعی در قاهره و اسکندریه ممنوع است.
 ۳. ارتباط رسمی با الازهر به صورت گفت‌وگوی مذهبی علمی انجام می‌شود، نه در سطح مردمی.
 ۴. رسانه‌ها گاه‌گاه با مظلونیت مذهبی برخورد می‌کنند، اما سرکوب فراگیر وجود ندارد.
- پس از سال‌های ۲۰۱۱ تا ۲۰۱۳ و افزایش نفوذ سلفی‌ها، فشار بر شیعیان بیشتر شد؛ حوادثی چون کشتار «الشیخ حسن شحاته» در الجیزه (۲۰۱۳) نمونه‌ای از چالش مذهبی جدی بود که دولت بعدی کوشید آن را مهار کند.

۷. موقعیت اجتماعی و فرهنگی شیعیان مصر

جنبه

توضیح

شیعیان بیشتر در میان طبقات متوسط شهری حضور دارند؛ شبکه‌های فرهنگی‌شان از طریق رسانه و اینترنت فعال است. اجتماعی

گرایش شدید به محبت، عزاداری عاشورا، و زیارت مشاهد اهل‌بیت در قاهره و طنطا. دینی

توجه به آثار فاطمیان و احیای نقش تاریخی آنان در تمدن اسلامی؛ کوشش برای ارائه تصویر منطقی از تشیع. فرهنگی

گرایش کلی به اعتدال، عدم مقابله با حکومت و تمرکز بر گفت‌وگو و تقریب. سیاسی

۸. روابط شیعه مصر با جهان شیعی و مراکز بین‌المللی

۱. ارتباط فکری با الازهر از طریق جلسات علمی تقریب بین مذاهب اسلامی که در دهه ۲۰۰۰ فعال شد.
۲. تماس فکری و فرهنگی با مراکز شیعی ایران و لبنان، به‌ویژه در سطح کتاب و ترجمه؛ نه سازمانی.
۳. برخی دانشجویان مصری در حوزه‌های نجف و قم تحصیل کرده‌اند، اما پس از بازگشت، فعالیت آنان محدود یا خصوصی است.
۴. همکاری در نشریات گفت‌وگو محور با مؤسسات تقریب اسلامی در بیروت و تهران.

۹. چالش‌ها و آفاق آینده

شرح

چالش

فشار سلفی‌ها و تکفیر در فضای مذهبی عمومی.
دینی
فقدان حق قانونی برای ثبت جمعیت یا مرکز رسمی شیعی.
قانونی
کمبود منابع علمی فارسی و عربی در سطح محلی برای آموزش جوانان شیعی. فرهنگی
ترس از انگ اجتماعی؛ بسیاری از شیعیان گرایش خود را پنهان می‌دارند. اجتماعی

اما در مقابل، زمینه رشد معنوی تشیع در محافل فرهنگی و دانشگاهی ایجاد شده است؛ علاقه به تاریخ فاطمیان، فلسفه اسلامی و اندیشه امام علی (ع) رو به افزایش است.

۱۰. جمع‌بندی نهایی

۱. تشیع در مصر ریشه‌دار ولی محدود است؛ میراث فاطمیان، عشق اهل بیت و سنت زیارت مهم‌ترین پایه‌های آن‌اند.
 ۲. از لحاظ اجتماعی، اقلیت کوچک اما فعال فرهنگی محسوب می‌شود.
 ۳. از نظر سیاسی، محتاط و غیرتقابلی با دولت عمل می‌کند.
 ۴. در سطح فکری، ظرفیت گسترده‌ای برای گفت‌وگوی بین‌مذهبی و وحدت اسلامی دارد.
- چشم‌انداز آینده شیعه مصر، با تقویت ارتباط علمی با الازهر و مؤسسات تقریب، به سوی تثبیت هویت فرهنگی در چارچوب اسلام واحد و احیای میراث فاطمیان حرکت می‌کند.

منابع پژوهش

- بدران، جلال. الشیعة فی مصر عبر القرون. قاهره، ۲۰۱۰.
- أحمد راسم النفیس. مذهب أهل البيت فی مصر المعاصرة.
- مرکز الأهرام للدراسات السیاسیة والاستراتیجیة، گزارش‌های اقلیت‌های دینی، ۲۰۱۸-۲۰۲۳.
- بیانات وزارة الأوقاف و الازهر حول التقرب الإسلامی.
- منابع میدانی و مصاحبه‌های فرهنگی شیعیان قاهره و جیزه، ۲۰۲۴-۲۰۲۵.

جریان‌های اسلام‌گرای سیاسی کشور تونس

الف) حرکت النهضة تونس

(تحلیل تاریخی، فکری، سازمانی و سیاسی)

۱. پیدایش تاریخی و زمینه‌های شکل‌گیری

جنبش النهضة ریشه در دهه ۱۹۷۰م دارد؛ زمانی که موج اسلام‌گرایی دانشگاهی و روشنفکری در مغرب عربی پدید آمد. تأثیر آن از اخوان المسلمین مصر، اندیشه سید قطب و سنت اصلاح‌طلبانه محمد عبده و رشید رضا بوده است.

- در آغاز دهه ۷۰ گروهی از دانشجویان و معلمان دینی تونس با محوریت **راشد الغنوشی** و **عبدالفتاح مورو** حلقه‌ای فکری به نام **“العمل الإسلامي”** تشکیل دادند که هدفش معرفی اندیشه اسلامی در قالب نو و مدنی بود.

- در سال ۱۹۸۱ جنبش به صورت رسمی با عنوان "الجماعة الإسلامية" فعالیت خود را آغاز کرد و سپس در ۱۹۸۹ نام آن به "حركة النهضة" تغییر یافت.
- آغاز حرکت در فضای سکولار شدید دولت **حبيب بورقيبة** بود که پس از استقلال تونس (۱۹۵۶) سیاست حذف دین از عرصه عمومی را پیش گرفته بود و الازهر تونس (زیتونه) را در کنترل دولت قرار داده بود.

۲. مبانی فکری و ایدئولوژی جنبش

حرکت النهضة پیوندی میان اسلام گرایی اخوانی و تجربه‌ی ملی تونس ایجاد کرد و در مسیر تکامل فکری از عقیده «اسلام سیاسی کلاسیک» به سمت «اسلام مدنی دموکراتیک» حرکت نمود. محورهای فکری آن چنین‌اند:

۱. **اسلام جامع:** دین را نظام کامل برای زندگی می‌داند اما در قالب دولت مدنی با مرجعیت اسلام.
۲. **شورا و آزادی:** حکومت بر پایه شوری، انتخابات و آزادی‌های عمومی بنا می‌شود.
۳. **تعددگرایی و گفت‌وگو:** تنوع فکری و فرهنگی نه تهدید بلکه فرصت است.
۴. **مقاصد شریعت:** اجتهاد در چارچوب حفظ مقاصد کلی (عدالت، کرامت، آزادی).
۵. **میان‌روی در پیوند دین و سیاست:** برخلاف الگوی انقلابی جهادی، النهضة بر تعامل با جامعه دموکراتیک تأکید دارد.

۳. شخصیت‌ها و رهبران کلیدی

نام	نقش و جایگاه
مؤسس و رهبر فکری جنبش؛ فیلسوف و متفکر اسلامی؛ رئیس مجلس تونس پس از انقلاب ۲۰۱۱. راشد الغنوشي (زاده ۱۹۴۱)	
مؤسس، چهره معتدل رسانه‌ای و نماینده گرایش مدنی جنبش؛ نایب رئیس مجلس تا ۲۰۲۰. عبدالفتاح مورو	
دبیر کل سابق النهضة و نخست‌وزیر تونس (۲۰۱۱-۲۰۱۳). حمادی الجبالی	
یکی از رهبران سیاسی ارشد؛ نخست‌وزیر پس از حوادث ۲۰۱۳. علی العریض	
مسئول تشکیلات و چهره حقوقی جنبش. نورالدین البحیری	

۴. ساختار تشکیلاتی و سازمانی

حركة النهضة دارای ساختار سازمانی منظم بر پایه مدل اخوانی است:

- **مؤتمر عام:** بالاترین مرجع تصمیم‌گیری که هر چهار سال برگزار می‌شود.
- **مجلس شورا:** پارلمان داخلی جنبش برای تدوین خط‌مشی و نظارت بر هیئت اجرایی.

- **مکتب تنفیذی:** هیئت اجرایی شامل رئیس، معاونان و مسئولان شعب تخصصی (دعوت، سیاست، جوانان، ارتباطات).
- **شعب و مناطق:** جنبش دارای شاخه‌های محلی در تمام استان‌ها و واحدهای دانشجویی و زنان است.

مشخصه کلیدی تشکیلات النهضه، انعطاف در ترکیب دینی و سیاسی است؛ به طوری که از سال ۲۰۱۶ به بعد، ساختار رسمی حزب میان شاخه دینی و سیاسی تفکیک شد.

۵. مسیر سیاسی و تحولات تاریخی

الف) دوران سرکوب و تبعید (۱۹۸۱-۲۰۱۱)

پس از اعلام موجودیت رسمی، نظام بورقیه و سپس **زین العابدین بن علی** فعالیت‌های جنبش را غیرقانونی اعلام کردند. صدها عضو دستگیر و شکنجه شدند؛ راشد الغنوشی به لندن تبعید شد و تا ۲۰۱۱ در آنجا اقامت داشت.

جنبش در این دوران، شبکه گسترده‌ای از ارتباطات فرهنگی در خارج و در میان مهاجران تونس ایجاد کرد.

ب) دوره پس از انقلاب تونس (۲۰۱۱ تا ۲۰۱۳)

انقلاب تونس و سقوط بن علی در ژانویه ۲۰۱۱، زمینه بازگشت النهضه را فراهم کرد.

- النهضه در انتخابات ۲۰۱۱ مجلس مؤسسان ۴۱٪ **کرسی‌ها** را تصاحب کرد و دولت ائتلافی معروف به «تروئیکا» با احزاب سکولار تشکیل داد.

- در دولت حمادی البجالی و علی العریض، النهضه نقش محوری داشت ولی پس از اعتراضات سیاسی و فشار اجتماعی در ۲۰۱۳، از قدرت کناره گرفت تا از بحران جلوگیری کند.

ج) مرحله گذار دموکراتیک (۲۰۱۴-۲۰۱۹)

در انتخابات ۲۰۱۴، حزب سکولار «نداء تونس» پیروز شد، اما النهضه همچنان دومین حزب بزرگ در پارلمان باقی ماند و به مشارکت سیاسی مسالمت‌آمیز پایبند ماند.

کنگره هشتم النهضه (۲۰۱۶) نقطه تحول تاریخی جنبش بود:

جدایی فعالیت دینی از سیاسی، و تبدیل حزب به یک حزب مدنی با مرجعیت اسلامی؛ این تصمیم در ادبیات سیاسی عرب نشان از تغییری در اندیشه و روش سیاسی محسوب می‌شد.

(د) مرحله انشعاب و چالش حکومتی (۲۰۲۱-۲۰۲۵)

در ژوئیه ۲۰۲۱ رئیس‌جمهور تونس قیس سعید با تعلیق پارلمان، نظام پارلمانی را منحل کرد و زمام حکومت را در دست گرفت.

این اقدام عملاً حضور النهضه در عرصه رسمی را متوقف کرد و رهبران آن با فشار قضایی و بازداشت مواجه شدند.

با وجود انشعابات در رده‌های جوانان، النهضه همچنان به عنوان جریان اصلی اسلام‌گرایی تونس شناخته می‌شود و در خارج از کشور فعال است.

۶. اندیشه الغنوشی و الگوی اسلام دموکراتیک

راشد الغنوشی از برجسته‌ترین نظریه‌پردازان «اسلام دموکراتیک» در جهان عرب است. خطوط اصلی اندیشه او عبارتند از:

۱. اسلام منبع ارزش‌هاست نه نظام حکومتی جزئی؛ دموکراسی تنها شکل عملی «شورا» در عصر جدید است.
۲. آزادی و عدالت دو رکن اصلی شریعت‌اند.
۳. تفکیک وظایف دین از قدرت سیاسی، نه به معنای جدایی دین از جامعه بلکه حفظ پاکی اخلاق دینی در فضای سیاسی.
۴. گفت‌وگوی تمدنی، تعامل با غرب و همزیستی با مسیحیان و یهودیان بخشی از رسالت اسلام معاصر است.

کتاب معروف او «الحریات العامة فی الدولة الإسلامية» (چاپ بیروت ۱۹۹۳) منشور فکری النهضه محسوب می‌شود.

۷. روابط با نهادهای دینی و اجتماعی تونس

- النهضه از ابتدا رابطه مستقیمی با دانشگاه الزيتونه و علمای مستقل برقرار کرده است.
- اندیشه آن متأثر از گفتمان اصلاح‌طلبانه سلفی - اشعری زیتونه است اما رویکرد حزبی آن سیاسی‌تر از نهاد دینی سنتی است.
- در عرصه اجتماعی، حزب از شبکه‌های زنان، جوانان و اتحادیه‌های صنفی برای انتشار گفتمان دینی معتدل استفاده می‌کند.

۸. جایگاه منطقه‌ای و بین‌المللی

حرکت النهضه با شبکه اخوان المسلمین رابطه تاریخی دارد، اما پس از ۲۰۱۶ کوشید خود را از چارچوب اخوانی جدا کند و نوعی «اسلام تونس‌مدنی» تعریف نماید.

در روابط خارجی:

- ارتباط مثبت با ترکیه و قطر در دوره حکومت اردوغان.
- فاصله محتاطانه با ایران و جهان شیعه، در قالب گفت‌وگوی فرهنگی.
- رابطه رسمی با اتحادیه اروپا و حضور در مجامع دموکراتیک جهانی.

۹. ارزیابی داخلی و نقدها

ارزیابی	جنبه
جنبش دارای پایگاه گسترده در طبقه متوسط و قشر مذهبی شهری است.	اجتماعی
مدل مشارکت مسالمت‌آمیز آن، مبنای پذیرش اسلام‌گرایی در سیاست تونس شد.	سیاسی
برخی از نخبگان سکولار، النهضه را به دوگانگی در تفکیک دین و سیاست متهم می‌کنند؛ همچنین بخشی از اعضا از رویکرد مصالحه‌آمیز ناخرسندند.	انتقادی
پس از ۲۰۲۱، فشارهای شدید قضایی و تبلیغاتی علیه رهبران حزب ادامه دارد.	امنیتی

۱۰. جمع‌بندی راهبردی

۱. حركة النهضه نماد اسلام‌گرایی مشارکت‌جو و دموکراتیک در شمال آفریقا است.
۲. توانسته الگویی از انتقال اسلام سیاسی به حزب مدنی ارائه کند.
۳. گرچه در سال‌های اخیر با بحران سیاسی مواجه شده، اندیشه آن در سطح فکری و دانشگاهی همچنان تأثیرگذار است.
۴. آینده نهضت تونس در پیوند با روند بازسازی دموکراسی و بازگشت گفتمان آزادی‌های عمومی رقم خواهد خورد.

مآخذ پژوهش

- راشد الغنوشي، الحريات العامة في الدولة الإسلامية. بيروت، ۱۹۹۳.
- حمادی الجبالی، تجربة الإسلام السياسي في تونس.
- مركز الدراسات الإستراتيجية المغاربية، تونس، ۲۰۱۸-۲۰۲۴.
- گزارش‌های پارلمان تونس و مؤسسه الأهرام العربية.
- منابع میدانی و تحلیلی: مصاحبه‌های رهبران النهضه در الجزیره و العربی، ۲۰۱۲-۲۰۲۵.

۲. جریان‌های سلفی در تونس

(تحلیل تاریخی، ایدئولوژیک، سازمانی و سیاسی)

۱. مقدمه و زمینه تاریخی

پدیده سلفی‌گری در تونس، برخلاف مصر و عربستان سعودی، نمود تاریخی دیرینه ندارد؛ زیرا جامعه تونس از دیرباز تحت سیطره اسلام مالکی اشعری و سنت زیتونه‌ای معتدل بوده است.

اما از دهه ۱۹۸۰م به‌ویژه پس از بازگشت مهاجران از کشورهای خلیج و گسترش رسانه‌های عربی، جریان‌های سلفی به تدریج در تونس پدید آمدند.

این جریان ابتدا به‌صورت فکری و دعوی در مساجد حاشیه‌ای فعالیت داشت و سپس پس از انقلاب ۲۰۱۱ به شکل سیاسی و جهادی بروز یافت.

۲. مراحل تحول سلفی‌گری در تونس

مرحله اول: شکل‌گیری فکری (دهه‌های ۱۹۸۰-۲۰۰۰)

- آغاز با تأثیر مستقیم کتب ابن تیمیه و محمد بن عبدالوهاب، وارد شده از عربستان.
- در دهه ۹۰، دولت زین العابدین بن علی سیاست سکولار شدیدی اتخاذ کرد و هر گونه فعالیت دینی خارج از چارچوب رسمی مسجد را سرکوب نمود.
- در این دوره، سلفیت بیشتر به‌صورت غیرعلنی و فردی در میان جوانان در مساجد پایتخت و شهرهای جنوبی (سوسه، المهدیه، بن قردان) گسترش یافت.

مرحله دوم: بروز عمومی پس از انقلاب ۲۰۱۱

پس از سقوط رژیم بن علی، فضای آزاد سیاسی موجب ظهور ده‌ها گروه سلفی شد که می‌توان آن‌ها را در سه رده تقسیم کرد:

۱. سلفی‌های علمی و دعوی (سنتی)

۲. سلفی‌های سیاسی (شدیداً محدود)

۳. سلفی‌های جهادی (فعال و مسلح)

۳. جریان‌ها و شاخه‌های سلفی تونس

الف) السلفية العلمية (سنتی/دعوی)

- هدف اعلام شده: بازگشت به قرآن و سنت و اصلاح عقاید مردم بدون درگیری سیاسی. (بر اساس باورهای وهابیت)
- رهبران: شیخ **خالد بن محمد العویدی**، **الکافی بن علی**، و شاخه‌هایی نزدیک به دانشگاه زیتونه.
- پایگاه: مساجد محلی، حلقه‌های درس در سوسه، صفاقس و بنزرت.
- دیدگاه فکری: تبعیت از منهج سلفی عربستانی؛ پذیرش حکومت مادامی که کفر صریح نکند؛ دوری از حزب‌گرایی.
- رابطه با دولت: تا حدی همزیستی؛ برخی از این گروه‌ها پس از ۲۰۱۴ با وزارت امور دینی همکاری کردند.

ب) السلفية الجهادية

- فعال‌ترین و پرچالش‌ترین شاخه سلفی در تونس.
- ریشه در گروه «أنصار الشريعة فی تونس» دارد که پس از انقلاب، توسط **ابوعیاض التونسی (سیف الله بن حسین)** تأسیس شد.
- ایدئولوژی: پیوند مستقیم با القاعده و بعدها با داعش. شعار «تطبيق کامل شریعت»؛ ردّ دموکراسی و نظام‌های حزبی.
- در سال‌های ۲۰۱۲-۲۰۱۳ مسئول بیشتر حملات علیه غیرنظامیان و نیروهای امنیتی در جبل الشعانی و نواحی غربی بود.
- پس از ترور چهره‌های سیاسی چون **شکری بلعید** و **محمد براهمی**، دولت النهضه و سپس دولت سکولار به سرکوب شدید این گروه‌ها پرداخت.

ج) سلفیون اصلاحی یا سیاسی

- گروه کوچکی که به دنبال شرکت قانونی در عرصه سیاسی بودند.
- از چهره‌های شاخص: **شیخ بشیر بن حسن**، واعظ مشهور تلویزیونی که در دهه ۲۰۱۰ تلاش کرد جریان سلفی ملایم را با رویکرد اجتماعی معرفی کند ولی بین سلفی علمی و جهادی گرفتار شد.
- هیچ حزب سلفی رسمی در تونس امروز وجود ندارد؛ فعالیت در قالب انجمن‌های خیریه و شبکه‌های فرهنگی محدود شده است.

۴. ساختار تشکیلاتی و بستر اجتماعی

- سلفی‌های تونس ساختار رسمی ندارند؛ بیشتر در قالب شبکه‌های مستقل مسجدی و اینترنتی عمل می‌کنند.

- دوره ۲۰۱۱-۲۰۱۳ شاهد ظهور بیش از ۵۰۰ مسجد خارج از نظارت وزارت اوقاف بود که اکثراً تحت نفوذ سلفی‌ها قرار گرفتند.
- از ۲۰۱۴ به بعد بر اساس قانون جدید، دولت همه مساجد را ثبت و امامان منصوب را جایگزین کرد تا کنترل کامل بازگردد.

در سطح اجتماعی، سلفی‌گری عمدتاً در طبقات پایین شهری و مناطق مرزی ریشه دارد؛ به‌ویژه در **بن قردان، القیروان، سیدی بوزید، و دوار هیشر**.

این مناطق، به سبب فقر و بیکاری جوانان، بستر جذب نیرو برای جریان‌های جهادی شد.

۵. روابط داخلی و خارجی

توضیح	نوع رابطه	حوزه
پس از ۲۰۱۳، دولت النهضه و سپس دولت سکولار تقریباً تمام شبکه‌های سلفی را منحل کرد. تنش و سرکوب	با دولت تونس	
النهضه را «حزب سازشکار» می‌دانند که دموکراسی را جایگزین شریعت کرده است.	رقابت و تقابل	با جریان النهضه
ارتباط غیررسمی با القاعده در بلاد المغرب و داعش لیبی.	همکاری ایدئولوژیک	با گروه‌های خارجی

۶. سلفیت و جهادگرایی مرزی

پس از فروپاشی لیبی در ۲۰۱۱، مرز جنوبی تونس به گذرگاه اصلی جنگجویان تبدیل شد.

ده‌ها تن از سلفیون تونسی به لیبی و سوریه رفته و در گروه‌های داعش شرکت کردند.

گزارش‌های ۲۰۱۷ نشان می‌دهد بیش از ۳۰۰۰ **تبعه تونسی** در صفوف داعش فعال بوده‌اند؛ این بزرگ‌ترین عدد در جهان عرب نسبت به جمعیت ملی است.

۷. اندیشه و مبانی اعتقادی سلفیان تونس

۱. **منهج سلف الصالح**: بازگشت به فهم صحابه، نفی تأویل علمی و فلسفی.
۲. **توحید در عبادت و حاکمیت**: تأکید بر حاکمیت مطلق خداوند در مقابل حاکمیت انسانی یا دموکراسی.
۳. **بدعت‌ستیزی**: نفی شعائر صوفیانه، مولدها و زیارت قبور اولیا که در فرهنگ تونسی ریشه‌دار است.
۴. **موضع نسبت به دولت مدنی**: ردّ دموکراسی و سکولاریسم به‌عنوان «کفر نظامی».
۵. **تکفیر محدود**: گرچه سلفی علمی از تکفیر عمومی پرهیز می‌کند، سلفی جهادی آن را مبنای عمل می‌گیرد.

۸. برخورد دولت و تغییر وضعیت

سیاست دولت

دوره

- مدارا و گفت‌وگو توسط دولت النهضه؛ آزادی فعالیت مساجد. ۲۰۱۳-۲۰۱۱
- پس از ترورهای سیاسی، شروع برخورد امنیتی؛ انحلال گروه «أنصار الشریعة». ۲۰۱۵-۲۰۱۳
- کنترل همه‌جانبه وزارت شوراهای دینی؛ ممنوعیت واژه «سلفی» در ثبت قانونی انجمن‌ها؛ بازداشت مکرر روحانیون افراطی. ۲۰۲۵-۲۰۱۶

۹. نهادها و رهبران شاخص

توضیح

نام/نهاد

- نیرومندترین گروه جهادی سلفی؛ تأسیس ۲۰۱۱، انحلال رسمی ۲۰۱۳. أنصار الشریعة فی تونس
- تلاش نافرجام برای تشکیل جریان سیاسی سلفی معتدل در ۲۰۱۲. جبهة الاصلاح الإسلامية
- واعظ اصلاح‌طلب سلفی؛ مدافع مشارکت اجتماعی، مخالف تکفیر. بشیر بن حسن
- رهبر جهادی فراری؛ در لیبی فعالیت داشت و طبق برخی گزارش‌ها در حمله هوایی کشته شده است. ابوعیاض التونسی (سیف‌الله بن حسین)

۱۰. چالش‌های فکری و اجتماعی

توضیح

چالش

- سلفی‌گری با میراث زیتونه و ارزش‌های سنتی در تضاد است. تضاد با فرهنگ مالکی-صوفی تونس
- بستر افراطی‌گری در جوانان بی‌کار و کم‌سواد. فقر و فقدان آموزش دینی سالم
- تأثیر القاعده و داعش در تولید گفتمان خشونت‌طلب. نفوذ منطقه‌ای گروه‌های جهادی
- این خلأ، عرصه را برای رشد غیرنظارتی سلفی‌ها فراهم کرد. نبود چارچوب قانونی مشخص برای فعالیت دینی خارج از الازهر زیتونه

۱۱. جمع‌بندی راهبردی

۱. سلفی‌گری تونس پدیده‌ای وارداتی و غیرریشه‌دار است که در فضای خلأ دینی نظام سکولار رشد یافت.
۲. پس از انقلاب، شکاف میان اسلام مدنی النهضه و اسلام تکفیری سلفی آشکار شد.
۳. دولت تونس اکنون با احیای نقش زیتونه و کنترل مسجدی کوشیده ریشه‌های تفکر سلفی را تضعیف کند.

۴. آینده سلفیت تونس از «استقرار جهادی» به سمت «دعوت فردی و فرهنگی کم‌رنگ» در حرکت است.

منابع پژوهش

- تقارير وزارة الشؤون الدينية التونسية، ۲۰۱۳-۲۰۲۴.
- مركز الدراسات المغاربية في تونس، سلسلة «الحركات الإسلامية المعاصرة».
- حمادي الردايدة، السلفية في تونس - من الدعوة إلى الإرهاب. تونس، ۲۰۱۷.
- مصاحبه‌های تلویزیونی با بشیر بن حسن و خالد العویذی.
- پژوهش‌های مؤسسه الأهرام العربیة، قاهره، درباره سلفیة المغرب و تونس.

۳. جریان‌ها و طرق صوفیه در تونس

(تحلیل تاریخی، ساختاری و فکری)

۱. مقدمه و جایگاه تاریخی تصوف در تونس

تونس از قدیم‌ترین مراکز تصوف در شمال آفریقا است؛ تصوف در این کشور برخلاف بسیاری از مناطق عربی نه صرفاً معنوی، بلکه دارای نقش نهادی، اجتماعی و آموزشی بوده است.

از قرن هفتم هجری، با استقرار دولت‌های مالکی-اشعری، مشایخ صوفی به تدریج نهادهای آموزشی و خانقاه‌ها (زاویه‌ها) را پایه‌گذاری کردند.

در دوره فاطمی و سپس حفصی، تصوف در کنار فقه مالکی و کلام اشعری، سه ضلع هویت دینی تونس را تشکیل داد؛ ترکیبی که بعدها در اندیشه زیتونه‌ای نهادینه شد.

۲. ویژگی‌های متمایز تصوف تونس

۱. پیوند عمیق با مذهب مالکی و فقه عملی جامعه.
۲. گرایش به تجربه روحانی معتدل، ضد افراط‌گرایی و ضد تکفیر.
۳. حضور مؤثر در عرصه عمومی؛ زاویه‌های صوفی گاه نقش جمع‌آوری صدقات، آموزش قرآن، و مصالحه اجتماعی را برعهده دارند.
۴. ارتباط تاریخی نیرومند با دولت؛ از دوره حسینیان (قرن ۱۸-۱۹م) تا دولت مدرن.

۳. ساختار نهادی تصوف در تونس

نهاد رسمی عالی تصوف، المجلس الأعلى للطرق الصوفیه است که زیر نظر وزارت الشؤون الدينية فعالیت می‌کند. وظیفه آن هماهنگی میان زاویه‌ها، صدور مجوز مراسم مولد، و نظارت بر فعالیت اجتماعی آنان است.

تعداد زاویه‌های ثبت‌شده تا سال ۲۰۲۴ حدود ۲۵۰ زاویه فعال در سراسر کشور است.

۴. طرق عمده صوفیه تونس و شاخه‌های آن

ویژگی ها و حوزه نفوذ	بنیان گذار/مرکز اصلی	نام طریقت
بزرگ ترین و فراگیرترین طریقه؛ تأکید بر ذکر خفی و سلوک ابوالحسن شاذلی (قرن ۷ق) - مرکز: تونس و عقلانی؛ رابطه نزدیک با دانشگاه زیتونه.	المهدیه	شاذلیه
سلسله قدیمی مورد احترام؛ جنبه تربیتی قوی دارد؛ در مراسم عبدالقادر جیلانی (بغداد، قرن ۶ق) - مراکز مذهبی و مولدها بسیار فعال.	در صفاقس و سوسه	قادریه
گرایش به مجاهدۀ روحانی؛ ذکر جهری و آداب سماع.	احمد رفاعی (عراق) - حضور در جنوب تونس	رفاعیه
ارتباط تاریخی با مصر و شمال آفریقا؛ بیشتر در مراسم دینی ابراهیم دسوقی (مصر) - شاخه‌هایی در قیروان عمومی شناخته می‌شود.	و بنزرت	دسوقیه
مراسم مولد سالیانه طنطا الهام بخش مولدهای تونس بوده است.	احمد البدوی (طنطا/مصر) - شاخه‌های بدویه	(طریقه السیدی البدویه)
طریقت شهری با گرایش علمی و فقهی؛ پیوند با علمای زیتونه. خاندان بکری (قرن ۱۹م) - تونس پایتخت بکریه	کوچک در تونس مرکزی	

۵. شخصیت‌های برجسته و نمادهای تاریخی تصوف تونس

نقش و اهمیت	نام
از چهره‌های مرکزی تصوف تونس و شاگرد ابوالحسن شاذلی؛ مزارش در جنوب تونس زیارتگاه عمومی است.	سیدی بلحسن الشاذلی
از عرفای قرن پنجم هجری؛ معروف به «ولی تونس»؛ نماد اعتدال و کرامت.	سیدی محرز بن خلف
از رهبران طریقه‌های جنوب تونس؛ نقش آموزشی و اجتماعی برجسته در قری.	سیدی السعدی و سیدی عبدالسلام الأسمر
از متفکران معاصر که به «تصوف اجتماعی» و ترکیب آن با اصلاح دینی دعوت کرد.	عبدالرحمن خلیف

۶. نقش اجتماعی و تربیتی زاویه‌ها

زاویه‌ها نه تنها مراکز سلوک عرفانی‌اند بلکه:

- آموزش قرآن و علوم شرعی پایه‌ای را ارائه می‌دهند؛
- در روستاها، محل حل نزاع‌های مردمی و میانجیگری اجتماعی‌اند؛
- در آیین‌های ملی، بزرگداشت مولد النبی و ایام دینی نقش فعال دارند؛
- بخشی از شبکه فرهنگی کشور محسوب می‌شوند و کمک‌های خیریه جمع‌آوری می‌کنند.

به‌طور تاریخی، زاویه‌ها در حفظ وحدت دینی تونس نقشی اساسی داشته‌اند و در برابر افراط‌گرایی سلفی به‌عنوان نیروی «اعتدال مذهبی» شناخته می‌شوند.

۷. تصوف و دولت مدرن تونس

- از دوره بورقیه، دولت سیاست جداسازی دین از سیاست را اعمال کرد، اما هرگز زاویه‌ها را منحل نکرد؛ بلکه آن‌ها را در چارچوب نظارتی قانونی نگه داشت.
- وزارت اوقاف تونس اداره زاویه‌ها را به‌عنوان مراکز فرهنگی دینی ثبت کرده است.
- دولت کنونی (از ۲۰۱۴ به بعد) تصوف را به‌عنوان «وجه معتدل اسلام تونس» ترویج می‌کند تا در برابر سلفی‌گری و جهادگرایی، چهره نرم اسلام را نمایش دهد.

۸. رابطه تصوف با سلفی‌ها و جریان‌های دیگر

توضیح	نوع تعامل	جریان
سلفیون، مراسم مولد و زیارت قبور را بدعت می‌دانند؛ در دولت النهضه رخدادهای تنش‌آمیز میان دو گروه ثبت شد.	تقابل فکری	سلفی‌ها
رهبری النهضه گرایش به تصوف اجتماعی دارد و از زاویه‌ها برای تقویت وحدت ملی استفاده می‌کند.	همزیستی محتاطانه	النهضه
بسیاری از مشایخ صوفی در هیئت علمی زیتونه حضور داشته‌اند؛ دو جریان هم‌پوشان‌اند.	پیوند نهادی	جامعه الزیتونه

۹. وضعیت کنونی تصوف (۲۰۱۶-۲۰۲۵)

- زاویه‌ها و طریقت‌ها از آزادی نسبی برخوردارند اما نیازمند ثبت رسمی در وزارت دینی‌اند.
- مراسم بزرگ مولد النبی در شهرهای تونس، قیروان و سوسه با حضور صدها هزار نفر برگزار می‌شود.
- تصوف تونس به سمت نهادینه‌سازی و مدنی‌سازی حرکت کرده است؛ یعنی از حالت خانقاهی سنتی به سازمان‌های فرهنگی و آموزشی رسمی بدل شده.
- رابطه بین‌المللی با طریقت‌های مغربی و مراکش تقویت شده است؛ نشست‌های مشترک برگزار می‌گردد.

۱۰. مبانی فکری و اخلاقی تصوف تونس

- تزکیه نفس و مجاهدۀ روحی: محور اصلی سیر و سلوک.

۲. حبّ رسول الله و اهل بیت علیه و علیهم السلام: عشق نبوی(ص) و محبت به اهل بیت (ع) در اشعار و ذکرها جلوه دارد.

۳. اجتناب از تکفیر و افراط گرایی: مبنای فکری دفاع از وحدت اسلامی و برادری انسانی.

۴. تأکید بر کرامت انسان و توازن عقل و عشق: آموزه‌ای مورد پذیرش جامعه دانشگاهی زیتونه.

۵. هماهنگی با فقه مالکی: تصوف تونس ضد بدعت و درون فقهی است، نه بیرون از نظام فقهی.

۱۱. مشکلات و چالش‌های معاصر

شرح

حوزه

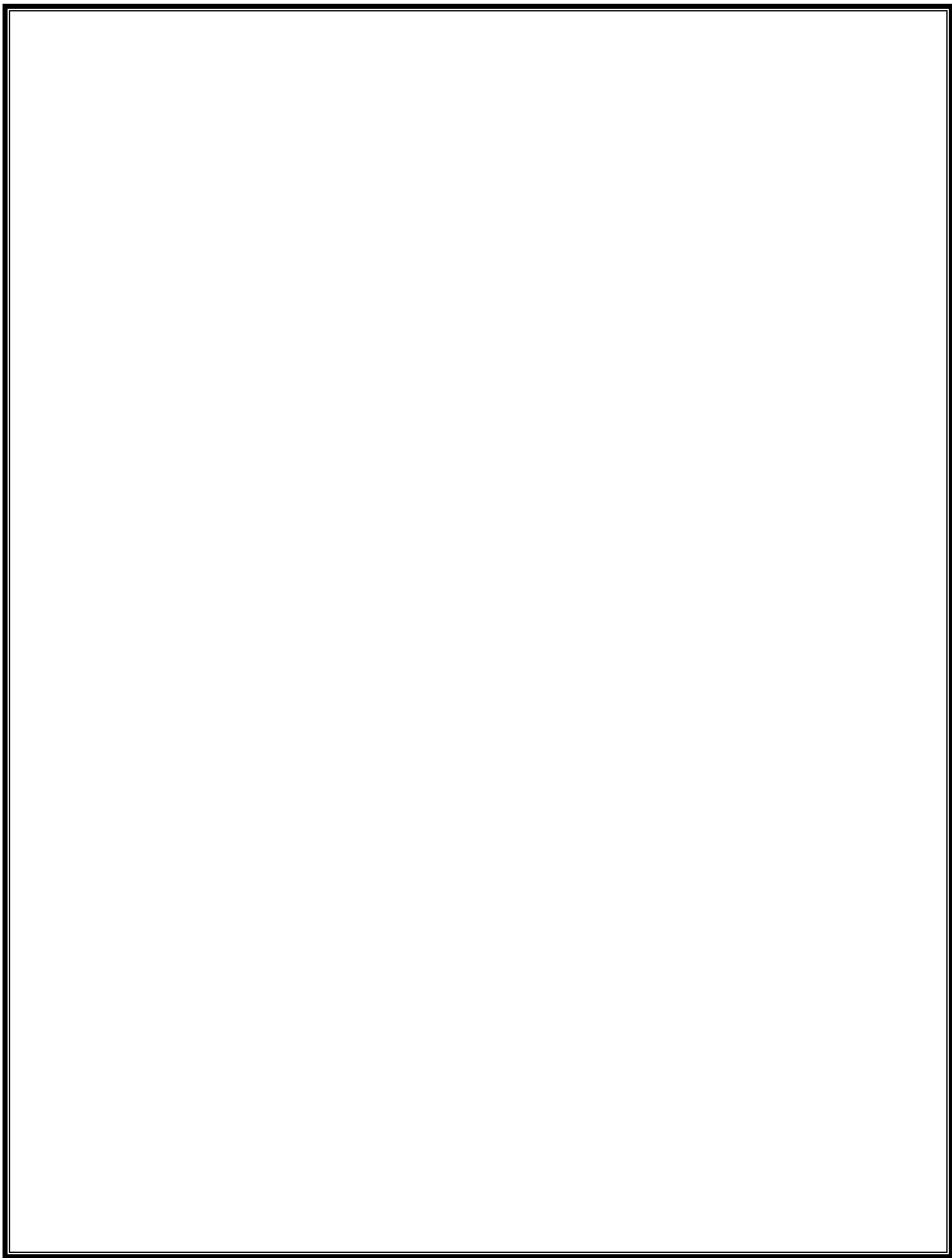
فضای دیجیتال ابزار سلفی‌ها را قوی کرده و زاویه‌ها در جذب نسل جدید کند عمل می‌کنند. ضعف نسل جوان در ارتباط با زاویه‌ها وابستگی زاویه‌ها به کمک‌های مردمی؛ گاه موجب رکود برنامه‌های تربیتی. نبود حمایت مالی مستمر انجمن‌های فرهنگی و قرآنی جدید، بخشی از مخاطبان سنتی تصوف را جذب کرده‌اند. رقابت با هیئت‌های دینی جدید بر سر ریاست زاویه‌ها و نحوه اجرای شعائر، اختلافات محدود محلی وجود دارد. برخی اختلاف‌های داخلی

۱۲. جمع‌بندی راهبردی

۱. تصوف تونس پایه تاریخی اسلام محلی و عامل اصلی اعتدال مذهبی است.
۲. دولت آن را به عنوان جایگزینی نرم برای سلفی‌گری ترویج می‌کند.
۳. طرق شاذلیه، قادریه و دسوقیه همچنان نیروی مؤثر تربیتی و فرهنگی‌اند.
۴. آینده تصوف تونس در گرو توانایی آن در بازسازی عرفان اجتماعی، پیوند با نخبگان جوان و استمرار نقش ضد افراطی است.

منابع پژوهش

- تقارير وزارة الشؤون الدينية التونسية، ۲۰۱۵-۲۰۲۴.
- مرکز الدراسات المغاربية - تونس، التصوف في المجتمع المغاربي، جلد ۲، ۲۰۲۰.
- جامعة الزيتونة، دائرة الفكر الإسلامي، دراسات حول الطرق الصوفية.
- گفت‌وگوهای میدانی با شیوخ طریقت شاذلیه و قادریه (قیروان، سوسه).
- محمود بوخریص، التصوف التونسي بين التراث والحداثة. تونس، ۲۰۱۸.

۴. نهادهای رسمی دینی جمهوری تونس

(ساختار، وظایف، تاریخچه و روابط داخلی - خارجی)

۱. مقدمه

نظام دینی تونس ویژه جهان عرب است، زیرا در آن از یک سو «اسلام به عنوان دین رسمی کشور» در قانون اساسی تثبیت شده، و از سوی دیگر ساختارهای دینی تحت نظارت کامل دولت مدرن قرار دارند.

مبنای این نظام از دوران حبیب بورقیه (۱۹۵۶-۱۹۸۷) پایه گذاری شد و پس از انقلاب ۲۰۱۱ با تعدیلاتی در جهت مشارکت علما و نهادهای سنتی ادامه یافت.

۲. چارچوب قانونی و اساسی دین در تونس

- ماده ۱ قانون اساسی ۲۰۱۴: «تونس کشوری آزاد، مستقل و دارای دین رسمی اسلام است.»
- ماده ۶ همان قانون: دولت مسئول پاسداری از دین، آزادی اعتقاد، و بی طرفی نهادها در اجرای شعائر است.
- نهادهای دینی تابع دولت و در محدوده وزارت الشؤون الدينية فعالیت دارند.
- وعظ، خطابه، و مدیریت مساجد نیازمند مجوز رسمی و ثبت در سامانه دولتی است.

۳. وزارت الشؤون الدينية

(وزارت امور دینی تونس)

۳,۱. تأسیس و جایگاه

- تأسیس: سال ۱۹۶۰ میلادی پس از اصلاحات بورقیه ای و جداسازی از اداره اوقاف.

- مرکز: پایتخت تونس.
- زیر نظر نخست‌وزیری عمل می‌کند و بودجه سالانه آن از خزانه عمومی تأمین می‌گردد.

۳,۲. وظایف اصلی وزارت

۱. نظارت بر مساجد، زاویه‌ها و مقابر اولیاء.
۲. صدور مجوز خطابه، وعظ، و تدریس دینی.
۳. اداره حج و عمره (هماهنگی با وزارت سیاحت و شرکت هواپیمایی).
۴. پشتیبانی از مؤسسات قرآنی و مدارس آموزش دینی غیررسمی.
۵. مدیریت گفت‌وگوهای بین‌الادیانی و روابط دینی خارجی تونس.
۶. برگزاری کنفرانس سالانه «الخطاب الدینی المعتدل».
۷. گزینش و تربیت امامان جماعت به‌وسیله معهد التكوين الدینی.

۳,۳. ساختار داخلی وزارت

اداره	وظیفه
اداره المساجد	نظارت بر ساخت، مرمت و منصوب‌سازی امامان و خطیبان.
اداره الحج والعمرة	سامان‌دهی زائران تونس و اعطای مجوز شرکت‌های حج.
اداره الشؤون القرآنية	نظارت بر مدارس حفظ قرآن و برگزاری مسابقات ملی.
اداره الطرق الصوفية	ثبت زاویه‌ها و تنظیم آیین‌های مولد.
همکاری دینی با کشورهای عربی و اسلامی و نهادهای مانند الأزهر و رابطة العالم الإسلامي. اداره العلاقات الخارجية	

۴. جامعة الزيتونة

(دانشگاه و مؤسسه عالی آموزش اسلامی تونس)

۴,۱. پیشینه تاریخی

- تأسیس اولیه در قرن دوم هجری (۷۳۷م) در مسجد زیتونه تونس پایتخت.
- یکی از کهن‌ترین مراکز علمی اسلامی جهان، هم‌تراز با الأزهر مصر و القرویین مراکش.
- در قرون وسطی، محور تعلیم فقه مالکی، تفسیر، نحو و فلسفه اسلامی بود.

- پس از استقلال، بخشی از نهاد زیتونه در دانشگاه تونس ادغام شد، ولی در ۱۹۸۸ به صورت **مؤسسه مستقل دانشگاهی** با عنوان «جامعه الزیتونه» احیا گردید.
- مأموریت رسمی آن تربیت علمای مالکی، امامان و معلمان دینی مورد نیاز کشور است.

گرایش‌ها

دانشکده

تفسیر، حدیث، فلسفه اسلامی، مقاصد شریعت.	دانشکده اصول‌الدین - تونس
فقه مالکی، فقه مقارن، تطبیقات قانونی.	دانشکده شریعه - صفاقس
تاریخ اندیشه اسلامی، تصوف، تمدن مغربی.	دانشکده آثار اسلامی و تمدن
آموزش امامان و خطیبان، رشته ارتباط دینی و رسانه. معهد عالی التكوين الديني	

- توافق‌نامه‌های علمی با الأزهر، جامعه القرویین و دانشگاه قطر.
- پروژه‌های مشترک در حوزه «الخطاب الوسطی» و «التكوين الرقمي للائمة».
- اعزام دوره‌های آموزشی به حج و پژوهشگران به اسلام‌آباد و رباط.

۵. دارالإفتاء التونسية

(مرجع رسمی صدور فتوا)

- بنیان در ۱۹۴۵م توسط شیخ محمد الفاضل بن عاشور به دستور سلطان احمد باشا.
- پس از استقلال، تابع ریاست جمهوری شد تا از سیاسی شدن فتوا جلوگیری گردد.

۱. صدور فتوا در مسائل شرعی عمومی (خصوصاً ازدواج، ارث، معاملات).
۲. بررسی مسائل جدید و تنظیم پاسخ برای نهادهای قضایی و دولتی.
۳. اعلام آغاز و پایان ماه رمضان و نظارت بر رؤیت هلال.
۴. تدوین نشریه «مجله الفتوی» جهت آموزش فقه مالکی.

۵. مشارکت در جلسات فقه تطبیقی با جامعه الزيتونه.

۵,۳. ویژگی‌ها

- دارالافتاء تونس مستقل از احزاب سیاسی است.
- فتاوی آن غالباً مبتنی بر **فقه مالکی و مقاصد شریعت** است با لحاظ تعادل اجتماعی.
- مفتی جمهوری تونس از میان علمای برجسته زیتونه انتخاب می‌شود؛ اکنون (۲۰۲۵م) شیخ هشام بن محمود مفتی کل کشور است.

۶. المجلس الأعلى للطرق الصوفية

(شورای عالی طریقت‌های صوفی)

- زیر نظر وزارت امور دینی؛ ریاست آن با یکی از مشایخ بزرگ شاذلیه یا قادریه است.
- وظایف:
 - نظارت بر زاویه‌ها و مراسم مولد النبی.
 - صدور مجوز برای مشایخ و نمایندگان طریقت‌ها.
 - سازماندهی جشن‌های رسمی مذهبی.
- زاویه‌ها موظف‌اند برنامه‌های خود را با این شورا هماهنگ کنند.
- در سال ۲۰۲۴ بیش از ۲۵۰ زاویه فعال زیر ثبت شورا قرار داشت.

۷. معهد التكوين الديني الوطني

(مؤسسه ملی آموزش دینی)

- تأسیس: ۲۰۰۳م، تابع وزارت الشؤون الدينية.
- کارکرد: تربیت امامان، خطیبان، وعاظ و مدیران مساجد در سطح ملی.
- دوره‌ها در سه سطح برگزار می‌شود: مقدمات، تخصص، و بازآموزی حرفه‌ای.
- سالانه حدود ۱۲۰۰ فارغ‌التحصیل دینی از این معهد معرفی می‌شوند.

۸. مؤسسات آموزشی قرآن و مدارس حفظ

- تعداد رسمی تا سال ۲۰۲۴: حدود ۴۸۰ مؤسسه قرآنی در کل کشور.
- زیر نظارت اداره الشؤون القرآنية وزارت دینی.
- برنامه‌ها شامل:
 - حفظ و تجوید،
 - مسابقات سالانه «الجائزة التونسية للقرآن الكريم».

- تربیت مربیان قرآنی برای کودکان و جوانان.
- برخی موسسات با همکاری جامعه الزیتونه برنامه‌های رسمی لیسانس علوم قرآنی ارائه می‌دهند.

۹. روابط خارجی نهادهای دینی تونس

نوع همکاری	کشور/نهاد
تبادل استاد و همایش مشترک درباره اعتدال دینی.	الأزهر مصر
پژوهش‌های مشترک در زمینه تصوف مغربی و فقه مالکی.	جامعة القرویین مراکش
شرکت در کنفرانس اسلام معتدل و برنامه سفرهای حج.	رابطة العالم الإسلامی (مکه)
هماهنگی موضوعات صدقه، زکات و حفاظت اماکن تاریخی.	وزارت الأوقاف الجزائری
میزگردهای گفت‌وگوی بین‌الادیانی با حضور زیتونه و مسیحیان تونس. اتحادیه بین‌الادیانی اروپا - تونس	

۱۰. ویژگی‌های نظام دینی تونس

۱. تمرکز شدید و نظارت دولتی: هیچ فعالیت دینی بدون مجوز وزارت دینی امکان‌پذیر نیست.
۲. غلبه فقه مالکی با رنگ عقل‌گرایی اشعری: پایه انسجام مذهبی.
۳. وجود نهادهای چندگانه ولی هماهنگ: وزارت، زیتونه، دارالافتاء، شوراهای زاویه‌ها.
۴. رویکرد اعتدالی و ضد افراطی: خط امامان، محتوای تعلیمات و خطبه‌ها محدود به مفاهیم عمومی ایمان و اخلاق است.
۵. ادغام دین و مدنیت: هدف نهادهای رسمی نه حاکمیت دینی بلکه «تربیت معنوی شهروند» است.

۱۱. چالش‌های کنونی نهادهای دینی (۲۰۱۱-۲۰۲۵)

۱. آسیب ناشی از خیزش‌های سلفی پس از انقلاب و بازسازی اعتماد عمومی به امامان رسمی.
۲. نیاز به نوسازی برنامه‌های آموزشی امامان در فضای دیجیتال.
۳. کمبود بودجه برای بازسازی مساجد تاریخی و زاویه‌ها.
۴. فشار افکار عمومی بر استقلال نسبی دارالافتاء از دولت.
۵. ضرورت گسترش گفت‌وگوی دینی با جوانان در برابر گفتمان سکولار صرف.

۱۲. ارزیابی راهبردی

۱. نهادهای دینی تونس الگوی موفق اسلام دولتی معتدل و علمی هستند که توانسته‌اند دین را در حوزه مدنیت حفظ کنند.
۲. پیوند میان جامعه الزیتونه و وزارت الشؤون الدینیة موجب تداوم خط فکری عقل‌گرایی و مقابله با افراط‌گرایی شده است.

۳. سیستم تونس برخلاف برخی کشورهای عربی فاقد تنش میان دولت و علماست؛ بلکه همکاری منظم مؤسسه‌ای دارد.
۴. توسعه آموزش امامان و دیجیتال سازی برنامه‌ها آینده این نظام را تقویت خواهد کرد.

منابع پژوهش

- قانون اساسی تونس (نسخه ۲۰۱۴ و اصلاحیه ۲۰۲۲).
- وزارت الشؤون الدينية التونسية، التقرير السنوي ۲۰۱۹-۲۰۲۴.
- جامعة الزيتونة، دليل البرامج الدراسية. تونس، ۲۰۲۳.
- دارالإفتاء الجمهورية، مجلة الفتوى. تونس، ۲۰۲۲.
- مركز الدراسات المغاربية، النظام الديني في تونس بين الدولة والمجتمع. تونس، ۲۰۲۰.
- گفت‌وگوهای میدانی با مسئولان وزارت در صفاقس و قیروان.

۶. جریان‌های مستقل و محلی دینی تونس

(تحلیل تاریخی، اجتماعی و فکری)

۱. مقدمه

در کنار نهادهای رسمی دینی تونس (وزارت، زیتونه، دارالافتاء و شوراهای صوفی)، طیفی از جریان‌های مستقل و محلی نیز وجود دارد که خارج از ساختار دولتی فعالیت می‌کنند.

این جریان‌ها عمدتاً پس از انقلاب ۲۰۱۱ و با باز شدن فضای فعالیت اجتماعی ظهور یافتند و در مناطق داخلی و فقیر کشور (مانند قفصه، تطاوين، مدنین، سیدی بوزید، و القیروان) تمرکز دارند.

فعالیت آنان متکی بر مبانی محلی، سنت‌های فرهنگی بربر - عربی، تصوف روستایی، و دعوت‌های مردمی است.

۲. دسته‌بندی کلی جریان‌های مستقل دینی تونس

جریان‌های مستقل و محلی تونس را می‌توان در پنج طیف اصلی دسته‌بندی کرد:

محدوده فعالیت	خاستگاه و ویژگی اصلی	طیف
سراسر کشور با تمرکز در جنوب و مرکز خدمات اجتماعی - مذهبی خارج از سیاست	۱. انجمن‌های مردمی و خیریه دینی	
قیروان، سوسه، صفاقس	تدریس قرآن و فقه مالکی در خانه‌ها یا زاویه‌ها	۲. حلقه‌های محلی آموزش دینی (غیررسمی)
قفصه، جندوبه، تطاوين	شاخه محلی شاذلیه و قادریه با ترکیب فرهنگ قومی	۳. طریقت‌های صوفی مستقل و نوپا
تونس پایتخت، قابس	روشنفکران محلی با گرایش اصلاح‌طلبی اجتماعی	۴. حلقه‌های اصلاح مردمی - فرهنگی
میان جوانان شهری و مهاجران	فعالیت مجازی بدون انتساب رسمی	۵. دعوتگران آزاد و شبکه‌های آنلاین دینی

۳. انجمن‌های مردمی و خیریه‌های دینی

۳.۱. پیشینه

پس از سقوط نظام زین‌العابدین بن علی (۲۰۱۱)، بسیاری از انجمن‌های خیریه در مناطق محروم شکل گرفتند. برخی از آنها از مدل اسلامی - اجتماعی ترکیه و جمعیت‌های اخوانی عرب تأثیر گرفته‌اند.

۳,۲. نمونه‌ها و فعالیت‌ها

- **جمعية النور القيروان:** تأسیس ۲۰۱۲، فعالیت در امور یتیمان و تأمین کمک‌گذاری.
- **جمعية الرحاء تونس:** فعالیت در صفاقس و مدین، برگزاری دوره‌های قرآن و کمک‌رسانی.
- **جمعية الهدی قابس:** ترکیب فعالیت اجتماعی و دوره‌های حفظ قرآن.
- منابع مالی آنها از اعانات مردمی و بخشی از کمک‌های دولت یا خیرین خلیجی تأمین می‌شود.

۳,۳. رویکرد فکری

غالب این انجمن‌ها گرایش **اسلام اجتماعی غیرسیاسی** دارند؛ خطابی دعوتی و اخلاقی، نه حزبی. دولت این نهادها را ثبت کرده و بر منابع مالی آنان نظارت دارد تا از نفوذ جریان‌های افراطی جلوگیری شود.

۴. حلقه‌های محلی آموزش دینی (غیررسمی)

۴,۱. مشخصات عمومی

- در مناطق روستایی و تاریخی (مانند القيروان، المنستیر، سوسه، و نفزاوه) وجود دارند.
- آموزش فقه مالکی و اصول‌الدین را در منازل یا زاویه‌ها انجام می‌دهند.
- بیشتر استادان آنها فارغ‌التحصیلان زیتونه‌اند که به مناطق خود بازگشته‌اند.

۴,۲. نقش اجتماعی

این حلقه‌ها نوعی تداوم سنت «کتابتیب» هستند که پیش از نظام مدرن رایج بود. به حفظ فرهنگ عربی - اسلامی منطقه کمک می‌کنند و گاه در پاسخ به ضعف نهاد دولتی دینی فعال می‌شوند.

۴,۳. وضعیت نظارتی

از سال ۲۰۱۵، وزارت الشؤون الدینیة طرحی برای ثبت رسمی این حلقه‌ها ارائه کرده و بسیاری تحت عنوان «مدارس قرآنی تابع وزارت» رسمیت یافته‌اند، اما هنوز بخش قابل توجهی مستقل باقی مانده است.

۵. طرق صوفی مستقل محلی

۵,۱. ماهیت

بخش مهمی از استقلال دینی تونس در قالب طریقت‌های صوفی «فامیلی یا قومی» آشکار می‌شود. این طریقت‌ها غالباً از شاذلیه و قادریه منشعب‌اند، اما به شکل محلی استقلال یافته‌اند.

۵,۲. نمونه‌ها

۱. **زاویه القیروانیة** در شهر قیروان – یکی از بزرگ‌ترین زاویه‌های بومی با پیروان محلی و مراسم سالانه «سید عمر القیروانی».
۲. **الزاویه الجندوبیة** در ایالت جندوبه – ترکیب تصوف با موسیقی عرفانی محلی (گروه ذکر و دف).
۳. **الزاویه التطاوینیة** – فعال در جنوب با گرایش عشیره‌ای و ارتباط قوی با سنت بدوی.
۴. **الزاویه المنستیریة البکریة** – از شاخه‌های بکریه محلی با عملکرد فرهنگی و آموزشی در میان دانشگاهیان.

۵,۳. ویژگی‌ها

- کمتر سیاسی، بیشتر عرفانی و اجتماعی.
- نقش برجسته در حفظ هویت قومی و انسجام فرهنگی.
- مشارکت در مراسم ملی چون مولد النبی و عاشورا.
- برخی زاویه‌ها با شوراهای رسمی صوفی همکاری می‌کنند، بدون آنکه تابع کامل باشند.

۶. حلقه‌های اصلاح فرهنگی محلی

۶,۱. ماهیت

روشنفکران دینی و فرهنگی در شهرها نظیر تونس، صفاقس و نابل، از دهه اخیر تلاش کرده‌اند جریان‌های اصلاحی مردمی ایجاد کنند که در سطح محلی با جوانان کار فرهنگی و گفت‌وگوی تمدنی داشته باشند.

۶,۲. نمونه‌ها

- **منتدی ابن خلدون للحوار الثقافی (تونس)** – نشست‌های نقد دینی و آزاداندیشی.
- **المنتدی المالکی بصفاقس** – بررسی فقه مالکی در پرتو حقوق مدنی معاصر.
- **جمعية المقاصد والحرية (نابل)** – اصلاح اندیشه در میان دانشجویان.

۶,۳. ویژگی‌ها

- اغلب غیرحزبی، مستقل از دولت، اما دارای مجوز رسمی فرهنگی.
- به تولید اندیشه و آموزش فکری برای مقابله با سلفی‌گری کمک می‌کنند.

- پیوند نظری با اصلاح طلبان ملی (شرفی، الثیفر، الحداد) دارند.

۷. دعوتگران آزاد و شبکه‌های آنلاین دینی

۷،۱. پیدایش

پس از انقلاب و گسترش اینترنت در تونس، دعوتگران جدیدی در فضای مجازی ظهور کردند که مستقیماً با مردم ارتباط دارند، بدون وابستگی سازمانی.

۷،۲. انواع فعالیت‌ها

- پخش ویدیوهای وعظ و تفسیر ساده در شبکه‌های یوتیوب و فیس‌بوک.
- برگزاری جلسات مجازی پاسخ‌گویی دینی.
- کمپین‌های اخلاقی در مناسبت‌های دینی (رمضان، عید قربان).

۷،۳. وضعیت و نگرانی‌ها

وزارت دینی فعالیت رسمی آنان را نظارت می‌کند تا از موارد افراط جلوگیری شود.

بخش مثبت این جریان‌ها در توانایی ارتباط مستقیم با جوانان و ترویج چهره مردمی اسلام است.

۸. ویژگی‌های مشترک جریان‌های مستقل تونس

۱. **وابستگی قومی و محلی:** بسیاری بر پایه پیوندهای عشیره‌ای یا منطقه‌ای عمل می‌کنند.
۲. **دوری از سیاست:** تمرکز بر خدمات دینی، تربیتی و اجتماعی.
۳. **رنگ فرهنگی - عرفانی:** حتی جریان‌های غیرصوفی، به عرفان مردمی نزدیک هستند.
۴. **زبان عربی تونس:** استفاده از لهجه محلی در وعظ و آموزش برای جذب عمومی.
۵. **تعامل میانه با دولت:** نه معارض، نه وابسته، بلکه مشارکتی محدود.

۹. تأثیر اجتماعی و بین منطقه‌ای

- در تقویت پیوند اجتماعی دین و فرهنگ نقش ایفا کرده‌اند.
- توانسته‌اند گفتمان دینی را از انحصار نهادهای رسمی خارج و مردمی کنند.
- در تعامل با نهادهای الجزایری و لیبیایی نمونه‌های مشابهی از همکاری فرهنگی دیده شده است.
- موجی از **تصوف مردمی و اسلام اجتماعی** را در مغرب عربی زنده نگاه داشته‌اند.

۱۰. ارزیابی راهبردی

۱. این جریان‌ها مکمل نظام رسمی دینی تونس هستند؛ به انتقال تعالیم اسلامی در بافت محلی کمک می‌کنند.
۲. طیف مستقل دینی تونس توانایی تولید فرهنگ مذهبی متوازن دارد و از شور سیاسی به دور است.
۳. چالش اصلی آنان، کمبود حمایت مالی و خطر نفوذ عنصر سلفی از خارج کشور است.
۴. آینده این جریان‌ها به میزان تعامل وزارت الشؤون الدينية با آنها در چارچوب قانونی بستگی دارد.

مآخذ پژوهش

- وزارت الشؤون الدينية تونس، التقرير التحليلي حول الجمعيات الدينية المحلية (۲۰۲۲).
- مركز الدراسات المغاربية، الحراك الديني بعد الثورة التونسية. تونس، ۲۰۲۱.
- جامعة الزيتونة، دراسة عن التصوف المحلي غير الرسمي. ۲۰۲۳.
- جمعية النور القيروان، بيانات النشاط الاجتماعي. القيروان، ۲۰۱۹-۲۰۲۲.

۶. وضعیت شیعیان کشور تونس

۱. پیشینه تاریخی و زمینه مذهبی تونس

پس از خروج فاطمیان از آفریقا در قرن چهارم هجری، میراث تشیع اسماعیلی که توسط آنان برای مدتی در منطقه رواج داشت، به تدریج از میان رفت و سنت سنی مالکی در تونس حاکم گشت. بعد از پیروزی انقلاب اسلامی موج جدیدی از گرایش به تشیع در میان نخبگان و شخصیت های فرهنگی یا مبارزان انقلابی تونس به وجود آمد.

فاطمیان که مرکز حکومت خود را در شهر **المهدیه** (تونس کنونی) قرار داده بودند، تنها دوره ای کوتاه از حضور رسمی تشیع را ایجاد کردند. با انتقال خلافت فاطمیان به مصر در سال ۳۶۲ هجری، تونس دوباره به حوزه نفوذ اهل سنت درآمد و از قرن پنجم هجری به بعد، پیوندهای مذهبی و علمی آن با اندیشه مالکی در قیروان و سپس زیتونه تثبیت شد.

۲. وضعیت معاصر (از دهه ۱۹۸۰ تا امروز)

در دوره معاصر، پس از **انقلاب ایران (۱۹۷۹)**، آموزه های شیعی در قالب های فرهنگی و فکری در مناطق مختلف جهان عرب انتشار یافت. تونس نیز از این جریان بی نصیب نماند.

الف) دوره زین العابدین بن علی (۱۹۸۲-۲۰۱۱)

در این دوره، فضای مذهبی کاملاً تحت نظارت دولت سکولار بود. هرگونه فعالیت دینی خارج از چارچوب اهل سنت جامعه زیتونه، با محدودیت شدید مواجه بود. معرفی یا تبلیغ آموزه های شیعه ممنوع تلقی می شد، و دولت در برابر هر تلاش برای نشر اندیشه شیعی حساسیت امنیتی داشت. با این حال، برخی روابط فرهنگی غیررسمی میان دانشجویان تونسی و مراکز علمی ایران در اواخر دهه ۹۰ میلادی شکل گرفت که بیشتر جنبه فکری و فلسفی داشت تا مذهبی.

ب) دوره پس از انقلاب تونس (۲۰۱۱ تا کنون)

با سقوط نظام بن علی و گسترش آزادی های دینی، زمینه اظهار باورهای دینی مختلف فراهم شد. در این فضا، **تعداد محدودی از روشنفکران تونسی** که در ایران یا عراق تحصیل کرده بودند، یا با مراکز فکری شیعی ارتباط داشتند، به ابراز علنی گرایش خود پرداختند.

شمار کلی شیعیان تونس طبق برآوردهای مراکز تحقیقاتی عربی و غربی، **کمتر از چند هزار نفر** است؛ برخی گزارش ها عددی میان ۱۵۰۰ تا ۳۰۰۰ نفر برآورد می کنند، اما هیچ گونه آمار رسمی وجود ندارد، زیرا دولت آیین یا گرایش مذهبی افراد را ثبت نمی کند.

۳. وضعیت حقوقی و نهادی

- تشیع به عنوان دین یا مذهب رسمی به رسمیت شناخته نمی شود. قانون اساسی تونس پس از انقلاب، آزادی وجدان و دین را تضمین می کند، اما مذهب غالب کشور «اسلام سنی مالکی» شناخته می شود و نهادهای رسمی مذهبی (مانند جامعه الزيتونه، وزارة الشؤون الدينية، و دار الإفتاء) بر همین اساس فعالیت می کنند.
- هیچ نهاد رسمی یا مسجد شیعی در تونس وجود ندارد. مساجد تحت نظارت وزارت امور دینی اند و برای برگزاری شعائر، نیاز به مجوز دولتی دارند.
- از نظر حقوقی، شیعیان تونس می توانند به باور خود عمل کنند، اما آشکارسازی یا تبلیغ شیعه، به ویژه در فضاهای عمومی یا رسانه ها، ممکن است با فشار اجتماعی یا نظارت اداری همراه باشد. دولت در عمل، رویکردی غیر خصمانه ولی کنترل شده دارد.

۴. وضع اجتماعی و فرهنگی

- جامعه تونسی به طور سنتی روادار ولی بسیار حساس نسبت به اختلاف های مذهبی است. بیشتر مردم حتی شیعه را صرفاً گرایش فکری می دانند نه یک هویت اجتماعی.
- ارتباط شیعیان با دیگر مسلمانان در تونس عادی و مسالمت آمیز است، اما آنان معمولاً از آشکارسازی هویت خود پرهیز می کنند.
- شیعیان تونس توانسته اند موسسات جمعیت های فرهنگی را در پایتخت تونس و برخی شهرها و استان های دیگر به ثبت برسانند و در این موسسات برنامه های دینی و فرهنگی خود را اجرا کرده و به احیای مناسبت های تاریخی شیعه می پردازند.
- شیعیان تونس عمدتاً علاقمند به جمهوری اسلامی ایران و حامی محور مقاومت هستند و بعد از سقوط زین العابدین بن علی در برگزاری راهپیمایی های مدنی و مسالمت آمیز در حمایت از محور مقاومت: فلسطین، سوریه و حزب الله لبنان و یمن و ... فعال و تاثیر گذار بوده اند.
- در سال های اخیر، شبکه های مجازی و پلتفرم های فکری تونسی میزبان برخی مقالات در زمینه گفت و گوی شیعه و سنی یا بررسی تاریخی فاطمیان بوده اند.

۵. جریان های فکری مرتبط با تشیع

- برخی از موسسات و شخصیت های شیعه نقش آفرینی فکری در عرصه اندیشه اسلامی و فلسفی معاصر دارند مانند مجله فکری مسارات و آثار مکتوب و سخنرانی های دکتر عادل بالكحله.
- در تونس، به جای وجود جریان های مذهبی شیعی، بیشتر می توان از گرایش های فکری متأثر از مکتب شیعی سخن گفت. برخی نواندیشان مانند الدكتور عبد المجید الشرفی یا هشام جعیط در مطالعات تاریخی خود به تفسیرهای نزدیک به نگرش های عقلی شیعی گرایش دارند، ولی آنان خود سنی مالکی هستند و به گرایش دینی خاصی منتسب نمی شوند.

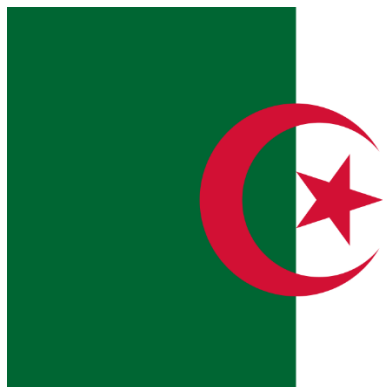
- چند چهره دانشگاهی و فرهنگی در دهه اخیر مطالبی درباره نقش فاطمیان در تمدن اسلامی نوشته‌اند، که موجب بازگشت علاقه تاریخی به دوران تشیع اسماعیلی در تونس شده است.

۶. رابطه با ایران و محور محور مقاومت

در سطح رسمی، دولت تونس روابط دیپلماتیک و فرهنگی عادی با جمهوری اسلامی ایران دارد. ایران گهگاه برنامه‌های فرهنگی یا فرهنگی-دینی در تونس برگزار کرده است، اما از ایجاد هرگونه نهاد مذهبی جلوگیری کرده تا حساسیت سیاسی برانگیخته نشود.

تأثیر فرهنگی انقلاب ایران عمدتاً علاوه بر **قشر نخبگان سیاسی و دانشگاهیان مطالعات اسلامی و فلسفه دینی** به میان توده‌های مردم نیز کشیده شده است به ویژه بعد از عملیات‌های وعده صادق و جنگ ۱۲ روزه اخیر این محبوبیت بسیار گسترده شده است.

جریان‌های اسلامی الجزایر

۱. جریان‌های اسلام‌گرای سیاسی

حرکت مجتمع السلم الجزایر (حرکه مجتمع السلم - حماس)

(تحلیل تاریخی، فکری، سیاسی، و نهادی)

۱. مقدمه

حرکت مجتمع السلم، که به اختصار با نام **حماس** (Hamas) شناخته می‌شود، بزرگ‌ترین جریان اسلام سیاسی معتدل در الجزایر است.

این حرکت از دل تجربه تاریخی اخوان المسلمین در دهه ۱۹۸۰ برآمد، اما با تطبیق بومی آن در چارچوب الجزایری، توانست مدلی از اسلام سیاسی مدنی مشارکتی ایجاد کند، متفاوت از الگوی تقابلی جبهه اسلامی نجات (FIS) در دهه ۱۹۹۰.

۲. پیدایش و خاستگاه تاریخی

۲،۱. زمینه پیدایش

در دهه ۱۹۸۰، اندیشه‌های اخوانی از طریق تحصیلات دانشگاهی و ارتباط با مصر و سوریه وارد الجزائر شد.

در سال ۱۹۸۹، با آزادسازی سیاسی پس از اصلاح قانون اساسی، شاخه الجزایری اخوان با نام رسمی «**حركة المجتمع الإسلامي**» تأسیس گردید.

۲،۲. مؤسس و پایه‌گذار

شیخ محفوظ نحات (۱۹۴۲-۲۰۰۳)، دانش‌آموخته رشته ادبیات عرب و از شاگردان فکری اخوان مصر، بنیان‌گذار این حرکت بود.

او به‌جای تقابل با دولت، رویکرد «مشارکت و اصلاح از درون نظام» را برگزید و حزب را از مسیر خشونت دور کرد.

۲،۳. تغییر نام

در سال ۱۹۹۶، نام حزب به **حركة مجتمع السلم (حمس)** تغییر یافت.

۳. مبانی فکری و اصول ایدئولوژیک

حركة مجتمع السلم مبتنی بر سه رکن اصلی است:

۱. **اسلام مدنی عقل‌گرا:** پذیرش دولت ملی و قانون اساسی، در کنار تلاش برای اسلامی کردن جامعه از طریق آموزش و گفت‌وگو.
۲. **اصلاح تدریجی:** باور به تغییر از پایین، نه از طریق انقلاب یا جهاد مسلحانه.
۳. **مشارکت سیاسی مشروع:** همکاری با نظام حاکم در جهت اصلاح، نه براندازی.

دیدگاه‌های کلیدی در اندیشه نحات:

- تمایز میان «دولت اسلامی اجباری» و «جامعه اسلامی داوطلبانه».
- ترجیح تربیت اخلاقی و معنوی بر سیاست‌ورزی تقابلی.
- تأکید بر وحدت ملی و مخالفت با تکفیر.

نحات شعار معروفی داشت:

«الإسلام لا يعارض الديمقراطية ما دامت ضمن القيم الأخلاقية». یعنی اسلام و دموکراسی متعارض نیستند اگر در خدمت ارزش‌های اخلاقی جامعه باشند.

۴. ساختار تشکیلاتی و سازمانی

حرکت مجتمع السلم دارای ساختار منظم و چندلایه است:

وظیفه	نهاد	سطح
تعیین سیاست‌ها و نظارت بر رهبر (رئیس حرکت)	مجلس الشوری	عالی
اداره امور روزانه و سازمان‌های زیرمجموعه	المكتب التنفيذي	اجرایی
هدایت شاخه‌های محلی در ایالات کشور	مکاتب ولائیة	استانی
آموزش قرآن، تربیت جوانان، و فعالیت‌های اجتماعی لجان تربیة و جمعویة مردمی		

حرکت همچنین سازمان‌های وابسته‌ای دارد:

- حركة المرأة المسلمة (شاخه زنان)
- منظمة شباب خمس
- مؤسسة نحناء للتربية و الدعوة

۵. سیر سیاسی و تاریخی حزب

۵,۱. دهه ۱۹۹۰ – بحران ملی

در جریان جنگ داخلی (۱۹۹۱–۲۰۰۲)، خمس از اقدامات خشونت‌آمیز جبهه اسلامی نجات فاصله گرفت و به عنوان نیروی معتدل شناخته شد.

در همین دوره، شیخ نحناء بارها بر ضرورت گفت‌وگوی ملی میان اسلام‌گرایان و نظام تأکید کرد.

۵,۲. دهه ۲۰۰۰ – عصر مشارکت دولتی

- پس از انتخاب عبدالعزيز بوتفلیقه در ۱۹۹۹، خمس وارد دولت شد.
- نحناء و سپس خلیفه‌اش، **بوعبدالله غلام‌الله**، همکاری رسمی با نظام را تثبیت کردند.
- در ائتلاف معروف (**التحالف الرئاسی**) با احزاب جبهه آزادی‌بخش ملی (FLN) و تجمع ملی دموکراتیک (RND) حضور داشت.

۵,۳. پس از نحناح (۲۰۰۳ به بعد)

- پس از درگذشت نحناح، اختلاف داخلی میان گرایش محافظه کار و اصلاح طلب بروز کرد.
- **عبدالمجید مناصره** جناح اصلاحی را رهبری کرد و حزب جدیدی با نام **حركة الدعوة و التغيير** تأسیس نمود (بعدها به الاتحاد من أجل العدالة والتنمية پیوست).
- **حمس تحت رهبری عبدالرزاق موری** (از ۲۰۱۳ تا امروز) به بازسازی فکری و سیاسی پرداخت.

۶. دوره عبدالرزاق موری (۲۰۱۳-۲۰۲۵)

عبدالرزاق موری نویسنده و متفکر اخوانی الجزایری، حرکت را از وابستگی دولتی به سمت **استقلال سیاسی کامل** هدایت کرد.

ویژگی های دوره او:

۱. تمرکز بر اصلاح روابط با اخوان بین الملل.
 ۲. خروج از ائتلاف حکومتی و ایفای نقش اپوزیسیون سازنده.
 ۳. تدوین برنامه «مشروع المجتمع الحر» بر اساس الگوی ترکیه و تونس.
 ۴. حضور فعال در انتخابات مجلس و شوراهای محلی.
- حمس در انتخابات ۲۰۲۱ حدود **۶۵ کرسی** از **۴۰۷ کرسی** را به دست آورد و بزرگ ترین حزب اسلامی پارلمان شد.

۷. مبانی سیاسی و اجتماعی در عصر جدید

حرکت مجتمع السلم اکنون بر سه محور اجتماعی استوار است:

۱. **اصلاح فرهنگی**: از رهگذر آموزش قرآن، مدارس خصوصی، و دانشگاه های اسلامی.
۲. **گفت و گوی ملی**: با احزاب سکولار و ملی گرا درباره آینده کشور و قانون اساسی.
۳. **اقتصاد اخلاقی**: حمایت از کارآفرینی اسلامی، نظام بانکی بدون ربا، و عدالت اجتماعی.

حمس از سال ۲۰۱۸ به پروژه «اقتصاد اخلاقی جزائری» پرداخته است که هدف آن اسلامی سازی نرم اقتصاد ملی بدون ایجاد تقابل با سیستم بانکی دولتی است.

۸. روابط منطقه ای و بین المللی

حرکت مجتمع السلم عضو غیررسمی شبکه بین المللی اخوان المسلمین است، اما استقلال سیاسی خود را حفظ کرده است.

دارای ارتباط فکری با النهضة تونس، العدالة والتنمية مراکش، و العدالة والتنمية موریتانیا است.

در روابط دیپلماتیک، خمس به‌ویژه بعد از ۲۰۱۶ از الگوی «اسلام مدنی مغربی» دفاع می‌کند.

۹. گفتمان دینی و اجتماعی

۹.۱. رویکرد دینی

- فقه حنفی - مالکی با گرایش اخوانی.
- پذیرش اجتهاد در مسائل معاصر و تفکیک میان ثوابت و متغیرات.

۹.۲. در جامعه

- برگزاری همایش‌های اخلاق و خانواده.
- فعالیت گسترده در دانشگاه‌ها و انجمن‌های دانشجویی.
- تأکید بر نقش زن در سیاست: بیش از ۳۰٪ اعضای شوری، زنان هستند.

۹.۳. چهره‌های فکری برجسته

- عبدالرزاق مقری (رهبر و نظریه‌پرداز معاصر)
- عبدالمجید مناصره (منتقد و نظریه‌پرداز تحول حزبی)
- أبو جرة سلطانی (رئیس سابق و اندیشمند تربیتی)
- مصطفی بوشاشی (حقوق‌دان و فعال سیاسی نزدیک به خمس)

۱۰. ارزیابی راهبردی

نتیجه	ماهیت رویکرد	محور
تطبیق موفق مدل اخوانی با فرهنگ الجزایری اسلام سیاسی مدنی در چارچوب قانون اندیشه		
ثبات و استمرار در روند سیاسی	مشارکت اصلاحی نه انقلابی	سیاست
جذب گسترده جوانان دانشگاهی	دعوت فرهنگی و اخلاقی	جامعه
حرکت به سوی ترکیب دین و جامعه مدنی	گرایش به مدل تونسوی النهضة	آینده

۱۱. چالش‌ها و چشم‌انداز آینده

۱. فشار ساختار قدرت محافظه‌کار برای محدودسازی نقش احزاب دینی.

۲. خطر عدم تجدید گفتمان در میان نسل جدید.
۳. رقابت با احزاب اسلام‌گرای کوچک‌تر چون العدالة والتنمية و البناء الوطني.
۴. در عین حال، حماس با حفظ اعتدال و پیوند با جامعه مدنی، آینده خود را در قالب نیروی اصلاح ملی ترسیم کرده است.

۱۲. جمع‌بندی

حرکت مجتمع السلم در چهار دهه فعالیت، از مرحله اسلام سیاسی مبارزاتی به مرحله اسلام مدنی مشارکتی گذر کرده است. این تحول آن را به الگوی الجزایری اسلام میانه رو بدل کرده که رویکرد و عملکردی مشابه النهضه تونس، پیدا کرده است.

منابع پژوهش

- حركة مجتمع السلم، الوثيقة السياسية التأسيسية، الجزائر، ۱۹۸۹.
- محفوظ نوحناح، الإسلام والدولة في الجزائر. الجزائر، ۱۹۹۶.
- عبدالرزاق مقری، مشروع المجتمع الحرّ. الجزائر، ۲۰۱۷.
- مرکز الدراسات المغاربية، الخريطة الحزبية في الجزائر بعد ۲۰۱۱. الجزائر، ۲۰۲۲.

ب. جبهة الإنقاذ الإسلامية الجزائرية

(تحليل تاريخي، عقيدتي، سازماني، و امنيتي)

۱. مقدمه و اهمیت تاریخی

الجبهة الإسلامية للإنقاذ (FIS) نخستین حزب اسلام گرای توده‌ای معاصر در الجزایر بود که در سال ۱۹۸۹ پس از آزادسازی سیاسی تشکیل شد.

این جنبش توانست در مدت کوتاهی از یک دعوت دینی اجتماعی به نیروی سیاسی ملی با ظرفیت انقلابی تبدیل شود.

نقش آن در بحران دهه ۱۹۹۰ به عنوان محور اصلی مواجهه میان اسلام گرایان و نظام حاکم، یکی از نقاط عطف تاریخ سیاسی مغرب عربی در قرن بیستم است.

۲. پیدایش و زمینه اجتماعی

۲.۱. فضای سیاسی پیش از تأسیس

دهه ۱۹۸۰، دوره نارضایتی گسترده از عملکرد دولت سوسیالیستی الجزایر بود. شکست در مدیریت اقتصادی، بیکاری، و بحران فرهنگی پس از انقلاب ۱۹۸۸ زمینه را برای ظهور جریان دینی فراهم ساخت.

قانون اساسی جدید ۱۹۸۹ اجازه تأسیس احزاب سیاسی را صادر کرد و اسلام گرایان از این فرصت تاریخی بهره گرفتند.

۲،۲. تأسیس رسمی

در سال ۱۹۸۹، دو چهره برجسته دینی - عباس مدنی (استاد جامعه‌شناسی دانشگاه الجزیره و خطیب جامع کبیر) و علی بلحاج (واعظ جوان و خطیب مشهور در مساجد الجزیره) - حزب را رسماً با نام «الجبهة الإسلامية للإنقاذ» تأسیس کردند.

هدف اعلام شده:

«إقامة الدولة الإسلامية بالطرق السلمية والديمقراطية.»

۳. بنیان‌گذاران و رهبران

ویژگی	نقش	نام
گرایش فکری اخوانی - اصلاحی، عقل‌گرا و معتدل‌تر رئیس و مؤسس اصلی	د. عباس مدنی	
گرایش انقلابی - سلفی، پرشور و ضد نظام	نائب رئیس و خطیب جنبش	علی بلحاج
چهره فکری و سازمانی، شهید در ۱۹۹۹	مدیر سیاسی و برنامه‌ریز انتخاباتی	عبدالقادر حشانی
مسئول روابط بین‌الملل فی‌س	سخنگوی خارج کشور در تبعید	رابح کبیر
مدافع راه گفت‌وگو در دهه ۲۰۰۰	رهبر جناح معتدل پس از بحران	محمد السعید

۴. مبانی عقیدتی و فکری

جبهه بر اساس «اسلام جامع» شکل گرفت که شریعت، سیاست، فرهنگ و اجتماع را درهم آمیخته می‌دید.

اصول فکری:

۱. شریعت اسلامی منبع قانون اساسی و نظام سیاسی.
۲. وجوب بازگشت جامعه به اصول دین و خلافت راشدین.
۳. ردّ سکولاریسم و ناسیونالیسم عربی.
۴. تمایز میان دعوت و جهاد: آغاز دعوت مسالمت‌آمیز، اما آمادگی برای مقاومت در برابر سرکوب.
۵. نظام سیاسی منتخب از طریق بیعت و انتخابات.

تفاوت ایدئولوژیک با حرکت مجتمع السلم:

- جبهه: اسلام سیاسی انقلابی.
- حماس: اسلام سیاسی اصلاحی - مدنی.

۵. ساختار تشکیلاتی

- **مجلس الشوری:** نهاد عالی تصمیم‌گیری و نظارت.
- **مکتب التنفيذی:** اداره اجرایی روزانه فعالیت‌ها.
- **اللجان الولائیة و البلدیة:** سازمان محلی در سطوح ایالتی و شهری.
- **شعب الدعوة و الشباب:** شبکه دعوتی و بسیج مردمی.
- **شبکه مساجد:** پایگاه اصلی ارتباط با مردم - بیش از ۵۰۰۰ مسجد در سراسر کشور در اوج فعالیت حزب مرتبط بودند.

۶. صعود سیاسی (۱۹۸۹-۱۹۹۲)

۶.۱. انتخابات محلی ۱۹۹۰

جبهه در اولین انتخابات آزاد شهرداری‌ها، با کسب حدود ۵۵٪ **آرای ملی** کنترل بیش از نیمی از شوراهای محلی را به‌دست آورد.

۶.۲. انتخابات پارلمانی ۱۹۹۱

در دور نخست، جبهه با حدود ۴۲٪ **آرای عمومی** و کسب ۱۸۸ **کرسی** از ۲۳۱ **کرسی** پیروز مطلق شد؛ در صورت برگزاری دور دوم، اکثریت مطلق پارلمان را در اختیار می‌گرفت.

اما در ژانویه ۱۹۹۲، ارتش مداخله کرده و انتخابات را لغو نمود.

۷. بحران ۱۹۹۲ و آغاز برخورد نظامی

۱. لغو انتخابات منجر به **اعلام حالت اضطرار و منع فعالیت حزب** گردید.
۲. رهبران **فی‌س** (عباس مدنی و بلحاج) به زندان افتادند.
۳. هزاران عضو حزب دستگیر و فعالیت‌ها زیرزمینی شد.
۴. شاخه‌های نظامی به نام **الجیش الإسلامی للإنقاذ (AIS)** و گروه‌های جهادی کوچک‌تر تشکیل شد که بعدها از کنترل حزب خارج گشتند.

۸. دوره جنگ داخلی (۱۹۹۲-۲۰۰۲)

۸,۱. تقسیم درون جنبش

- جناح **سیاسی - مدنی** به رهبری عباس مدنی خواستار گفت و گو و مصالحه شد.
- جناح **جهادی** به رهبری بلحاج و فرماندهان میدانی به مقابله مسلحانه روی آورد.
- تشکیل گروه‌هایی چون «الجماعة الإسلامية المسلحة (GIA)» که از بدنه رادیکال جبهه جدا شدند.

۸,۲. تلفات و پیامدها

جنگ داخلی حدود ۲۰۰ هزار کشته و بحران اجتماعی عمیقی برجا گذاشت.

در سال ۱۹۹۷ «الجيش الإسلامی للإنقاذ» با دولت توافق آتش بس امضا کرد.

۹. تلاش‌های مصالحه و بازگشت سیاسی

۹,۱. مصالحه ملی ۱۹۹۹

بوتفلیقه از طریق «میثاق السلم المدنی» زمینه آزادی نسبی اسلام گرایان را فراهم کرد.

عباس مدنی و بلحاج پس از سال‌ها حبس، در ۲۰۰۳ آزاد شدند ولی فعالیت سیاسی‌شان ممنوع ماند.

۹,۲. فعالیت‌های خارج کشور

بخشی از رهبران حزب در اروپا (به‌ویژه لندن) به تأسیس دفاتر تبعیدی پرداختند؛ تلاش برای بازسازی چهره سیاسی بدون بازگشت به خشونت.

۹,۳. موضع دولت پس از ۲۰۱۱

با موج بهار عربی، دولت الجزایر هرگونه فعالیت رسمی جبهه را منع کرد.

اما گفتمان عدالت اجتماعی و ضدفساد آن، الهام‌بخش برخی احزاب جدید از جمله «العدالة والتنمية» و «البناء الوطني» شد.

۱۰. مبانی اجتماعی و فرهنگی جبهه

- پایگاه اجتماعی: طبقات متوسط و پایین شهری، خصوصاً جوانان بیکار و مذهبی.
- پایگاه اصلی جغرافیایی: مناطق پایتخت، البیض، بومرداس، قسنطینه، و وهران.
- ابزار ارتباطی: خطابه‌های مسجدی و مجلات دینی - به‌ویژه «المسلمون» و «المنار».

جبهه توانست برای نخستین بار در الجزایر سیاست دینی توده‌ای را به گفتمان عمومی تبدیل کند.

۱۱. گفتمان رسانه‌ای و دینی

تحلیل	محتوا	محور
همراه با شور انقلابی، عامل اصلی بسیج مردمی دعوت به تطبیق شریعت و ردّ فساد خطابه مسجدی		
تأثیر گرفته از سید قطب و ابوالاعلی مودودی	نقد نظام حاکم و سوسیالیسم	ادبیات نوشتاری
در تبعید، چهره‌ای حقوق‌بشری یافت	دفاع از آزادی دینی و ضد سرکوب رسانه‌های مخالف	

۱۲. رهبران و شخصیت‌های فکری پس از بحران

- عباس مدنی (۱۹۳۱-۲۰۱۹): در دوران تبعید در دوحه، نظریه «المصالحة المجتمعية» را طرح کرد.
- علی بلحاج: پس از آزادی مشروط، خطیب مستقل ضد فساد، اما بدون جایگاه حزبی رسمی.
- عبدالقادر حشانی: ترور در ۱۹۹۹، نماد اعتدال درون جنبش.
- رابح کبیر: فعال سیاسی در لندن، مدافع بازگشت مسالمت‌آمیز اسلام‌گرایان.

۱۳. میراث و تأثیرات بلندمدت

- انتقال اسلام‌گرایی از دعوت محلی به نظام حزبی ملی.
- آشکار کردن تضاد ساختاری میان نظام سکولار الجزایر و گرایش دینی جامعه.
- زایش دو جریان پس از جنگ:
 - جریان میانه‌رو اصلاح‌طلب (حمس، العدالة والتنمية).
 - جریان جهادی رادیکال (GIA، GSPC، سپس القاعدة فی المغرب الإسلامي).
- در سطح فکری، گفتمان جبهه موجب پیدایش مفاهیم اسلام سیاسی الجزایری با هویت عربی - آمازیغی شد.

۱۵. چالش‌ها و وضعیت کنونی (۲۰۲۵)

- حزب رسمی منحل شده است اما شبکه فکری و فرهنگی آن در جامعه باقی است.
- خطبای سابق جبهه در مساجد به دعوت اخلاقی و غیرسیاسی مشغول‌اند.
- نسل جدید اسلام‌گرایان با حفظ حافظه تاریخی FIS، مسیر اصلاحی بدون تقابل را برگزیده‌اند.
- یاد و تجربه جبهه، همچنان جزء حساس‌ترین فصل‌های تاریخ دینی الجزائر است.

۱۶. جمع‌بندی

جبهه الإنقاذ الإسلامية، نخستین تجربه دموکراسی اسلامی معاصر در الجزائر بود که از دعوت دینی به انقلاب سیاسی گذر کرد اما در اثر فشار نظامی و دوگانگی داخلی، به بحران انجامید.

با وجود زوال سازمانی آن، میراث فرهنگی و فکری اش در عمق جامعه باقی است و الهام بخش جریان های اصلاحی معتدل عصر حاضر به شمار می آید.

۱۷. منابع پژوهش

- عباس مدنی، الحرية والديمقراطية في الإسلام. الجزائر، ۱۹۹۰.
- علی بلحاج، الشريعة ومفهوم الدولة الإسلامية. الجزائر، ۱۹۹۱.
- المركز الوطني للدراسات السياسية، الجزائر بين الديمقراطية والإسلام والسلطة. الجزائر، ۲۰۱۵.
- المركز المغاربي للأبحاث، الإسلام السياسي في الجزائر بعد ۱۹۸۸. تونس، ۲۰۱۸.

ج. جریان‌های منشعب و ائتلافی اسلام‌گرای الجزایر

(نقشه تحولات، شاخه‌ها، اتحادها و جهت‌گیری‌های فکری در دوره ۱۹۹۷-۲۰۲۵)

۱. مقدمه کلی

اسلام سیاسی الجزایر پس از فروپاشی جبهه الإنقاذ الإسلامية (FIS) در دهه ۱۹۹۰، وارد مرحله تجزیه فکری و بازسازی تشکیلاتی شد.

در این دوره، بیش از ده جریان منشعب پدید آمد که می‌توان آنها را در سه طیف عمده ذیل طبقه‌بندی کرد:

۱. اسلام‌گرایی مشارکتی و قانونی (میان‌رو و پارلمانی)
۲. اسلام‌گرایی معارض یا انتقادی (غیردولتی و نیمه‌سیاسی)
۳. اسلام‌گرایی وحدت‌گرا و ائتلافی (جریان‌های جدید پس از ۲۰۱۱)

هر یک بر مبنای تجربه FIS و یا حرکت مجتمع السلم (حمس) بازتعریف شدند.

۲. جریان‌های منشعب از جبهه الإنقاذ الإسلامية

۲,۱. الجیش الإسلامی للإنقاذ (AIS)

- تأسیس: ۱۹۹۴
- مؤسس: مدنی مزراق
- ماهیت: شاخه نظامی FIS که در سال ۱۹۹۷ پیمان آتش‌بس با دولت امضا کرد و منحل شد.
- ایدئولوژی: حفظ اصول دعوت اسلامی، ترک اسلحه، و توبه ملی.
- تأثیر: منبع تحول تدریجی از خشونت به مصالحه.

۲,۲. الرابطة الجزائرية للفکر والدعوة

- تأسیس: حدود ۱۹۹۸ توسط برخی از خطباء و اندیشمندان سابق FIS.
- ماهیت: سازمان فرهنگی - دعوتی بدون فعالیت حزبی.
- هدف: حفظ میراث اخلاقی جریان نجات بدون ورود به سیاست.
- چهره‌ها: الشیخ أحمد بن عیسی، محمد السعید.

۲,۳. جماعة الدعوة والعدالة

- شاخه‌ای معتدل منشعب از جناح سیاسی FIS.

- مؤسس: عبدالمجید مناصره (بعدها به حمس پیوست).
- جهت گیری: مدینه سازی اسلام سیاسی و مشارکت قانونی تدریجی.
- نتیجه: در ترکیب با جریان های اصلاحی، در ۲۰۱۲ در حزب «العدالة والتنمية» ادغام شد.

۲,۴. الحركة الجزائرية للعدالة والتنمية

- شکل گرفته پس از بحران FIS.
- رهبر: جاب الله عبد الله (سابقه در الإخوان الجزائریون).
- موضع: داعی به دولت اسلامی دموکراتیک، مخالف وابستگی به قدرت نظامی.
- وضعیت کنونی: حزب فعال پارلمانی با حدود ۷-۱۰ کرسی، رویکرد میانه رو.

۳. جریان های منشعب از حرکت مجتمع السلم (حمس)

حرکت حمس نیز در دهه ۲۰۰۰ شاهد چند انشقاق بزرگ بود که منجر به تولد احزاب اسلام گرای جدید شد:

۳,۱. حرکت الدعوة والتغيير

- تأسیس: ۲۰۰۸
- مؤسس: عبدالمجید مناصره (نایب سابق نحتاح).
- انگیزه انشعاب: اعتراض به وابستگی بیش از حد حمس به دولت بوتفلیقه.
- جهت گیری: اصلاحی - مدنی با شعار «الإسلام من أجل الإصلاح لا من أجل التحالف».
- در ۲۰۱۲ به حزب الاتحاد من أجل العدالة والتنمية پیوست.

۳,۲. حرکت البناء الوطني

- تأسیس: ۲۰۱۳ توسط گروهی از شخصیت های جوان سابق حمس (از جمله مصطفی بوشاشی، أحمد داوی).
- ویژگی: تمرکز بر «الإسلام المواطن» یعنی دین به مثابه ارزش شهروندی، نه ابزار سیاسی.
- فعالیت: حضور منظم در پارلمان و رسانه ها، نزدیک به جریان های معتدل عربی مانند النهضة تونس.
- کرسی ها: ۳۹ کرسی در انتخابات ۲۰۲۱.

۳,۳. جماعة الإصلاح الوطني (حركة الإصلاح الوطني)

- منشعب در ۱۹۹۹ از جناح آزادی خواه حمس.
- رهبر: جاب الله عبد الله.
- موضع: اصلاح قانونی و اجتماعی، حمایت از اقتصاد اسلامی.
- در سال های اخیر رو به کاهش قدرت سیاسی داشته ولی هنوز فعال در سطح محلی است.

۴. جریان‌های مستقل و ائتلافی اسلام‌گرای الجزایر

بعد از ۲۰۱۱ (بیداری اسلامی)، موجی از اتحاد و ائتلاف دینی - سیاسی در صحنه اسلامی الجزایر پدید آمد.

۴,۱. تکتل الجزائر الخضراء (التحالف الأخضر)

- تأسیس: ۲۰۱۲
- ترکیب: ثلاثی شامل
 - حركة مجتمع السلم (حمس)
 - حركة النهضة
 - حركة الإصلاح الوطني
- هدف: تشکیل جبهه اسلامی واحد برای انتخابات مجلس.
- نتیجه: کسب ۴۸ کرسی در انتخابات ۲۰۱۲، ولی دوام ائتلاف تا ۲۰۱۴ بود.
- اهمیت: نخستین اتحاد رسمی اسلام‌گرایان الجزایر پس از جنگ داخلی.

۴,۲. تحالف التغير والإصلاح

- سال تأسیس: ۲۰۱۸
- اعضا: جناح‌های سابق الدعوة والتغير و البناء الوطني و النهضة.
- خصوصیت: تمرکز بر «تحويل فرهنگی قبل از سیاسی»، و هم‌گرایی با جامعه مدنی.
- هنوز فعال به‌عنوان قطب فکری و آموزشی، نه حزبی.

۴,۳. ائتلاف الوجدان الوطني

- تشکیل شده از اسلام‌گرایان مستقل در مناطق داخلی کشور.
- ماهیت: شبکه‌ای غیررسمی از خطبا و استادان دانشگاه برای مبارزه با فساد اخلاقی.
- جهت‌گیری اجتماعی - اخلاقی، با حمایت نسبی وزارت الشؤون الدينية.

۵. جغرافیای سیاسی و اجتماعی جریان‌ها

منطقه	جریان غالب	ویژگی اجتماعی
الجزیره و البلیده	حمس، البناء ملی	طبقه متوسط، آموزش و خدمات اجتماعی
قسنطینه و سطیف	النهضة، الإصلاح	نفوذ دانشگاهی و فرهنگی
وهران و تلمسان	العدالة والتنمية	رویکرد مدنی و آزادی‌خواه

ویژگی اجتماعی

جریان غالب

منطقه

سنت‌های محافظه‌کار و قدرت سیاسی ضعیف دعوتگران مستقل و شبکه‌ات دینی بیسکره و ورقلة (جنوب)

۶. محورهای فکری و گفتمانی جریان‌های منشعب

الف) گفتمان جدید «الإسلام المواطن»

- طرح‌شده توسط البناء الوطنی و مناصره.
- اساس آن پذیرش سکولاریسم محدود در چارچوب اخلاق اسلامی.
- معرفی دین به مثابه هویت عمومی، نه قانون حکومتی.

ب) بازنگری در مفهوم شریعت

- تبدیل شعار «إقامة الدولة الإسلامية» به «تحقیق مقاصد الشریعة فی المجتمع».
- هم‌آوایی با النهضة تونس و العدالة والتنمية مراکش.

ج) تعامل با نظام و دولت

- از تقابل به گفت‌وگوی قانونی.
- پذیرش نهاد ریاست جمهوری و مشارکت در انتخابات محلی و ملی.
- تأکید بر استقلال حزبی از قدرت اجرایی.

۷. چهره‌های کلیدی اسلام‌گرایی منشعب و ائتلافی

نقش فکری	جریان	نام
نظریه پرداز اسلام مدنی الجزائری	حمس	عبدالرزاق مقری
مروج تعامل دینی با دولت مدنی	الدعوة والتغییر / العدالة والتنمية	عبدالمجید مناصره
اندیشمند جریان اصلاح اجتماعی	الإصلاح الوطنی / النهضة	جانب الله عبد الله
پیوند اسلام و شهروندی و حقوق بشر البناء الوطنی		مصطفی بوشاشی
پیش‌گام مصالحه پساجهادی	AIS سابق	مدنی مزراق

۸. چشم‌انداز آینده

۱. تثبیت گفتمان «الإسلام الاجتماعي» به جای اسلام سیاسی.
۲. همگرایی فکری با مدل تونس‌ی النهضة و مراکشی العدالة والتنمية.
۳. کاهش قطبیت جهادی و رشد ائتلاف‌های فرهنگی - مدنی.
۴. امکان ظهور جبهه اسلامی واحد جدید در دهه ۲۰۳۰ به محور حمس و البناء الوطنی.

۹. منابع پژوهش

- مرکز الدراسات السياسية الجزائرية، خريطة الإسلام السياسي بين الانقسام والتكامل. الجزائر، ۲۰۲۲.
- عبدالرزاق مقرئ، المجتمع الحرّ - رؤية حركة مجتمع السلم. الجزائر، ۲۰۱۷.
- عبدالمجيد مناصرة، الدين والإصلاح المدني. الجزائر، ۲۰۱۶.
- المركز المغاربي للدراسات، الإسلاميون في المغرب العربي بعد الربيع العربي. تونس، ۲۰۱۹.

جریان‌های سلفی

جریان سلفی علمی الجزائر

(پیدایش، مبانی فکری، چهره‌ها، ساختار نهادی و روابط اجتماعی تا سال ۲۰۲۵)

۱. مقدمه کلی

سلفیه علمی در الجزائر شاخه‌ای از جریان کلان سلفی است که بر **تعلیم، تربیت، پالایش عقیده و تزکیه اخلاقی** تمرکز دارد و به‌طور کامل از هرگونه فعالیت حزبی، انقلابی یا جهادی فاصله می‌گیرد. این گرایش در اواخر دهه ۱۹۹۰ میلادی با محوریت گروهی از علمای مستقل حوزه‌های دینی الجزیره و بلیده ظهور کرد و امروز یکی از گسترده‌ترین و با ثبات‌ترین مکاتب دینی معاصر الجزائر به شمار می‌رود.

۲. زمینه پیدایش و رشد تاریخی

۲،۱. دهه ۱۹۸۰: نفوذ اندیشه وهابی

در دهه ۱۹۸۰، با گسترش روابط آموزشی میان الجزایر و عربستان سعودی، دسته‌ای از دانشجویان الجزایری پس از بازگشت از مدینه و ریاض به ترویج آموزه‌های ابن تیمیه و ابن قیم پرداختند. این آموزه‌ها، زمینه‌ساز تولد گرایش علمی – نص‌محور در فهم دین شد.

۲،۲. دهه ۱۹۹۰: واکنش به خشونت اسلام‌گرایان

در جریان بحران خونین میان دولت و جبهه الإنقاذ الإسلامية، بخشی از علمای سنتی که مخالف هرگونه حمل اسلحه بودند، خود را «السلفية العلمية» نامیدند تا از سلفی‌گری خشونت‌بار (جهادی) جدا شوند.

۲،۳. پس از ۲۰۰۰: تثبیت و نهادینه‌سازی

با برقراری «المصالحة الوطنية» و آرامش سیاسی، سلفیه علمی در مساجد، حلقه‌های علمی، و دانشگاه‌ها تثبیت شد. رهبران این طیف با حفظ احترام ولی امر و منع تحزب، تبدیل به ابزار دولت در زدودن افراط‌گرایی شدند.

۳. مبانی فکری و معرفتی

۳,۱. اصل پالایش عقیده (التصفیه)

تصفیه به معنای بازگشت به منابع اولیه قرآن و سنت با حذف بدعت‌ها و خرافات (بر اساس تعریف وهابیت از بدعت و خرافه) است. این اصل در آثار و خطبه‌های شیخ فرکوس بارها تکرار شده است.

۳,۲. اصل تربیت اخلاقی (التربیه)

تأکید بر تربیت فرد مؤمن بر اساس تقوا، اتباع نص و احترام به علمای سنت، نه بر اساس گرایش سیاسی یا حزبی.

۳,۳. اطاعت از ولی امر

تبعیت کامل از حاکم مسلمان ولو جائز؛ مخالفت با شورش و اعتراض سیاسی تحت عنوان حفظ وحدت امت.

۳,۴. مقابله با تصوف و بدعت‌های محلی

نقد شدید آداب زاویه‌ها، زیارت قبور، وساطت اولیاء، و مراسم مولد؛ ولی با شیوه آموزشی و فتوا، نه تقابل خیابانی.

۳,۵. ردّ تحزب و سیاست حزبی

باور به اینکه کار دینی، دعوتی و علمی است نه انتخاباتی؛ لذا مخالفت با اخوان المسلمین، حماس، النهضة، و جماعت‌های حزبی اسلام گرا.

۴. ساختار و سازمان غیررسمی

سلفیه علمی در الجزائر فاقد تشکیلات حزبی یا سازمان رسمی است؛ اما شبکه‌ای اجتماعی از مساجد، حوزه‌ها و وبسایت‌های دینی دارد.

نوع فعالیت	شهر	مؤسسه / حلقه
تدریس حدیث و فقه مقارن	بلیده	دار الإمام البخاری
حلقات عقیده و مناقشات ضد بدعت الجزائر	مرکز ابن تیمیه	
فعالیت مجازی و نشر علمی	قسنطینه	منتدى أهل السنة بالجزائر
انتشارات و ترویج مراجع سلفی	المدیة	مكتبة السلفية بالمدیة

۵. چهره‌های کلیدی و محورهای آموزشی

۵,۱. شیخ أبو عبدالمعز محمد علی فرکوس

- تولد: ۱۹۵۴، الجزیره
- استاد فقه در دانشگاه الجزائر و مؤسس مکتب «الفرکوسیه»
- ویژگی فکری: اهتمام به نصوص شرعی بدون تأویل فلسفی، رد عقل گرایی نوگرایان، و تمایز از سلفیه جهادی.
- اثر شاخص: منهج أهل السنّة فی التحذیر من البدع.

۵,۲. شیخ عبدالغنی عوسات

- محل فعالیت: بلیده
- نقش: استاد حدیث و راوی آثار ابن عثیمین، عضو شورای علمی وزارت شؤون دینی.
- اثر: شرح العقیده الواسطیة.

۵,۳. شیخ لزه سنیقره

- فعال رسانه‌ای سلفی، و یکی از مدرسان دائمی دارالامام البخاری.
- تأکید بر التصفیه و التریبه و ضرورت اعتزال اهل الاهواء (یعنی اخوان و جماعت گرایان).

۵,۴. شیخ عطیه سالم و شاگردان وی در غرب الجزائر

- نماینده گرایش سنتی و آرام در وهران و تلمسان.
- نزدیک به خط مالکی سلفی (ترکیب مالکی-سلفی در فقه و عقیده).

۶. منهج آموزشی و دعوتی

- محور اصلی آموزش: عقیده، حدیث، فقه، و رفتار اسلامی فردی.
- ابزارها: مساجد، کلاس‌های عمومی، سایت‌های اینترنتی، و کانال‌های تلگرامی.
- روش: «بیان علمی» بدون محاجه سیاسی.
- مخاطبین: عمدتاً طبقه متوسط شهری، دانشجویان، و کارمندان دولتی.

۷. حوزه جغرافیایی نفوذ

منطقه	ویژگی نفوذ	چهره‌های برجسته
بلیده	مرکز مکتب فرکوسیه	فرکوس، عوسات
الجزائر	پایگاه رسمی و دانشگاهی	فرکوس، سنیقره

منطقه	ویژگی نفوذ	چهره‌های برجسته
قسنطینه	ابراهیم داود، فقیهین جوان حلقات علمی قوی	
تلمسان و وهران	گرایش مالکی-سلفی	عطیه سالم و شاگردان
	نفوذ محدود، ترکیبی با سنت محلی بیسکره و ورقلة (جنوب)	دعوتگران محلی

۸. رابطه با حکومت و نهادهای رسمی

- دولت الجزایر از سلفیه علمی به عنوان **پناه فکری معتدل** برای مهار افراط‌گرایی استفاده می‌کند.
- بسیاری از علمای این طیف عضو **شورای عالی شئون دینی** یا مشاور خطابه‌های جمعه‌اند.
- در مقابل، دولت از استفاده سیاسی آنان جلوگیری کرده و نظارت مستقیم بر محتوای دروس دارد.
- رابطه متقابل: سلفیه علمی، نظام را مشروع می‌داند و دولت، آن را غیرخطرناک تلقی می‌کند.

۹. نسبت سلفیه علمی با جریان‌های دیگر

دلیل اختلاف	موضع سلفیه علمی نسبت به آن	جریان مقایسه‌شده
منع تحزب	مخالفت و تحذیر از «خلط دعوت بالسیاسة» اخوان المسلمین / حماس	
حفظ امنیت جامعه	ردّ کامل، تکفیر منهج خشونت	سلفیه جهادی
خلوص عقیده	نقد شعائ و بدعت‌ها	طرق صوفیه
اشتراک در هدف اجتماعی تعامل محدود اما مثبت		نهادهای رسمی دینی

۱۰. ویژگی‌های گفتمانی و اجتماعی

الف) گفتمان دینی سنتی

استناد دائمی به آثار ابن‌باز، ابن‌عثمین، صالح الفوزان، و ناصرالدین الألبانی.

ب) گفتمان اجتماعی اخلاقی

دفاع از حجاب، خانواده، تربیت فرزندان، و اصلاح فرد، بدون ورود به سیاست.

ج) گفتن رد اختلافات حزبی

دعوت به اتحاد بر سنت و جماعت، و تحذیر از فرقه‌گرایی مذهبی. از دیدگاه این جریان اباضیه، شیعیان، اخوان المسلمین فرقه‌های اهل بدعت هستند!

۱۱. نقاط قوت و ضعف

ضعف	قوت	حوزه
گسترش محدود در میان نخبگان دانشگاهی انسجام عقیدتی و منابع متقن علمی		
عدم انعطاف در برابر تحولات فکری جدید پذیرش نسبی در میان مردم دین‌دار اجتماعی		
ضعف اثرگذاری اجتماعی در سطح ملی بی‌طرفی و ثبات سیاسی		

۱۲. تحولات دهه ۲۰۲۰-۲۰۲۵

۱. ظهور نسل جوان سلفی در شبکه‌های اجتماعی با گرایش آموزشی و غیردولتی.
۲. تلاش وزارت شؤون دینی برای جذب علمای فرکوسیه در برنامه‌های رسمی.
۳. افزایش مطالعات تطبیقی بین فقه مالکی و عقیده سلفی برای بومی‌سازی محتوا.
۴. مهاجرت برخی شاگردان فرکوسیه به تونس و مراکش برای تدریس.

۱۳. آینده جریان

انتظار می‌رود تا سال ۲۰۳۰ جریان سلفی علمی:

- به منبع اصلی تربیت خطیبان رسمی و امامان مساجد جزایر مرکزی تبدیل شود؛
- ضمن حفظ پیوند با عربستان، بر بومی‌سازی گفتن دینی الجزایر تمرکز یابد؛
- در برابر چالش‌های نوگرایی اسلامی و سلفی جهادی، نقش محافظ سنت اهل سنت را خریدار باشد.

۱۴. نتیجه‌گیری نهایی

سلفیه علمی الجزائر، گرایشی است که از تجربه خشونت‌بار دهه ۱۹۹۰ پند گرفته و راه اصلاح اخلاقی و آموزشی را برگزیده است.

این جریان با رهبری‌های فکری چون **فرکوس، عوسات و سنیقره**، امروز الگوی **دین سنتی غیرسیاسی** در شمال آفریقا را نمایندگی می‌کند؛ الگویی که از اصلاح درون دینی سخن می‌گوید، نه از انقلاب.

١٥. منابع پژوهش

- فرکوس، محمد علی، منهج أهل السنّة في التحذير من البدع. الجزائر، ٢٠١٨.
- عبدالغنى عوسات، شرح العقيدة الواسطية. بليدة، ٢٠١٧.
- مركز الدراسات الوطنية، الحركة السلفية بعد المصالحة الوطنية. الجزائر، ٢٠٢٢.
- المركز المغاربي للأبحاث، السلفية العلمية في المغرب العربي. تونس، ٢٠١٩.
- وزارت الشؤون الدينية الجزائرية، تقارير الوعظ والإرشاد الديني. الجزائر، ٢٠٢٤.

جریان‌های تصوف در کشور الجزائر

(تحليل تاريخي، اجتماعي، طريقت‌ها، نهادهای رسمی و نقش دولت در دوران معاصر تا ۲۰۲۵)

۱. مقدمه

تصوف در الجزائر یکی از کهن‌ترین و ریشه‌دارترین اشکال دینداری مردمی است که از قرون هشتم هجری تا امروز، در قالب **طریقت‌های خانقاهی و شبکه‌های دینی-قومی** استمرار یافته است. این جریان با گذر زمان از زهد فردی به کارکرد اجتماعی، فرهنگی و ملی تبدیل شده و در دوره معاصر، بخش ثابت از ساختار رسمی دینی کشور محسوب می‌شود. دولت از تصوف به عنوان ابزار **مقابله فکری با افراطی‌گری سلفی و جهادی** بهره برده و آن را در سطح بین‌المللی به عنوان نماد «اسلام الجزائری معتدل» معرفی می‌کند.

۲. پیشینه تاریخی

۲.۱. دوره اولیه (قرون ۸-۱۲ هجری)

تصوف الجزائر از طریق طریقت‌های شمال آفریقا، بویژه **شاذلیه و قادریه**، از تونس و مراکش وارد شد. نخستین زاویه معتبر، زاویه سیدی عبدالرحمن الثعالبی در الجزائر (قرن ۹ هـ) بود که پایه‌گذار میراث عرفانی محلی شد.

۲.۲. دوره عثمانی

در دوران سلطه عثمانی، زاویه‌ها (خانقاه‌ها) به مراکز آموزشی و اداری تبدیل گردیدند. دولت محلی از طریقت‌های بزرگ مانند **رحمانیه** و **تیجانیه** حمایت کرد. زاویه‌ها واسطه ارتباط مردم و حکومت بودند.

۲,۳. دوره استعمار فرانسه (۱۸۳۰-۱۹۶۲)

صوفیان در مقاومت فرهنگی و مبارزه ضداستعماری نقش کلیدی داشتند؛ از جمله **زاویه بن زروال و زاویه الهبره**. در این دوره، طریقت رحمانیه به رهبری **شیخ عبدالحمید بن بادیس** و حلقه‌های عرفانی‌اش، نقش معنوی و ملی یافت.

۲,۴. پس از استقلال (۱۹۶۲-۱۹۹۹)

دولت الجزائری ضمن حفظ محور مالکی-اشعری، زاویه‌های صوفی را تحت نظارت وزارت الشؤون الدینیة قرار داد و آنها را به‌عنوان جزء رسمی ساختار مذهبی معرفی کرد.

۲,۵. دوره معاصر (۲۰۰۰-۲۰۲۵)

پس از دهه جنگ داخلی، تصوف بازتعریف شد به عنوان بدیل معنوی و آموزشی در مقابل تندروی. دولت با تشکیل **المجلس الأعلى للطرق الصوفیة** (۲۰۰۵) و حمایت از جشنواره‌های عرفانی، آن را در محور «اسلام الوسطی» نهادینه کرد.

۳. اصول اعتقادی و روش فکری

۱. منهج تزکیه نفس و محبت الهی بر پایه قرآن و سنت.
۲. ارتباط استاد-مريدی به عنوان محور تربیت روحی.
۳. تعدد طریقت‌ها در ذیل چارچوب کلی مالکی-اشعری.
۴. اجتناب از سیاست حزبی و تمرکز بر اصلاح درونی جامعه.
۵. ترویج گفت‌وگو، تسامح و وحدت ملی در برابر تکفیرگرایی.

۴. طریقت‌های عمده صوفیه در الجزائر

۴,۱. طریقت قادریه

- بنیان‌گذار: شیخ عبدالقادر الجیلانی (قرن ۵ هـ).
- ورود به الجزائر: از طریق مراکش در قرن ۸ هـ.
- مراکز مهم: زاویه سیدی عبدالرحمن الثعالبی در الجزائر و زاویه تیارث.
- ویژگی: تأکید بر ذکر جهری و تربیت اجتماعی.
- شخصیت برجسته معاصر: **شیخ عبدالله بن عبدالقادر الحسینی القادری** (وفات ۲۰۱۸).

۴,۲. طریقت شاذلیه

- بنیان‌گذار: ابوالحسن الشاذلی (تونس-مصر).

- از مهم‌ترین طریقت‌های الجزایری با تنوع شاخه‌ها (الشاذلیه الدرقاویه، الشاذلیه العلویه).
- مراکز: مستغانم، تلمسان، وهران.
- رهبر معاصر: **شیخ محمد بلقاسم بوزیدی** – رویکرد تربیت درونی، افتتاح بر علوم مدرن.
- نقش فکری: نشر اندیشه «التصوف الإصلاحی»، اتصال بین سنت و عقل‌گرایی.

۴,۳. طریقت رحمانیه

- منبع اصلی مقاومت ضد استعمار در قرن ۱۹.
- بنیان‌گذار: سیدی محمد بن عبدالرحمن الأزهری (البریری).
- مقر اصلی: زاویه الهیره در بیجایه و زاویه بن‌زروال.
- ویژگی: تلفیق تصوف، تعلیم قرآن و خدمت اجتماعی.
- شخصیت تاریخی: **الشیخ المقرانی**، رهبر قیام ۱۸۷۱ علیه فرانسه.

۴,۴. طریقت تیجانیه

- بنیان‌گذار: احمد التجانی (قرن ۱۲ هـ)؛ مرکز اول در فاس.
- انتشار در شرق الجزائر از طریق جنوب صحرا (عین صالح، تمرست).
- ویژگی: ذکر گزومی (لازم)، ارتباط شبکه‌ای میان شمال و ساحل آفریقا.
- نقش منطقه‌ای: پیوند دینی-فرهنگی الجزائر با نیجریه و سنگال.
- شخصیت معاصر: **الشیخ علی التجانی التمنراستی**.

۴,۵. طریقت علویه

- بنیان‌گذار: **الشیخ احمد بن مصطفی العلوی** (وفات ۱۹۳۴).
- مرکز: مستغانم.
- اندیشه: عرفان وحدتی و دعا بر پایه محبت الهی.
- نقش جهانی: طریقت علویه یکی از فعال‌ترین طرق صوفی جهان، با شعبه در اروپا و خاورمیانه.
- شخصیت معاصر: **الشیخ خالد بن تونس** (خلیفه‌ی حالیه)، رئیس «الرابطة العالمية للطريقة العلوية».
- فعالیت بین‌المللی تا ۲۰۲۵: گفت‌وگوی بین ادیان، پروژه «الإنسان الروحاني» در یونسکو.

۴,۶. طریقت درقاویه-بلقیدیّه

- منشعب از شاذلیه.
- گسترش در قسنطینه و الشرق الجزائری.
- نقش آموزشی مهم در مدارس قرآنی.
- رهبر معاصر: **شیخ بلقید بن محمد**، معروف به «الشیخ المربی».

۵. نهادهای رسمی و سازمانی تصوف در الجزائر

ویژگی	کارکرد	تاریخ تأسیس	نهادهای
نماینده‌گی بیش از ۶۰ زاویه رسمی هماهنگی میان طرق و تعامل با وزارت دینی ۲۰۰۵			المجلس الأعلى للطرق الصوفية
تخصیص بودجه و مجوز فعالیت نظارت قانونی بر زاویه‌ها		۱۹۶۳	وزارة الشؤون الدينية والأوقاف
همکاری با سازمان‌های جهانی مرکز بین‌المللی تربیت و گفت‌وگوی ادیان ۱۹۱۴ (تجدید: ۱۹۸۴)			الزاوية العلوية بمستغانم
مرکز تاریخی مبارزه با استعمار آموزش قرآن، فقه و تصوف		قرن ۱۸ هـ	الزاوية الرحمانية بجاية
تعامل با شیوخ صوفی تبیین تطبیق فقه مالکی بر فضای عرفانی نقش مشورتی فقهی			دارالإفتاء الجزائرية

۶. نقش اجتماعی و فرهنگی

۱. تربیت اخلاقی و معنوی جوانان در برابر فضای خشن پساجنگ داخلی.
۲. برگزاری جشنواره‌های ملی تصوف و روحانیات در وهران، تلمسان و مستغانم.
۳. حمایت از وحدت ملی و میهن‌دوستی: شعائر زاویه‌ها پیوند با ملت الجزائر را تقویت می‌کند.
۴. نقش زنان در تصوف معاصر: زاویه‌های تربیتی برای بانوان فعال شده‌اند، مثل زاویه السيدة فاطمة الزهراء بجاية.
۵. ادغام تصوف در آموزش رسمی: در برخی دانشگاه‌ها مانند جامعه الامیر عبدالقادر، درس «التصوف الأخلاقی» جزء برنامه درسی است.

۷. رابطه تصوف با دیگر جریان‌های دینی

سطح تعامل	نوع رابطه با صوفیه	جریان
گفت‌وگوی محدود، گاه تنش‌آلود	مناقشه فکری، بررسی مفهوم بدعت	سلفی علمی (فرکوسیه)
همکاری مثبت	تعامل و همکاری در پروژه «الوسطية»	سلفی رسمی
تعامل فکری و دعوتی	اشتراک در هدف تربیت اجتماعی، تفاوت در روش اسلام سیاسی (حمس، البناء)	
مشارکت در نشست‌های بین‌المللی تصوف روابط علمی و تبادل طلاب		نهاد الأزهر و زیتونه

۸. نقش دولت در مدیریت تصوف معاصر

- سیاست رسمی: دولت از تصوف به عنوان «اسلام وسطی الجزائری» حمایت می‌کند.
- مجوز فعالیت و نظارت دقیق زاویه‌ها: شفافیت مالی و آموزشی.
- استفاده از شیوخ صوفیه در دیپلماسی فرهنگی: حضور در اجلاس‌های بین‌المللی، مانند منتدى الوسطية الإسلامية (۲۰۱۹-۲۰۲۴).
- تطبیق مفهوم تصوف و امنیت دینی: دولت تصوف را ابزار نرم در مقابله با سلفی‌گری خشونت‌آمیز می‌داند.

۹. تحولات اخیر (۲۰۲۰-۲۰۲۵)

۱. احیای زاویه‌ها در جنوب کشور با بودجه دولتی.
۲. تأسیس انجمن «شباب التصوف الجزائری» برای نسل جوان.
۳. گسترش نقش بین‌المللی طریقت علویه در گفت‌وگوی تمدن‌ها.
۴. افزایش تعداد زاویه‌های ثبت‌شده از ۴۲۰ به حدود ۵۸۰ زاویه تا سال ۲۰۲۵.
۵. همکاری شورای صوفیه با وزارت دینی در تولید برنامه‌های تلویزیونی عرفانی.
۶. ورود زنان شیوخ به سمت‌های رهبری زاویه‌ها (نمونه: شیخه سعاد بن الحلیمة، مستغانم).

۱۰. آینده تصوف الجزائری (تا ۲۰۳۰)

۱. شکل‌گیری اتحاد زوایا وطنیه برای ارائه الگوی تعلیم عرفانی جهانی.
۲. افزایش نقش بین‌المللی طریقت علویه و تیجانیه در ساحل آفریقا.
۳. مشارکت فعال زنان و دانشگاهیان در اصلاح گفتمان عرفانی.
۴. تثبیت تصوف به عنوان ستون اصلی هویت مالکی-اشعری کشور.
۵. توسعه گفتمان «التصوف المواطن»؛ پیوند عرفان و مسئولیت اجتماعی.

۱۱. نتیجه‌گیری نهایی

تصوف در الجزائر، با تکیه بر میراث ترکیبی شاذلی-رحمانی-علوی-قادری، هسته‌ای ماندگار از دینداری مردمی را تشکیل داده که همزمان با حفظ سنت عرفانی، به محور اعتدال و ثبات اجتماعی تبدیل شده است. دستگاه دولت این میراث را در قالب «اسلام جزائری وسطی» نهادینه کرده و زاویه‌ها نه تنها مراکز ذکر و تعلیم، بلکه نهادهای تربیت اخلاقی و گفت‌وگوی بین‌دینی‌اند. بدین ترتیب، تصوف الجزائری از عرفان فردی به نظام اجتماعی-ملی ارتقاء یافته است.

۱۲. منابع پژوهش

- وزارة الشؤون الدينية والأوقاف، التقرير السنوي حول الطرق الصوفية. الجزائر، ۲۰۲۴.
- بن تونس، خالد، الإنسان الروحاني في الإسلام المعاصر. مستغانم، ۲۰۲۳.
- بوزیدی، محمد، الطريقة الشاذلية والإصلاح الروحي. الجزائر، ۲۰۲۲.
- الحسيني، عبدالله، الزاوية القادرية بين التراث والواقع. تيارت، ۲۰۲۰.

- المقراني، أحمد، حركة الرحمانيه في المقاومة الوطنية. بجاية، ٢٠١٩.
- المركز الوطني للدراسات الإسلامية، التصوف في الجزائر ومعالج الاعتدال الديني. الجزائر، ٢٠٢٥.

٥. نهادهای رسمی دینی در کشور الجزائر

(ساختار، مأموریت، تاریخچه، تعامل با جریان‌های دینی و چشم‌انداز آینده)

١. مقدمه کلی

نظام دینی الجزائر از همان دوران پس از استقلال (١٩٦٢) تا امروز، بر مدلی استوار است که می‌توان آن را “اسلام دولتی معتدل” نامید؛ مدلی که در آن دولت مستقیماً مدیریت، نظارت و جهت‌دهی بخش‌های دینی را برعهده دارد، با هدف حفظ وحدت مذهبی (مالکی-اشعری)، مقابله با افراط‌گرایی، و توسعه گفتمان وسطی (اعتدال دینی). این نظام از چند نهاد کلیدی تشکیل شده است که در ساختار اداری کشور جایگاه حقوقی و مالی رسمی دارند.

٢. وزارت الشؤون الدينية والأوقاف

(وزارة الشؤون الدينية والأوقاف – وزارة رسمية)

٢,١. تأسیس و جایگاه قانونی

- تأسیس رسمی: سال ١٩٧١ میلادی.
- مقام: وزارت مستقل تابع دولت مرکزی.
- مقر اصلی: الجزایر پایتخت (المرادیه).
- وزیر فعلی (سال ٢٠٢٥): یوسف بلمهدی.

٢,٢. مأموریت‌ها و وظایف

١. نظارت بر تمام مساجد، خطبا و ائمه جماعات در سراسر کشور.
٢. مدیریت موقوفات (أوقاف) و بهره‌برداری از املاک دینی.
٣. صدور مجوز تأسیس مدارس قرآنی، جمعیات دینی، و زوایا.
٤. نظارت بر شوراهای صوفیه و تربیت روحانیان معتدل.
٥. چاپ و توزیع متون دینی رسمی شامل المنهج المالکی-الاشعری.
٦. تنظیم خطبه‌های جمعه در چارچوب “الوحدة الوطنية الدينية”.

۷. مقابله با افراط گرایی دینی از طریق برنامه الاسلام الوسطی الجزائري.

۸. برگزاری المسابقة الدولية لحفظ القرآن الكريم سالیانه.

۲,۳. ساختار داخلی وزارت

وظیفه اداره‌های اصلی

نظارت بر حدود ۲۴ هزار مسجد المديرية العامة للمساجد والإرشاد الديني

مدیریت و بازسازی املاک دینی المديرية العامة للأوقاف

تربیت امامان و مفتیان المديرية العامة للتكوين الديني

فعالیت‌های فکری و کنفرانس‌ها المركب الثقافي الإسلامي

طراحی برنامه‌های ضد افراط گرایی دائرة الحوار الديني والوسطية

۲,۴. سیاست عمومی

وزارت دین الجزائر بر اساس اصل «الوسطية والاعتدال» عمل می‌کند و خود را نماینده رسمی «اسلام الجزائري» می‌داند — اسلامی متکی بر مذهب مالکی، عقیده اشعری، و عرفان جنیدی.

در برابر جریان‌های سلفی جهادی و حزبی، وزارت با جریان‌های سلفی رسمی، صوفی و اصلاح طلب همکاری نزدیک دارد.

۳. المجلس الإسلامي الأعلى

(Al-Majlis al-Islami al-A'la / The Supreme Islamic Council)

۳,۱. تأسیس و جایگاه

- تأسیس: ۱۹۹۱ میلادی با فرمان رئیس‌جمهور.
- جایگاه: نهاد مشورتی وابسته به ریاست جمهوری جمهوری الجزائر.
- رئیس فعلی (۲۰۲۵): شیخ مبروک زید الخیر

۳,۲. مأموریت

۱. ارائه مشورت‌های فکری و فقهی به دولت در امور دینی و اجتماعی.
۲. صدور بیانیه‌ها برای حفظ اعتدال مذهبی.
۳. مقابله با تفکرات تکفیری و جهادی از راه گفت‌وگو علمی.

۴. مدیریت گفت‌وگوی بین ادیان و بین مذاهب.

۵. حمایت از برنامه‌های مشترک با دانشگاه‌ها و مجامع صوفیه و اصلاح‌طلب.

۳,۳. ترکیب و اعضا

شورای عالی اسلامی از علمای برجسته، استادان دانشگاه، شیوخ زوایا، و نمایندگان وزارت دین تشکیل شده است — در مجموع حدود ۵۰ عضو رسمی.

گفتمان غالب آن بر محور «الفقه المالکی — الاعتدال الاشعری — التصوف السلوکی» بنا شده است.

۳,۴. فعالیت‌های برجسته

- انتشار فصلنامه علمی مجله الحوار الإسلامی.
- برگزاری «ملتقيات الوسطية» با حضور نواندیشان از تونس و مراکش.
- تصویب ميثاق الدعوة الوسطية به عنوان سند ملی (۲۰۲۱).

۴. دار الإفتاء الجزائرية

(The Algerian Dar al-Ifta / هیئت افتاء رسمی کشور)

۴,۱. تاریخچه

- منشأ: کمیته ویژه فتوا در وزارت دین از سال ۱۹۷۱.
- تثبیت رسمی عنوان «دار الإفتاء» در سال ۲۰۱۷ با قانون جدید امور دینی.
- مفتی فعلی (۲۰۲۵): شیخ محمد مکی.

۴,۲. جایگاه و وظیفه

۱. پاسخگویی رسمی به مسائل شرعی عمومی و قضایی.
۲. تنظیم فتاوا منطبق بر فقه مالکی اشعری.
۳. مقابله با فتاوی خارج از چارچوب رسمی.
۴. نظارت بر نشر فتوای عمومی در رسانه‌ها.
۵. ارتباط مستقیم با وزارت عدل و وزارت دین.

۴,۳. ساختار

- مفتی العام.

- هیئت مستشاران شرعی (۱۲ نفر از علما و استادان دانشگاه).
- اداره ارتباطات و پاسخگویی آنلاین (پایگاه «الفتویة الجزائرية الإلكترونية»).

۴,۴. ویژگی معرفتی

دار الافتاء الجزائر بر خلاف مراکز مشابه در کشورهای عربی، از مبنای فتوا جمعی (إفتاء جماعی) استفاده می کند، نه فردی؛ تصمیم ها به صورت شورایی گرفته می شود تا تنوع فکری درون مذهب مالکی حفظ شود.

۵. المجلس الأعلى للطرق الصوفية

(The Supreme Council for Sufi Orders)

۵,۱. تأسیس

- سال تأسیس: ۲۰۰۵ میلادی، زیر نظر وزارت الشؤون الدينية.
- هدف: سامان دهی و نظارت بر زوایا و طریقت های صوفی رسمی.
- رئیس فعلی (۲۰۲۵): شیخ عبدالهادی القصبي.

۵,۲. وظایف

۱. ثبت قانونی طرق صوفی و زوایه ها در وزارت.
۲. تدوین نظام آموزشی و تربیتی مبتنی بر عرفان سنی مالکی.
۳. همکاری با دولت در ترویج گفتمان ضد خشونت.
۴. ارتباط با طریقت های بین المللی (تیجانیه، علویه، شاذلیه).
۵. برگزاری المهرجان الوطني للزاوية الجزائرية هر ساله.

۵,۳. گستره

- بیش از ۸۰۰ زاویه فعال در سراسر کشور؛
- ۵ طریقت رسمی دارای مجوز ملی: علویه، رحمانیه، شاذلیه، قادریه، تیجانیه.

۵,۴. نقش اجتماعی

این شورا بازوی معنوی دولت در تقویت هویت فرهنگی و مقابله با سلفی گری است. در راهبرد وزارت، تصوف معرفی شده است به عنوان «دروازه الجزائری برای اسلام رحمانی».

۶. جامعة الأمير عبدالقادر للعلوم الإسلامية (قسنطينه)

۶،۱. تأسیس و مأموریت

- تأسیس: ۱۹۸۴ میلادی.
- وابستگی: به وزارت آموزش عالی، اما تحت نظارت فکری وزارت دین.
- هدف: تربیت استادان، ائمه، مفتیان و محققان در علوم اسلامی معاصر.

۶،۲. جایگاه علمی

دانشگاه الأمير عبدالقادر اکنون مرجع اندیشه دینی-فلسفی کشور است و نقشی محوری در شکل‌گیری اسلام عقلانی الجزائری دارد.

۶،۳. ارتباط با نهادهای رسمی

دانشگاه با وزارت دین، دارالافتاء، و المجلس الأعلى الإسلامی همکاری سه‌جانبه برای طراحی برنامه آموزشی "الوسطية في التعليم الديني" دارد.

۷. الزوايا و المدارس القرآنية الرسمية

۷،۱. الزوايا (زایه‌ها)

تحت نظارت مستقیم وزارت دین و شورای صوفیه‌اند؛ هیچ زایه‌ای بدون ثبت رسمی حق فعالیت ندارد.

کارکرد اجتماعی آنها:

- تربیت حافظان قرآن و تعلیم اخلاق دینی؛
- پناه فرهنگی برای مناطق روستایی؛
- مرکز مصالحه اجتماعی در منازعات قومی.

۷،۲. المدارس القرآنية

حدود ۸۰۰ مدرسه قرآنی دارای مجوز ملی هستند، با نظام آموزشی هماهنگ با دانشگاه الأمير عبدالقادر.

برنامه‌ها:

۱. آموزش قرائت، تجوید، و اخلاق اسلامی.
۲. تربیت نسل جوان امامان محلی (تحت عنوان "برنامج التكوين الجيل الإمامی").
۳. نظارت عالی از اداره المساجد در وزارت دین.

۸. المركب الثقافي الإسلامي – دارالحوار الديني الجزائري

۸،۱. نقش و فعالیت

نهاد فرهنگی زیرمجموعه وزارت دین، مسئول برگزاری کنفرانس‌های بین‌الادیان، گفت‌وگو با کلیساها و یهودیان الجزائری، و همکاری فکری میان دانشگاهی.

فعالیت‌ها شامل:

- مجامع «حوار الأديان» با تونس و مراکش.
- همایش‌های سالانه الوسطیة فی الجزائر والعالم.
- انتشار مجلات فکری و تربیتی.

۸،۲. جهت‌گیری فکری

بر اصول مشترک اخلاقی و انسان‌گرایی اسلام، مسیحیت و یهودیت تأکید دارد، با شعار رسمی:

«التسامح فی ظل الهوية الوطنية»

۹. دار القرآن الكريم الوطنية

۹،۱. معرفی

مرکز ملی آموزش قرآن و داوری مسابقات قرآنی بین‌المللی الجزائر.

- وابسته به وزارت دین؛
- تأسیس در ۲۰۰۸؛
- دارای شعبات در ۴۸ ولایت.

۹،۲. فعالیت‌ها

- آموزش قارئان و مجازین سند قرآنی.
- نشر مصحف الجزائری بر اساس رسم عثمانی.
- ارتباط جهانی با مراکز قرآنی تونس، قطر و مصر.

۱۰. تعاملات نهادهای رسمی با جریان‌های دینی

هدف	نوع تعامل دولت	جریان
تربیت دینی بدون تعارض سیاسی حمایت کنترلی	سلفیه رسمی	
جذب علما در دارالافتاء	گفت‌وگوی فکری محدود سلفیه علمی (فرکوسیه)	
مبارزه با افکار تکفیری	تقابل امنیتی-فکری	سلفی جهادی
استفاده برای وحدت ملی	حمایت دولتی-فرهنگی	صوفیه
تعمیق دیپلماسی دینی	همکاری علمی	اصلاح طلبان دانشگاهی
حفظ مرزبندی دین و دولت	تعامل سیاسی محدود	حمس / البناء (اسلام سیاسی)

۱۱. چالش‌ها و چشم‌انداز آینده

۱۱،۱. چالش‌ها

- بروکراسی گسترده و کندی تصمیمات دینی.
- فشار اجتماعی ناشی از رشد رسانه‌ها و فتوای غیررسمی.
- رقابت میان وزارت دین و شوراهای محلی زوایا.

۱۱،۲. چشم‌انداز آینده (۲۰۲۵-۲۰۳۰)

۱. دیجیتالی شدن نظام خطابه و خطبه‌ها.
۲. تأسیس “دار الإمام” برای آموزش بین‌المللی امامان.
۳. توسعه شوراهای محلی للوسطية والاعتدال.
۴. استقرار شبکه ملی ارتباط بین دارالافتاء، دانشگاه، و وزارت دین.
۵. گسترش نقش تصوف و اصلاح فلسفی در تربیت امامان.

۱۲. جمع‌بندی نهایی

نهادهای دینی رسمی الجزائر، مجموعه‌ای منسجم و منظم از ساختارهای حکومتی‌اند که قصد دارند وحدت دینی و فرهنگی کشور را حفظ کنند و در عین حال پاسخی عقلانی به چالش‌های سلفی‌گری، جهادگرایی و سکولاریسم افراطی بدهند.

مدل الجزائری در اداره دین، نمونه‌ای برجسته از “همزیستی مدیریت‌شده” (Managed Coexistence) میان دولت، علما، زوایا و دانشگاه‌هاست؛ مدلی که با رویکرد مالکی-اشعری-صوفی، اعتدال را در خدمت توسعه ملی قرار داده است.

۶. وضعیت شیعیان کشور الجزائر

وضعیت شیعیان در کشور الجزائر در چارچوب دین‌شناسی شمال آفریقا، از لحاظ تاریخی، اجتماعی، سیاسی و فرهنگی، یکی از پیچیده‌ترین و حساس‌ترین نمونه‌هاست؛ زیرا الجزائر از یک‌سو دارای سنت سنی بسیار نیرومند و ریشه‌دار مالکی-اشعری و از سوی دیگر، پس از انقلاب ایران (۱۹۷۹)، طی چند دهه با چالش‌های فکری و مذهبی نوپدید مواجه بوده است. آنچه در ادامه می‌آید، تحلیل جامع و مستند از وضعیت شیعیان الجزائر تا سال ۲۰۲۵ است:

۱. پیشینه تاریخی تشیع در الجزائر

الف) دوران فاطمیان (قرن چهارم هجری)

حضور تاریخی تشیع در الجزائر به دوره فاطمیان بازمی‌گردد، زمانی که این سلسله از قیروان در تونس تا مناطق غربی مغرب، از جمله بخشی از الجزائر کنونی، گسترش یافت. در آن زمان، گرایش **اسماعیلی فاطمی** از طریق دعوت دعوات به قبایل بربر منتقل شد؛ اما پس از خروج فاطمیان به قاهره (۳۶۲ هـ)، این نفوذ از بین رفت و مذهب مالکی-اشعری بر جامعه الجزائری حاکم گشت.

ب) دوره‌های عثمانی و استعمار فرانسوی

در دوران امپراتوری عثمانی و سپس استعمار فرانسه، هیچ اثری از تشیع سازمان‌یافته در الجزائر وجود نداشت. مراکز دینی چون **الزاویا القادرية، العلویه، و السنوسیه الجزائریه** و فقهای مالکی مانند **عبد الحمید بن بادیس**، بر تثبیت هویت سنی تأکید داشتند.

۲. ظهور گرایش‌های شیعی در دوره معاصر

الف) پس از انقلاب اسلامی ایران (۱۹۷۹)

انقلاب ایران، همانند دیگر کشورهای مغرب عربی، در الجزائر نیز موجب پدید آمدن علاقه فکری به آموزه‌های امام خمینی و نهضت اسلامی شیعه شد. این گرایش ابتدا صرفاً **فرهنگی و ادبی** بود و بیشتر در قالب ترجمه آثار و مطالعات فکری در دانشگاه‌ها ظاهر شد.

اما از دهه ۱۹۹۰، با افزایش ارتباط علمی و فرهنگی میان دانشجویان الجزائری و حوزه‌های علمیه قم و نجف، **گرایشی فکری** به تشیع پدید آمد.

۳. برآورد جمعیتی و موقعیت اجتماعی

- طبق برآوردهای مراکز عربی و غربی (از جمله مرکز «البيانات المغاربية»، و گزارش وزارت خارجه آمریکا ۲۰۲۳)، شمار شیعیان الجزائر بین ۵'۰۰۰ تا ۱۵'۰۰۰ نفر تخمین زده می‌شود.
- اکثریت آنان در شهرهای **العاصمة الجزائری، وهران، باتنة، تيارت و تلمسان** زندگی می‌کنند.
- این گروه‌ها **هویت پنهان و محدود** دارند؛ اغلب روشنفکران، دانشگاهیان و بخشی از جوانان علاقه‌مند به فلسفه و عرفان اسلامی هستند.
- تشیع در الجزائر اجتماعی نیست، بلکه فردی یا فکری است.

۴. سیاست رسمی دولت الجزائر

الف) موضع وزارت الشؤون الدينية والأوقاف

- دولت الجزائر از دهه ۲۰۰۰ تاکنون، فعالیت‌های دینی خارج از چارچوب مذاهب سنی را زیر نظر می‌گیرد.
- وزارت امور دینی در بیانیه‌هایی (۲۰۱۵، ۲۰۱۷، ۲۰۲۰) تصریح کرده که «مذهب رسمی کشور اسلام سنی بر اساس مالکی-شعری است» و از «خطر نشر تشیع در فضای عمومی» به عنوان موضوعی امنیتی یاد کرده است.

ب) نظارت امنیتی

- سرویس‌های امنیتی، به‌ویژه در مناطق شرقی، گزارش‌هایی از شبکه‌های کوچک فرهنگی مرتبط با ایران یا عراق را رصد کرده‌اند. برخی فعالیت‌های مذهبی بدون مجوز، در سال‌های ۲۰۱۵-۲۰۱۷ محدود شدند.
- اما دولت در سال‌های اخیر رویکرد **معتدل‌تر و فرهنگی‌تر** در پیش گرفته است و دیگر از واژه «تهدید» استفاده نمی‌کند؛ بلکه مسأله را در چارچوب «حفاظت از مرجعیت دینی ملی» مطرح می‌سازد.

۵. فضای علمی و فرهنگی

- هیچ **مسجد یا حسینیه شیعی رسمی** در الجزائر وجود ندارد. مساجد همگی زیر نظر دولت و اوقاف رسمی هستند.
- آثار و کتاب‌های شیعی، به‌ویژه در زمینه فلسفه، اخلاق، و عرفان، در کتاب‌فروشی‌ها نسبتاً در دسترس است، ولی تبلیغ مذهبی ممنوع است.
- در دانشگاه‌ها، برخی استادان در رشته فلسفه و دین، مقالاتی در نقد یا گفت‌وگوی میان شیعه و سنی منتشر کردند. از جمله در **جامعة وهران و جامعة الجزائر ۲ و تلمسان**.
- انجمن‌های فرهنگی با رویکرد گفت‌وگو میان مذاهب فعالیت محدودی دارند، اما بدون هویت مذهبی خاص.

۶. رابطه با ایران و جهان شیعه

- روابط دیپلماتیک و فرهنگی میان الجزایر و ایران از دهه ۹۰ به صورت نوسانی وجود داشته است. در سال‌های اخیر (۲۰۲۳-۲۰۲۵)، روابط بهبود یافته و مبادلات فرهنگی و هنری فعال‌تر شده است.
- ایران از تشکیل نهاد مذهبی شیعی در الجزائر به‌طور رسمی اجتناب کرده تا از تنش دیپلماتیک جلوگیری کند.
- مبلغانی از کشورهای غرب آفریقا و لبنان گاه در مراسم‌های فرهنگی شرکت داشته‌اند، ولی هیچ نهاد رسمی شیعی وجود ندارد.

۷. نگرش جامعه و نخبگان مذهبی

جامعه الجزایری با محوریت زوایا و مکتب مالکی، نسبت به تشیع نگرش احتیاط‌آمیز ولی غیر خصمانه دارد. علما و خطیبان رسمی اغلب در خطبه‌ها، بر حفظ «وثیقة المرجعية الدينية الجزائرية» تأکید می‌کنند که سه رکن دارد:

۱. الفقه المالکی
۲. العقيدة الأشعرية
۳. التصوف السني المعتدل

بر این اساس، هر گرایش مذهبی خارج از این سه حوزه، از نظر نهاد دینی رسمی، نیازمند کنترل و هدایت است.

۸. منابع پژوهشی درباره شیعیان الجزائر

الف) منابع عربی و الجزایری

۱. وزارة الشؤون الدينية والأوقاف الجزائرية، التقارير السنوية حول "المرجعية الدينية الوطنية"، الجزائر، ۲۰۱۹-۲۰۲۴.
۲. عبد القادر حميد، الحضور المذهبي في الجزائر بعد ۲۰۱۱، مجلة الدراسات المغاربية، الجزائر، ۲۰۲۲.
۳. مركز الدراسات الإستراتيجية بالمغرب العربي، التحولات الدينية والفكرية في شمال أفريقيا، تونس، ۲۰۲۳.
۴. الدكتور أحمد بن نعمان، المرجعية الدينية الجزائرية بين الثبات والتحديات، دار الهدى، الجزائر، ۲۰۲۰.

نقشه راه تفصیلی جریان‌های اسلامی لیبی

۱. جریان‌های اسلام‌گرای سیاسی

حزب العدالة والبناء الليبي

(Justice and Construction Party – JCP)

۱. تعریف و خاستگاه کلی

حزب العدالة والبناء یکی از مهم‌ترین احزاب اسلام‌گرای معاصر لیبی است که پس از سقوط نظام معمر القذافی در سال ۲۰۱۱ تأسیس شد. این حزب، شاخه سیاسی رسمی جماعة الإخوان المسلمين فی ليبيا به شمار می‌رود، و هدف اصلی خود را «انتقال لیبی از استبداد به دموکراسی اسلامی مدنی» اعلام کرده است.

۲. تاریخ شکل‌گیری

شاخص زمانی

رویداد

۲۰۱۱ (نوامبر)

تأسیس رسمی حزب پس از قیام ۱۷ فوریه و سقوط نظام قذافی.

۲۰۱۲

ثبت رسمی نزد کمیسیون عالی انتخابات و شرکت در انتخابات کنگره ملی عمومی.

رویداد

شاخص زمانی

تضعیف موقعیت حزب پس از آغاز درگیری‌های سیاسی-نظامی میان دو پارلمان (طرابلس و طبرق). ۲۰۱۴

تلاش حزب برای بازسازی چهره و فاصله‌گیری از برچسب اخوانی در سطح بین‌المللی. ۲۰۱۷-۲۰۲۰

گرایش به گفت‌وگو و مصالحه ملی؛ مشارکت در کمیته‌های آشتی و مذاکرات ژنو. ۲۰۲۱ تا کنون

۳. بنیان‌گذاران و رهبران برجسته

۱. محمد صوان (Mohamed Sowan):

- مؤسس و رئیس نخست حزب (۲۰۱۲-۲۰۲۱).
- پیش‌تر یکی از رهبران جماعة الإخوان المسلمین در لیبی بود.
- نقش فعال در گفت‌وگوهای صلح تحت نظارت سازمان ملل.

۲. عماد البنانی:

- از اعضای مجلس مؤسسان و مدیر اجرایی حزب در طرابلس.
- گرایش اصلاحی-مدنی با نگاه تکنوکراتیک.

۳. سلیمان عبدالقادر:

- یکی از چهره‌های فکری اخوانی که در دهه ۱۹۹۰ در تبعید اروپا فعالیت داشت.
- از پایه‌گذاران ایدئولوژی «اسلام شامل - الوسطیة الشاملة».

۴. احمد البرغثی، عبدالرزاق العرادی، و فتحی البقیر:

- از چهره‌های فعال در شاخه‌های منطقه‌ای حزب در مصراته و بنغازی.

۴. هویت ایدئولوژیک و فکری

حزب العدالة والبناء بر اساس اندیشه اسلام سیاسی مدنی اخوانی شکل گرفته با عناصر زیر:

- مرجعیت اسلام مالکی-اشعری محلی در کنار پذیرش دیدگاه اصلاحی اخوانی.
- تأکید بر الوسطیة، الشوری، الديمقراطية، و التداول السلمي للسلطة.
- پذیرش نظام چندحزبی و جدایی نسبی میان دعوت اسلامی و عمل سیاسی.
- دفاع از حقوق بشر، آزادی رسانه، و مشروعیت انتخاباتی.
- تمرکز بر مفهوم «مدينة العدالة» یعنی جامعه‌ای مبتنی بر عدالت اجتماعی و تربیت اخلاقی اسلامی.

از نظر فکری، حزب با شعار

«الإسلام هو مرجعیتنا، والمواطنة إطارنا، والعدالة هدفنا»

فعالیت می کند و تلاش دارد اسلام سیاسی را در قالب قانون اساسی و سازوکارهای مدنی حفظ نماید.

۵. ساختار تشکیلاتی حزب

الف. هیئت امانة العامة (Secretariat):

شامل رئیس، دبیر کل، و مسئولان ارتباطات، سیاسی، و اجتماعی.

ب. مکتب سیاسی:

اداره روابط با نهادهای دولتی، احزاب، و سازمان های جامعه مدنی.

ج. مجلس الشوری:

نهاد نظارتی داخلی و مرجع تصمیم گیری راهبردی حزب؛ حدود ۶۰ عضو منتخب از استان ها.

د. هیئت های منطقه ای:

مصراته - طرابلس - بنغازی - سبها - الزنتان - درنه.

هـ. کمیته زنان و جوانان:

فعال در امور آموزش سیاسی، مشارکت مدنی، و ترویج اخلاق اسلامی در فضای دیجیتال.

۶. پایگاه اجتماعی و جغرافیایی

- پایگاه اصلی در طرابلس و مصراته (شهرهای بزرگ حامی انقلاب ۲۰۱۱).
- حمایت نسبتاً گسترده در المنطقة الوسطی و بخشی از برقه.
- اقشار حامی: طبقه متوسط شهری، معلمان، متخصصان حرفه ای، روحانیون اصلاح طلب، و جوانان دانشگاهی.
- ارتباط اجتماعی با شبکه مدارس خصوصی و جمعیات خیریه مرتبط با اخوان.

۷. مشارکت سیاسی و عملکرد انتخاباتی

انتخابات کنگره ملی عمومی (۲۰۱۲):

- حزب العدالة والبناء شرکت فعال داشت و حدود ۱۷ کرسی از ۸۰ کرسی حزبی کسب کرد.
- در ائتلاف با احزاب اسلام گرا چون حزب الوطن و النهضة شارک بود.

- نقش مؤثر در تشکیل دولت علی زیدان.

دوره پس از ۲۰۱۴:

- با تشدید بحران میان برلمان طبرق و کنگره ملی طرابلس، حزب در جانب دولت طرابلس قرار گرفت.
- متهم به نزدیکی با قوات فجر لیبیا، هرچند از تشکیل جناح نظامی خودداری کرد.

پس از توافق الصخیرات (۲۰۱۵):

- دست به اصلاحات داخلی زد؛ تأکید بر وحدت لیبی و آشتی سیاسی.
- در مذاکرات سازمان ملل (مذاکرات ژنو و بوزنیکا) نمایندگی جریان سیاسی اسلام گرا را بر عهده داشت.

۸. موضع نسبت به جریان‌های دیگر

توضیحات	نوع رابطه	جریان لیبیایی
با فاصله تشکیلاتی از ۲۰۱۴ به بعد.	ارتباط فکری و تاریخی؛ شاخه سیاسی رسمی آنها	جماعة الإخوان المسلمین فی لیبیا
اختلاف در نوع تفسیر سکولاریسم و اولویت دینی. رقابت دموکراتیک		الأحزاب المدنیة (مثل تحالف القوى الوطنیة)
اختلاف بر سر مفهوم مشروعیت انتخاباتی.	رابطه محدود و پرتنش	التيار السلفی و المدخلی
اما فاصله فکری در زمینه ساختار حکومتی.	همکاری موقت در ائتلاف‌های انتخاباتی	حزب الوطن (عبدالحکیم بلحاج)
حضور اعضای حزب در کمیسیون‌های فنی و حمایت مشروط مشاوره‌ای.		حکومة الوحدة الوطنیة

۹. برنامه‌ها و اهداف کلان حزب

۱. تحکیم وحدت ملی و صلح داخلی.
۲. ایجاد نظام دموکراسی اسلامی معتدل با احترام به تعدد مذهبی.
۳. اصلاح نظام آموزشی و تربیتی بر اساس مقاصد شریعت.
۴. بازسازی اقتصاد ملی لیبی از طریق عدالت توزیعی و سرمایه گذاری شفاف.
۵. مبارزه با فساد اداری و سوءاستفاده از منابع نفتی.
۶. تثبیت مرجعیت قانون اساسی اسلامی-مدنی.

۱۰. تحولات اخیر (۲۰۲۱-۲۰۲۵)

- در سال ۲۰۲۱ محمد صوان از ریاست کناره‌گیری کرد و رهبری به **عماد البنانی** سپرده شد.
- حزب موضع خود را در قبال نقش اخوان بازتعریف کرد و بیانیه‌ای با عنوان «نحن حزب وطنی مدنی ذو مرجعية إسلامية» صادر نمود.
- حضور فعال در گفت‌وگوهای صلح لیبی، همکاری با هیئت‌های سازمان ملل.
- ایجاد شاخه‌های جوانان (منتدی العدالة للشباب) و شاخه زنان (رابطة نساء البناء).
- راه‌اندازی رسانه دیجیتال «نافذة العدالة» برای گفتمان مدنی.

۱۱. نقدها و چالش‌ها

۱. اتهامات وابستگی بیش از حد به جماعة الإخوان.
۲. کاهش پایگاه مردمی در مناطق شرق لیبی به دلیل نفوذ نیروهای حفر.
۳. اختلافات داخلی میان جناح‌های اصلاح‌طلب و سنت‌گرای حزب.
۴. فشارهای سیاسی-امنیتی از سوی جریان‌های ضد اسلام‌گرا.
۵. چالش زیرساختی در نظام حزبی کشور لیبی شامل نبود قوانین پایدار حزبی.

با این حال حزب توانسته است از طریق رویکرد گفت‌وگو، جایگاه خود را در رقابت سیاسی حفظ کند.

۱۲. جمع‌بندی نهایی

حزب العدالة والبناء نماد جریان اسلام سیاسی مدنی لیبیایی است که کوشیده میان میراث اخوانی و واقعیت اجتماعی پس از انقلاب تعادل برقرار سازد. این حزب در دهه گذشته از یک نیروی انقلابی اسلام‌گرا به سمت گفتمان **مدنی-اصلاحی** تغییر مسیر داده است. در شرایط کنونی، حزب با تمرکز بر گفت‌وگو، انتخابات و آشتی ملی، نقش فعال در شکل‌دهی سیاست لیبی نوین دارد و می‌کوشد الگوی «اسلام مدنی لیبی» را تثبیت کند؛ الگویی که عدالت اجتماعی و مشارکت سیاسی را در چارچوب ارزش‌های اسلامی-ملی متحد می‌سازد.

ب. تيار الإصلاح والوسطية في ليبيا

(Reform and Moderation Current – Islamist Civil Reformism)

۱. تعریف و جایگاه کلی

تيار الإصلاح والوسطية یکی از مهم‌ترین جریان‌های دینی-فکری معاصر در لیبی پس از سال ۲۰۱۱ است که به عنوان **جریان اسلام مدنی معتدل** شناخته می‌شود. این جریان نه صرفاً حزب سیاسی و نه نهاد رسمی دینی است، بلکه مجموعه‌ای از علمای مستقل، روشنفکران دینی، و فعالان اجتماعی را دربرمی‌گیرد که در پی بازسازی دین در چارچوب عقلانیت، میانه‌روی و همزیستی ملی‌اند.

از نظر ماهیت، این جریان را می‌توان «نتیجه طبیعی تحولات اخوانی، سلفی، و صوفی لیبی» پس از سقوط قذافی دانست؛ تلاش برای جمع میان سنت اسلامی لیبیایی (مالکی-صوفی) و اصلاح فکری مدرن با محوریت مقاصد شریعت و عدالت اجتماعی.

۲. پیشینه تاریخی

توضیحات	مشخصه تاریخی	مرحله
متأثر از آثار مالک بن نبی، عبدالکریم بگار، و فکر الوسطية شکل‌گیری فکری در حلقات دانشگاهی و مرحله نخست (۲۰۰۵-۲۰۱۱) جمعیت اجتماعی عربیه.		
تأسیس چند جمعیت اصلاحی و تربیتی در طرابلس و مصراته. صعود پس از انقلاب، حضور در فضای آزاد مرحله دوم (۲۰۱۱-۲۰۱۴) دینی جدید		
ارتباط نزدیک با جمعیه الدعوة الإسلامية العالمية و دار الإفتاء تثبیت رسمی عنوان «الإصلاح والوسطية» در مرحله سوم (۲۰۱۵-۲۰۱۹) بیانیه‌های دینی اللیبه.		
گسترش شبکه‌های تربیتی و گفت‌وگوی بین‌مذهبی؛ تحول به جریان فرهنگی-اجتماعی ملی مرحله چهارم (۲۰۲۰-۲۰۲۵) مشارکت در مصالحه و وطنیه.		

۳. بنیان‌گذاران و چهره‌های برجسته

۱. شیخ عبدالله الفیتوری (طرابلس):

عالم دینی و خطیب معتدل؛ از مؤسسان جمعیه الوسطية والإصلاح (۲۰۱۲).

شعار وی: «الدين للعقل والمجتمع لا للعنف والخصام».

۲. دکتر ناصر العمرانی:

پژوهشگر دینی-اجتماعی، استاد جامعه طرابلس، و نظریه پرداز «الإسلام المواطنی».

آثار وی درباره مقاصد الشریعة فی إصلاح المجتمع اللیبی مرجع فکری جریان است.

۳. شیخ سالم جابر (زنتان):

امام جماعت و داعیه برجسته؛ نماینده رویکرد اصلاح فقهی بر اساس مقاصد و مصالح مرسله.

دیدگاه وی بر اصلاح قانون خانواده و تربیت زنان تمرکز دارد.

۴. دکتر فوزی أبوشیر:

متفکر جوان در حوزه مطالعات اسلامی مدنی؛ طرح ریزی مفهوم «الفکر الإصلاحي اللیبی» در اتاق های فکر وزارت آموزش.

۴. هویت ایدئولوژیک و فکری

جریان الإصلاح والوسطیة در لیبی بر سه پایه معرفتی و اخلاقی استوار است:

ریشه های نظری	مضمون فکری	محور
مبنتی بر فقه مالکی-اشعری و آموزه های صوفیانه ملی	تأکید بر اعتدال دینی و رد افراط و تکفیر	الف. الوسطیة (Moderation)
متأثر از نهضت اصلاحی مغرب و مصرنوسازی دین با توجه به مقاصد شریعت، (المرزوقی، شرفی، بن بادیس)	عقلانیت و شرایط عصر	ب. الإصلاح (Reformism)
برگرفته از دیدگاه های بن نبی و یوسف پذیرش مفهوم دولتی مدنی و قانون اساسی ج. المواطنة الإسلامية (Islamic)	بر مبنای عدل اسلامی	(Citizenship)

ویژگی کلیدی این جریان آن است که اسلام را نه در قالب حزبی بلکه به عنوان چارچوب اخلاقی و فرهنگی ملت تبیین می کند.

۵. ساختار سازمانی و شبکه های وابسته

تیار الإصلاح والوسطیة فاقد ساختار حزبی متمرکز است، لیکن در قالب شبکه های اجتماعی و جمعیات اصلاحی عمل می کند:

۱. جمعية الوسطیة والإصلاح (طرابلس)

○ تأسیس: ۲۰۱۲

○ فعالیت: آموزش دینی، تربیت ائمه مساجد، مقابله با افراط گرایی.

○ رئیس فعلی: شیخ عبدالله الفیتوری.

۲. رابطه الدعاء المستقلین (مصراته)

○ شبکه خطبا و وعاظ جوان.

○ هدف: نشر اخلاق اسلامی و دعوت غیرسیاسی.

۳. منتدى الوسطية للشباب (بنغازی)

○ انجمن دانشجویی اصلاح طلب با محوریت گفت و گوی بین مذهبی.

○ ارتباط پژوهشی با جامعه بنغازی و دار الافتاء.

۴. مؤسسة الإصلاح المجتمعی (سبها)

○ فعالیت در جنوب لیبی با تمرکز بر آموزش قرآن و رفع اختلافات قبایلی.

۶. رابطه با نهادهای رسمی دینی

- همکاری نزدیک با دار الافتاء اللیبیة به ریاست شیخ صادق الغریانی، در دوره های آموزشی پیشگیری از افراط گرایی.
- مشارکت در طرح های وزارت الأوقاف تحت پروژه «المصالحة الدينية الوطنية».
- گفت و گوهای دائمی با رابطه علماء ومشايخ ليبيا و هیئة العلماء الشباب درباره بازتعریف مفهوم وسطیت اسلامی.
- ضمن حفظ استقلال سازمانی، از حمایت معنوی دولت طرابلس برخوردارند.

۷. جایگاه اجتماعی و پایگاه مردمی

- تمرکز بر طبقه متوسط شهری و دانشگاهی.
- محبوبیت ویژه در میان معلمان، اساتید علوم دینی، و زنان تحصیل کرده.
- در مناطق جنوب (فزان) به دلیل رویکرد اخلاقی و صلح طلبانه، نفوذ قابل توجه دارد.
- به عنوان صدای عقلانیت دینی لیبی در رسانه های داخلی شناخته می شود.

۸. فعالیت ها و برنامه های اصلی

۱. برنامه تربیت دینی معتدل برای امامان و خطیبان.
۲. پوشش های اجتماعی علیه افراط و تکفیر (مشروع الوسطية ضد الغلو).
۳. برگزاری ورکشاپ های آموزشی درباره فقه مقاصد و اخلاق گفت و گو.
۴. همکاری با جمعیات زنان در موضوع تربیت خانواده و حقوق اسلامی برای زنان.
۵. انتشار فصلنامه فکری با عنوان «الإصلاح اللیبی» شامل مقالات اصلاح دینی و اخلاق اجتماعی.

۹. رابطه با جریان های دیگر

توضیح	نوع تعامل	جریان
برخی اعضای حزب از این جریان الهام گرفته‌اند.	همگرایی فکری در اعتدال و مقاصد شریعت، بدون وابستگی حزبی	حزب العدالة والبناء
به دلیل مخالفت با ورود عقل و مقاصد در فقه و خطوط سیاسی.	موضع انتقادی متقابل	سلفیه مدخلیه
اشتراک در برنامه‌های آموزشی و مواضع اعتدال.	همکاری نظری و تربیتی	دار الإفتاء و علمای مستقل
اشتراک در رویکرد اخلاقی و تربیت روحی، بدون گرایش طریقی خاص.	تعامل فرهنگی مثبت	تیارات عرفانی (صوفیه محلیه)

۱۰. دیدگاه نسبت به دولت و سیاست

جریان الإصلاح والوسطية سیاست را بخشی از اخلاق عمومی می‌داند نه عرصه رقابت حزبی.

اصول آن در تعامل با دولت:

- تأیید مشروعیت دولت منتخب در طرابلس.
- تأکید بر اصلاح از درون نظام نه از طریق انقلاب.
- دعوت به گفت‌وگو، انتخابات منصفانه، و مصالحه وطنیه.
- تأکید بر مشارکت علمای دین در ساخت سیاست ملی با حفظ استقلالشان.

۱۱. تحولات اخیر (۲۰۲۱-۲۰۲۵)

۱. صدور بیانیه الوسطية الوطنية (۲۰۲۲) با امضای بیش از ۱۵ اندیشمند دینی و سیاسی؛ تأکید بر جمع میان شریعت و مدنیت.
۲. همکاری با کمیسیون صلح ملی برای میانجیگری میان طرابلس و بنغازی.
۳. تدوین نخستین منهج وسطی تربیتی برای مدارس دینی لیبی با مشارکت وزارت آموزش.
۴. راه‌اندازی «مرکز الإصلاح والوسطية للدراسات الدينية والاجتماعية» در قصر بن غشیر (۲۰۲۴).
۵. توسعه شبکه رسانه‌ای از طریق پلتفرم دیجیتال «لیبیا المتوازنة» برای آموزش جوانان.

۱۲. چالش‌ها و انتقادات

۱. نبود ساختار سیاسی مشخص؛ عدم انسجام نهادی در سطح ملی.
۲. رقابت فکری با جریان‌های سلفی و اخوانی در جذب جوانان.

۳. ضعف منابع مالی و وابستگی به کمک‌های مردمی.
۴. فشار سیاسی از جریان‌های ضد دینی در شرق کشور.
۵. چالش تبدیل افکار اصلاحی به سیاست اجرایی مؤثر در دولت.

با وجود این دشواری‌ها، این جریان از نظر تأثیر فرهنگی و تربیتی، مهم‌ترین نیروی **اسلام اجتماعی معتدل لیبایی** شناخته می‌شود.

۱۳. نقش اجتماعی و دینی

- ایجاد پل ارتباطی میان علمای سنتی، دانشگاهیان، و نخبگان مدنی.
- ترویج فرهنگ گفت‌وگوی بین مذاهب اسلامی (مالکی، إباضی، و صوفی).
- حمایت از برنامه‌های تربیتی جوانان و مبارزه با خشونت فکری.
- گسترش اندیشه مقاصدمحور در خطابه‌های جمعه و رسانه‌ها.
- مشارکت فعال در پروژه‌های آشتی ملی و فرهنگی تحت نظارت سازمان ملل.

۱۴. دلالت نظری و جایگاه در منظومه دینی لیبی

تیار الإصلاح والوسطیة، امروز نمایانگر **اسلام عقلانی-مدنی لیبی** است و در کنار حزب العدالة والبناء و هیئات العلماء، سه ضلع اصلی گفتمان دینی جدید لیبی را می‌سازد:

ویژگی	نوع گفتمان	ضلع
مرجعیت دینی و فتاوا	فقه رسمی-شرعی	دار الإفتاء و العلماء
سازمان حزبی و قانون اساسی	اسلام سیاسی مدنی	حزب العدالة والبناء
تربیت، فکر و اعتدال	اسلام فرهنگی-اجتماعی	تیار الإصلاح والوسطیة

بنابراین این جریان به مثابه **روح اعتدال دینی لیبی** عمل می‌کند که توانسته میان علما، دانشگاه‌ها و جامعه پل معنوی و فکری ایجاد کند.

۱۵. نتیجه‌گیری نهایی

تیار الإصلاح والوسطیة لیبی نماینده نوعی **اسلام نواندیش اجتماعی** است که از دل دهه‌های سرکوب و افراط برخاسته و با تکیه بر فقه مقاصدی، اخلاق گفت‌وگو و عقلانیت مدنی، مسیر جدیدی برای دین در جامعه لیبی گشوده است.

این جریان، به جای رقابت سیاسی، محور «بازسازی فرهنگی دین» را برگزیده و اکنون نقش فعالی در شکل‌دهی «اسلام لیبی معاصر» دارد؛ اسلامی که در آن شریعت، عقل و مدنیت در تعادل و تعامل زنده‌اند.

۲. جریان‌های سلفی جریان سلفی مدخلی در لیبی

(Libyan Salafi-Ilmi and Madkhali Movement)

۱. تعریف و خاستگاه کلی

جریان **سلفی علمی و مدخلی** در لیبی، یکی از شاخه‌های مهم و اثرگذار اسلام سلفی معاصر است که از دهه ۱۹۹۰ به تدریج در کشور گسترش یافت. این جریان متأثر از اندیشه **شیخ ربیع بن هادی المدخلی** در عربستان سعودی بوده و به لحاظ روشی، بر آموزه‌های «تصفیه عقیده و تربیت اخلاقی» و اطاعت از ولی امر تکیه دارد.

در لیبی، سلفیه مدخلی پس از سقوط نظام قذافی (۲۰۱۱) از خلأ مذهبی استفاده کرده و به یکی از بازیگران دینی-اجتماعی مهم بدل شد؛ با شبکه‌ای از علما، مساجد، و مؤسسات دینی که از حمایت نسبی دولت شرق لیبی (به رهبری ژنرال حفتر) برخوردارند.

۲. تاریخچه شکل‌گیری

توضیح	ویژگی و تحول	مرحله تاریخی
وابسته به دعاء بازگشته از عربستان؛ تمرکز بر تصحیح عقیده و ردّ بدعت. در نه	ظهور نخستین حلقات سلفی علمی در شهرهای بنغازی و	دهه ۱۹۹۰
تحت کنترل کامل حکومت قذافی، اما با تحمل نسبی به دلیل غیرسیاسی بودن.	گسترش جریان مدخلی در شرق لیبی	۲۰۰۰-۲۰۱۰
تشکیل حلقات مستقل و ظهور چهره‌های فعال؛ ترجیح سکوت سیاسی. رشد سریع پس از انقلاب و سقوط قذافی		۲۰۱۱-۲۰۱۶
همکاری رسمی با نهادهای دینی و امنیتی تابع حفتر؛ انتشار در رسانه‌های رسمی.	سازمان‌یافتگی رسمی و پیوند با ساختار دولت شرق	۲۰۱۷-۲۰۲۵

۳. ویژگی‌های فکری و ایدئولوژیک

الف) اصول اعتقادی

- تکیه بر فهم سلف صالح (القرون الثلاثة الأولى).
- ردّ هرگونه بدعت، تقریب بین مذاهب، و تأویل فلسفی.
- پذیرش فقه مالکی در سطح اجتماعی اما با مبانی عقیدتی سلفی.

- تطهیر عقیده از هر گونه آثار تصوف، فلسفه و سیاست حزبی.
- تأکید بر **التصفیة والتربیة** (پاک‌سازی عقیده و تربیت اخلاقی).

(ب) مبانی روش‌شناسی

- **اطاعت مطلق از ولی‌الأمر**، هرچند فاسق یا غیر عادل.
- نفی شورش و مخالفت مدنی؛ مخالفت شدید با انقلاب‌های مردمی (مانند قیام ۲۰۱۱).
- دشمنی فکری با اسلام سیاسی (اخوان، جهادی، حتی صوفی اصلاح‌طلب).
- تمرکز بر دعوت فردی و تربیت عقیدتی در مساجد و مدارس دینی.

(ج) اندیشه سیاسی

- عدم مشارکت در فعالیت‌های حزبی یا انتخاباتی.
- باور به اینکه سیاست از شئون «امر حکومت» است، نه علمای دین.
- مشروعیت نظام‌هایی که امنیت و شعائر دینی را حفظ کنند، صرف‌نظر از شکل حکومت.

۴. ساختار و سازمان‌های فعال سلفی علمی

در لیبی، جریان سلفی علمی و مدخلی شبکه‌ای غیررسمی از مؤسسات و حلقات دارد، نه حزب یا جمعیت مشخص:

۱. دار الإمام البخاری (بنغازی):

مرکز اصلی آموزش سلفی علمی؛ دروس عقیده، صحیح بخاری و فتاوی ابن باز و آل‌بانی.

۲. مكتبة التوحید (طرابلس و بنغازی):

انتشار آثار سلفی کلاسیک؛ ترجمه متون از علمای عربستان.

۳. معهد السنّة النبویة (اجدابیا):

برگزاری دروس برای خطبا و امامان شرق کشور؛ زیر نظر شیخ عطیة الغیثی.

۴. دائرة الدعوة السلفیة فی درنه و المرج:

شبکه محلی خطبا و وعّاظ که تحت نظارت نخبگان سلفی اداره می‌شوند.

۵. شخصیت‌های برجسته و اثرگذار

۱. **الشیخ عطیة الغیثی** (بنغازی):

از شاگردان مستقیم علمای مدخلی سعودی؛ مسئول تربیت خطباء در شرق.

۲. **الشیخ خالد الفراج** (اجدایا):

مدرس در معهد السنّة؛ شهرت در نشر فتاوی شیخ ربیع المدخلی.

۳. **الشیخ فتحی الزنتانی** (الزنتان):

خطیب جمعه با نقش آشتی دهنده میان جریان های سلفی و دولت غرب لیبی.

۴. **الشیخ محمد عبدالسلام آل قندوزی** (طرابلس):

نماینده سلفیه علمی در غرب لیبی؛ گرایش آرام تر و غیرسیاسی.

۶. نسبت و تعامل با دولت لیبی

توضیحات	نوع رابطه	دوره سیاسی
به دلیل گرایش اخوانی، از نظر مدخلی ها "حزب گرای غیر مشروع" تلقی شد.	تعامل محدود	دولت طرابلس (حکومت الوفاق)
سلفی های مدخلی در مناصب دینی و امنیتی مشارکت دارند؛ مشروعیت دینی دولت را رابطه حمایتی و تأمین می کنند.	استراتژیک	دولت شرق لیبی (حفتر)
الغیرانی را از "اهل بدعت و سیاست" دانسته، فتاوی او را رد می کنند.	خصومت فکری	دار الإفتاء (صادق الغیرانی)

با تکیه بر اطاعت از ولی الأمر، شاخه مدخلی در شرق لیبی عملاً در خدمت ساختار امنیتی و نظامی حفتر است.

۷. رابطه با دیگر جریان های دینی

توضیح فکری	نوع رابطه	جریان مقابل
متهم به تحزب، انقلاب، و مخالفت با ولی امر؛ از نظر مدخلی ها "خوارج دشمنی ایدئولوژیک العصر".		اخوان المسلمین / حزب العدالة والبناء

توضیح فکری	نوع رابطه	جریان مقابل
مدخلی‌ها با استناد به فتاوی‌ای ابن باز و فرکوس، آنان را تکفیر می‌کنند. خصومت مطلق		سلفی جهادی (داعش، انصار الشریعة)
حمله به زیارت قبور و شعائر طریقتی، ولی بدون خشونت.	مقابله علمی و دعوت به ترک بدعت	صوفیه (علویة، تیجانیة)
معتقدند رویکرد مقاصدی این جریان خروج از نصوص است.	نقد فکری با حفظ احترام	تیار الإصلاح والوسطیة

۸. پایگاه اجتماعی و فرهنگی

- تمرکز جغرافیایی در شرق و جنوب لیبی (بنغازی، المرج، اجدابیا، سبها).
- نفوذ چشمگیر در میان نیروهای نظامی و امنیتی وابسته به حفتر.
- حضور فعال در مساجد ثبت شده دولتی شرق کشور.
- پایگاه مردمی محدود در مناطق غربی به دلیل تسلط گفتمان اصلاحی و اخوانی.
- خاستگاه عمده از طبقات مذهبی سنتی، سربازان، و امامان جوان.

۹. نقش رسانه‌ای و تبلیغی

پس از ۲۰۱۷، سلفی‌های مدخلی چند رسانه و کانال رسمی راه اندازی کرده‌اند:

۱. **راديو السنّة (المرج):** پخش خطبه‌ها و تلاوات علمای مدخلی.
۲. **صفحة الدعوة السلفية الليبية (فيسبوك):** انتشار بیانیه‌ها و فتاوا.
۳. **قناة التوحيد الفضائية:** آموزش دروس عقیده و ردّ بدعت‌ها.
۴. **نشریه الهدی النبوی:** ماهنامه علمی درباره عقیده و منهج سلفی.

این رسانه‌ها مخاطبان خاص خود را دارند و هدفشان «تبلیغ دین خالص بدون سیاست» است.

۱۰. مواضع فکری نسبت به مسائل معاصر لیبی

- مخالفت صریح با شرکت روحانیان در فعالیت سیاسی یا انتخاباتی.
- نفی مشروعیت احزاب و پارلمان‌ها به عنوان «اختراع دموکراسی غربی».
- تأکید بر ضرورت **صيانة الأمن والدين** به عنوان اهمّ واجبات شرعی.
- حمایت شرعی از عملیات نظامی نیروهای شرق لیبی علیه افراط‌گرایان جهادی.
- مخالفت با گفت‌وگوی بین‌مذهبی به دلیل خطر اختلاط اعتقادی.

۱۱. وضعیت فعلی (۲۰۲۱-۲۰۲۵)

- در شرق لیبی، شاخه مدخلی عملاً بازوی دینی ساختار نظامی حفر شناخته می‌شود.
- در غرب لیبی، جریان علمی آرام گرایش دارد به فعالیت فرهنگی و غیرسیاسی.
- صدها مسجد و حلقه علمی زیر نظارت علمای مدخلی اداره می‌شوند.
- برخی امامان این فرقه در کمیسیون‌های رسمی وزارت اوقاف شرق ثبت شده‌اند.
- با وجود اختلافات داخلی جزئی، اصول عقیدتی و اطاعت از ولی امر همچنان محور اتحاد آنان است.

۱۲. نقدها و چالش‌ها

۱. وابستگی شدید به نفوذ عربستان و مراکز خارجی فکری.
۲. استفاده سیاسی از دین توسط نیروهای نظامی شرق لیبی.
۳. انزوا و عدم گفت‌وگو با سایر جریان‌های اسلامی.
۴. عدم انعطاف اجتماعی و مقاومت در برابر گفتمان مدنی و اصلاحی.
۵. اتهام به حذف سایر صداها و دینی در مناطق تحت نفوذشان.

۱۳. جایگاه در منظومه دینی لیبی

سلفیه مدخلی یکی از سه لایه اصلی جریان‌های سلفی لیبی است:

نوع سلفیه	ویژگی	گستره جغرافیایی
سلفیه جهادی	نابودشده یا پراکنده در جنوب انقلابی و مسلح، دشمن دولت	
سلفیه علمی	آموزشی، غیرسیاسی، معتدل تر	طرابلس، سبها، بنغازی
سلفیه المدخلیه	ولایی، ضدتحرز، طرفدار حفر	شرق لیبی و مراکز امنیتی

ترکیب این سه شاخه، سیمای دینی لیبی پس از انقلاب را شکل می‌دهد و مدخلی‌ها در حال حاضر نیرومندترین شاخه نهادی میان گروه‌های سلفی‌اند.

۱۴. ارزیابی نهایی

- جریان سلفی علمی و مدخلی، با پایبندی سخت به نصوص و اطاعت از ولی امر، در عمل از عرصه فکری به ابزار مشروعیت سیاسی شرق لیبی تبدیل شده است.
- در بعد دینی، آن‌ها تلاش دارند چهره‌ای از «اسلام مطیع و محافظ» ارائه دهند که هدف اصلی‌اش حفظ امنیت و پاکی عقیده است.

- در بعد اجتماعی، موفق به کنترل صدها مسجد شده‌اند ولی در گفت‌وگوهای دینی و مدنی تأثیر محدودی دارند.
- به‌رغم اختلاف با دیگر جریان‌ها، استمرار حضور آنان موجب شکل‌گیری گونه‌ای **اسلام محافظه‌کار نهادی** در شرق لیبی شده است.

ب. جریان سلفی جهادی در لیبی

(Libyan Jihadi-Salafi Movement – السلفية الجهادية في ليبيا)

۱. تعریف و جایگاه کلی

سلفیه جهادیه لیبیا نامی است بر مجموعه‌ای از گروه‌های اسلام‌گرای مسلح که معتقدند تنها راه تحقق اسلام خالص و رفع ظلم، «جهاد مسلحانه» است. این جریان از دهه ۱۹۹۰ میلادی در لیبی پدید آمد و پس از سقوط نظام قذافی در ۲۰۱۱، برای مدتی کوتاه یکی از قدرتمندترین نیروهای میدانی کشور شد.

سلفی‌های جهادی خود را امتداد اندیشه محمد بن عبدالوهاب و سید قطب می‌دانند، اما در عمل از الگوی القاعده فی المغرب الاسلامی و سپس داعش لیبیا پیروی کردند.

۲. پیشینه تاریخی شکل‌گیری

توضیح	ویژگی و تحول	مرحله تاریخی
تشکیل گروه مخفی به نام «الحركة الإسلامية المقاتلة الليبية – LIFG».	ریشه‌های نخست در میان مجاهدان لیبیایی دهه ۱۹۸۰-۱۹۹۰ بازگشته از افغانستان	
هزاران زندانی سیاسی اسلام‌گرا؛ اصلاح نسبی فکری در میان برخی رهبران در زندان.	سرکوب حکومتی شدید علیه گروه مقاتله	۲۰۰۰-۲۰۱۰
تشکیل «أنصار الشريعة» در بنغازی و درنه؛ گسترش نفوذ القاعده.	آزادسازی زندانیان پس از سقوط قذافی و ظهور گروه‌های جهادگر	۲۰۱۱-۲۰۱۴
انشعاب از القاعده و ایجاد شاخه داعش در سرت و درنه؛ شکست نظامی پس از حملات حفر و ائتلاف بین‌المللی.	تفرقه و رشد داعش لیبی	۲۰۱۴-۲۰۲۰
ادامه فعالیت پراکنده در جنوب کشور (سبها، مرز نیجر و چاد).	افول سازمانی ولی بقای هسته‌های خرد	۲۰۲۱-۲۰۲۵

۳. گروه‌های اصلی تشکیل‌دهنده

۱. الحركة الإسلامية المقاتلة الليبية (LIFG)

- **تأسیس:** دهه ۱۹۹۰ به دست عبدالحقیم بلحاج، سامی السعدی، و نبیل الحسی.
- **ایدئولوژی:** جهاد علیه قذافی برای برپایی دولت اسلامی؛ وابسته به القاعده تا ۲۰۰۷.
- **تحول:** در ۲۰۱۱، بخشی از رهبران آن به جناح سیاسی و مدنی (حزب الوطن) پیوستند؛ اما با شکست سیاسی، شاخه‌های مسلح پراکنده باقی ماندند.

۲. أنصار الشريعة في ليبيا

- **تأسیس:** ۲۰۱۲ در بنغازی و درنه؛ توسط أبوخالد الزهراوی و محمد الزهاوی.
- **ایدئولوژی:** تطبیق شریعت با قوه قهریه؛ دشمنی با غرب و دولت‌های محلی.
- **عملکرد:** مسئول حمله به کنسولگری آمریکا در بنغازی (۲۰۱۲)؛ سپس منحل در ۲۰۱۷.
- **مرکز:** بنغازی، اجدابیا، سرت.

۳. القاعدة في المغرب الإسلامي (AQIM) – شاخه لیبی

- **پیوستگان:** گروه‌های جهادی جنوب لیبی، بویژه در منطقه «فزان».
- **ارتباطات فرامرزی:** با نیجر و چاد، حملات مشترک علیه نیروهای فرانسوی در ساحل.

۴. تنظيم الدولة الإسلامية (داعش – ISIS)

- **تأسیس در لیبی:** اوایل ۲۰۱۴ به دست عناصر انصار الشریعة و مهاجران تونس.
- **پایتخت:** شهر سرت (۲۰۱۵–۲۰۱۶).
- **رهبران:** أبوالمغیره القیسی، ثمَّ عبدالقادر السویدی، سپس أبوخلیل الداعشی.
- **پایان:** سقوط کامل پایگاه‌ها در عملیات نیروهای الوفاق و حمایت ائتلاف بین‌المللی (۲۰۱۷).
- **بقای فعلی:** سلول‌های کوچک در کوه‌های الجنوب و الصحراء.

۴. اصول فکری و ایدئولوژیکی

۱. **جهاد جهانی:** تنها راه اقامه دین، جهاد علیه «طواغیت» و نظام‌های غیر اسلامی.
۲. **حاکمیت شریعت مطلقه:** ردّ قانون‌گذاری بشری؛ نفی دموکراسی و انتخابات.
۳. **تکفیر حکومت‌ها:** دولت‌های طرابلس و حفتر هر دو «مرتد» دانسته می‌شوند.
۴. **ولاء و براء:** وفاداری مطلق به مؤمنان و براءت از غیرمسلمانان و حاکمان.
۵. **مفهوم الإمارة:** ضرورت وجود امیر جهادی برای اقامه حدود و اجرای احکام.
۶. **عداوت با سلفیه مدخلیه:** مدخلی‌ها را «علمای سوء و عملاء للطواغیت» می‌خوانند.

۵. چهره‌ها و رهبران شاخص

نقش یا موقعیت	سابقه	نام
پس از ۲۰۱۱ به سیاست مدنی پیوست؛ اکنون منتقد افراط‌گرایی. از مجاهدان افغانستان؛ رهبر سابق LIFG عبدالحقیم بلحاج		
کشته در نبرد بنغازی ۲۰۱۴؛ چهره اصلی جهادگرایان لیبیایی. مؤسس أنصار الشریعہ		محمد الزهاوی
رهبر شاخه درنه؛ ارتباط مستقیم با ایمن الظواہری. از عناصر القاعدہ		أبوخالد الزہراوی (الدرناوی)
مورد احترام برخی جهادی‌ها در مرحله فکری اول، اما بعداً مطرود. نظریه‌پرداز اسلام سیاسی و اصلاح‌طلب علی الصلابی		
اعدام‌شده پس از شایعۀ خشونت مفرط در ۲۰۱۸. فرمانده میدانی داعش سرت		محمود الورفلی

۶. ساختار و شیوه سازمان‌دهی

- سلسله‌مراتب نظامی: امیر کل، شورای شرعی، قائد میدانی، واحدهای عملیاتی.
- ساختار شبکه‌ای: ارتباط افقی بین شهرها (بنغازی-سرت-درنه-سبها).
- منابع مالی: قاچاق، غنیمت، حمایت خارجی غیررسمی، و فروش سوخت و سلاح.
- جذب نیرو: از طریق شبکه‌های اجتماعی، مساجد جوانان، و وعده اجرای شریعت.

۷. گستره جغرافیایی و انتشار

توضیحات	نوع حضور	منطقه
وجود آموزش نظامی و پایگاه‌های انصار الشریعہ و القاعدہ. مرکزی‌ترین پایگاه اولیه	شمال شرق (بنغازی-درنه)	
شهر سرت به عنوان خلافت موقت داعش عمل کرد. پایگاه داعش تا ۲۰۱۶	سرت و اجدایا	
مناطق بیابانی و نفوذ در مسیرهای قاچاق انسان و سوخت. پناهگاه فعلی عناصر پراکنده فزان (جنوب لیبی)		

۸. تعامل با نهادهای داخلی و خارجی

- دولت‌های لیبی (شرق و غرب): دشمن تلقی می‌شوند؛ تهدید مشترک امنیت ملی.
- سلفی‌های مدخلی: خصومت فکری مطلق؛ متقابلاً هدف سرکوب توسط نیروهای وابسته به حفر.
- القاعدۀ مرکزی: حمایت معنوی و ارتباط شبکه‌ای؛ طلب ولاء از الظواہری.
- داعش جهانی: در دوره ۲۰۱۴-۲۰۱۶ تابع خلیفه ابوبکر البغدادی بود.

۹. وضعیت کنونی و تحول پس از سقوط داعش لیبی

۱. نابودی پایگاه‌های مرکزی در بنغازی و سرت بین ۲۰۱۶-۲۰۱۸.
۲. بازمانده‌ها در بیابان‌های جنوب و مناطق مرزی فعالیت می‌کنند.
۳. پیوند با گروه‌های ساحل و صحرا (داعش الصحراء الكبرى، أنصار الإسلام فی الصحراء).
۴. کاهش محسوس توان نظامی، ولی تداوم تهدید امنیتی برای لیبی و همسایگان.
۵. گذر از تمرکز بر خلافت به منطقه کوچ‌رو (Nomadic terror clusters).

۱۰. تفاوت سلفی جهادی با سایر جریان‌های سلفی لیبی

رابطه با دولت‌ها موضع نسبت به سیاست هدف اصلی شاخه

بی‌طرفی	سکوت سیاسی	تربیت و تصفیه عقیده	سلفی علمی
همکاری با حفر	ضد تحزب و جهاد	اطاعت از ولی امر	سلفی مداخلی
دشمنی مطلق	ضد نظام و ضد دموکراسی	اقامه خلافت با شمشیر	سلفی جهادی

۱۱. تحلیل فکری-اجتماعی

سلفیه جهادیه لیبی بازتابی از بحران‌های چندگانه جامعه لیبی پس از فذافی است:

- فروپاشی نهادهای امنیتی و مذهبی رسمی.
- نفوذ ایدئولوژی جهانی جهاد از صحرا تا ساحل.
- فقر و بی‌عدالتی اجتماعی در مناطق جنوبی.
- نقض تعادل میان گفتمان عقلانی-اصلاحی و گفتمان نص‌محور افراطی.

در نتیجه، این جریان توانست برای مدتی کوتاه، خلأ اعتبار دینی و سیاسی را پر کند، هرچند به سرعت به مسیر خشونت و نابودی کشیده شد.

۱۲. چالش‌ها و انتقادات داخلی و خارجی

۱. افراط در تکفیر و خشونت؛ حذف کامل مخالفان دینی.
۲. نادیده گرفتن واقعیت اجتماعی لیبی و ساختار قبیله‌ای.
۳. وابستگی به شبکه‌های خارجی (القاعده، داعش).
۴. استفاده از دین برای کسب قدرت و غنیمت.

۵. تخریب چهره اسلام و تضعیف وحدت ملی.

۱۳. تأثیر و میراث فکری

با وجود سقوط نظامی، گفتمان سلفیه جهادی هنوز بر بخشی از روحیه جوانان مناطق فقیر اثر دارد:

- انتشار متون اعتقادی در شبکه‌های غیررسمی.
- پیوند با سلول‌های سایبری جهادگران در شمال آفریقا.
- الهام‌بخش برخی هسته‌های خرد در مرز چاد و نیجر.
- تهدید بالقوه بازگشت در صورت تداوم بحران سیاسی لیبی.

۱۴. ارزیابی نهایی

جنبه

نتیجه تحلیلی

نابود در سطح نظامی، اما باقیمانده به صورت هسته‌های تروریستی کوچک در جنوب. سیاسی-امنیتی

استمرار عقیده جهادگرای سلفی، خصوصاً در فضای مجازی. دینی-عقیدتی

فقدان پایگاه مردمی گسترده؛ محدود به مناطق حاشیه‌ای. اجتماعی

تداوم به صورت شبکه‌های منطقه‌ای مرتبط با القاعده ساحل و داعش صحرا. آینده محتمل

۱۵. جایگاه در منظومه دینی لیبی

در چارچوب گفتمان دینی لیبی پس از ۲۰۱۱، سلفیه جهادی در کنار دو شاخه سلفیه علمی و مدخلی، ضلع رادیکال و خشونت‌محور به شمار می‌آید؛ ضد دولت، ضد فقه کلاسیک، و ضد گفت‌وگو با سایر مسلمانان.

در مقابل، جریان‌های **العدالة والبناء والإصلاح والوسطية** نماینده اسلام مدنی و عقلانی‌اند که در برابر این تفکر ایستاده‌اند.

۱۶. نتیجه کلی

جریان سلفی جهادی لیبی، از جهاد ضد قذافی تا خلافت سرت، مسیری پر از خشونت، افتراق و شکست را پیموده است. اکنون هرچند از نظر نظامی فروپاشیده، اما میراث فکری آن همچنان در لایه‌هایی از جامعه وجود دارد و تهدیدی بالقوه برای امنیت و وحدت ملی لیبی محسوب می‌شود. مقابله مؤثر با این جریان مستلزم **تثبیت اسلام عقلانی-مدنی و تقویت نهادهای دینی رسمی** است.

جریان سلفی علمی در لیبی

(Libyan Scholarly / Ilmi Salafism – السلفية العلمية في ليبيا)

۱. تعریف و جایگاه کلی

سلفیه علمی در لیبی، همان شاخه سنتی از سلفیت است که بر تعلیم عقیده، تصفیه باورها، و تربیت اخلاقی تمرکز دارد، نه بر مبارزه سیاسی یا جهاد نظامی.

این طیف به لحاظ فکری متأثر از آثار ابن باز، محمد ناصرالدین الألبانی، و ابن عثیمین است، و برخلاف مدخلی‌ها، اطاعت از حاکم را مطلق نمی‌داند، بلکه مشروط به حفظ دین و عدالت تفسیر می‌کند.

۲. شکل‌گیری تاریخی

مرحله تاریخی

توضیح

بازگشت نخستین شاگردان دانشگاه‌های عربستان و سودان با گرایش سلفی؛ تأسیس حلقات علمی در طرابلس و سبها. دهه ۱۹۸۰-۱۹۹۰

فعالیت محدود در سایه کنترل قذافی؛ حفظ استقلال نسبی از جریان مدخلی. ۲۰۰۰-۲۰۱۰

رشد سریع پس از سقوط قذافی؛ تشکیل مدارس دینی و جمعیات خیریه مستقل؛ فاصله گرفتن از جهادی‌ها و مدخلی‌ها. پس از ۲۰۱۱

تثبیت ساختار آموزشی، ارتباط با وزارت أوقاف طرابلس و الازهر تونس؛ گرایش به اصلاح دینی بدون سیاست حزبی. ۲۰۱۷-۲۰۲۵

۳. ویژگی‌های فکری و اصول اعتقادی

الف) محورهای اعتقادی

۱. تمسک به قرآن و سنت طبق فهم سلف صالح.
۲. مخالفت با بدعت و خرافه، به‌ویژه در شعائر دینی.
۳. پذیرش اختلافات فقهی و مدرنیته محدود در آموزش دینی.
۴. عدم دخالت در نزاع سیاسی یا نظامی؛ اولویت با اصلاح فرهنگی و تربیتی.

ب) مبانی روشی

- تکیه بر اصول التصفیه والتربیه (پاکسازی عقیده و تربیت ایمانی).

- دعوت تدریجی و آرام به اصلاح اعتقادی جامعه.
- تعامل محترمانه با دولت مادامی که مانع دعوت نباشد.
- عدم تکفیر حکومت‌ها و گروه‌ها مگر با نصوص قطعی.

ج) موضع سیاسی

- بی‌طرفی در تقسیم شرق-غرب لیبی؛ تمرکز بر تعلیم و فتوا.
- همکاری محدود با وزارت اوقاف برای سامان‌دهی خطبا.
- تمایل به گفت‌وگو با جریان الإصلاح والوسطیة برای مقابله با افراط‌گرایی.

۴. شخصیت‌ها و نهادهای شاخص

۱. الشيخ عبدالله الوزان – طرابلس

از شاگردان شیخ الألبانی؛ مؤسس دارالحيث «مکتبۃ السنۃ»؛ رویکرد معتدل در بیان عقیده.

۲. الشيخ سالم البریحي – سبها

مدرس در حلقه‌های حدیث؛ رهبر یکی از نخستین مجامع علمی سلفی در جنوب لیبی.

۳. الشيخ عبدالرؤوف المصراتی – مصراته

خطیب و مدرس؛ منادی «سلفیه تربویة» در قالب اجتماعی و تربیتی.

۴. جمعية الدعوة الليبية للعلم والاصلاح

سازمانی غیررسمی تأسیس شده در ۲۰۱۵؛ هدف: تربیت خطبا، مبارزه با خرافات، و تقویت گفت‌وگو و وحدت اسلامی.

۵. نهادها و شبکه‌های آموزشی

- دارالسنۃ النبویة – طرابلس: مرکز آموزش علوم حدیث و عقاید سلفی.
- مکتبۃ ابن تیمیة – بنغازی: انتشارات آثار کلاسیک سلفیه علمی.
- المجلس الدعوی للوسطیة السلفیة: ائتلاف علمی در ۲۰۲۰ برای دفاع از اسلام معتدل و ردّ تکفیر.
- مدارس تحفیظ القرآن العلمیة: وابسته به اوقاف طرابلس؛ تمرکز بر تربیت قرآنی کودکان با رویکرد سلفی علمی.

۶. تفاوت با سایر شاخه‌های سلفیه لیبی

جایگاه اجتماعی	موضع نسبت به سیاست و یژگی	شاخه
نفوذ دولتی	وابسته به حفر و شرق لیبی اطاعت مطلق از ولی امر	سلفیه مدخلیه
نابودشده یا پراکنده	ضد هر نظام	سلفیه جهادیّه
همکاری محدود با دولت و نهادهای مذهبی بی طرف، غیر سیاسی	تعلیم، اصلاح و دعوت آرام	سلفیه علمیه

۷. پیوند با نهادهای رسمی و اصلاحی

- همکاری تدریجی با **وزارة الأوقاف والشؤون الإسلامية** طرابلس در زمینه تربیت خطبا و مقابله با افراط.
- مشارکت در برنامه های گفت و گوی دینی با جریان الإصلاح والوسطیة، با هدف ترویج مفاهیم وسطیت سلفی.
- حمایت فکری از وحدت ملی و صلح داخلی از منظر مقاصدی-شرعی.

۸. ویژگی های اجتماعی و فرهنگی

- تمرکز فعالیت در طرابلس، مصراته، و سبها.
- حضور در مدارس قرآن و مراکز تربیتی خانوادگی.
- جذب نیروهای جوان تحصیل کرده و معلمان علوم شرعی.
- انتشار گسترده در فضای مجازی و کانال های آموزشی: «قناة دار السنة»، «صفحة العلم والدعوة».

۹. مواضع فکری نسبت به جریان های دیگر

توضیحات	نوع رابطه	جریان مقابل
اشتراک در هدف تربیت اجتماعی اما اختلاف در منبع مشروعیت. نقد فکری، بدون تکفیر		اسلام سیاسی (اخوان)
دعوت به استقلال دعوت و عدم وابستگی به قدرت نظامی.	تعامل احترام آمیز با انتقاد از اطاعت مطلق	سلفیه مدخلیه
تأکید بر اصلاح و تعلیم به جای جهاد مسلحانه.	مخالفت شدید با خشونت و تکفیر	سلفیه جهادیّه
تمرکز بر گفت و گوی دینی در فضای وحدت ملی.	نقد علمی بدعت ها همراه با حفظ احترام علما	تصوف لیبی

۱۰. چالش ها و محدودیت ها

۱. فشار دوسویه از جانب مدخلی ها و اصلاح طلبان برای تعیین موضع سیاسی.
۲. کمبود حمایت مالی و مؤسسه ای در قیاس با جریان های قدرت مدار.

۳. ناتوانی در ایجاد رسانه ملی مستقل.
۴. خطر نفوذ افراطیون در قالب تعلیم سنتی.
۵. چالش وحدت منهجی بین مناطق مختلف کشور.

۱۱. جایگاه فعلی (۲۰۲۵)

- سلفیه علمی امروزه **سومین جریان سلفی لیبی** محسوب می‌شود؛ میانه‌رو، آموزشی، و در حال تثبیت ارتباط با نهادهای رسمی.
- در شهرهای طرابلس و مصراته به عنوان **مرجع دینی معتدل سلفی** شناخته می‌شود.
- نقش برجسته در مقابله فرهنگی با تفکر جهادی و خشونت‌گرایی از طریق تربیت نسل جدید امامان.
- همکاری محدود با دانشگاه‌های دینی تونس و مراکز اصلاحی مغرب برای تعمیق گفت‌وگو علم و دعوت.

۱۲. نتیجه‌گیری نهایی

«سلفیه علمی» در لیبی، شاخه‌ای مستقل و معتدل از جریان سلفی است که نه‌چون مداخلی‌ها در خدمت قدرت سیاسی ایستاده، و نه‌چون جهادی‌ها به خشونت روی آورده است.

این جریان با تمرکز بر **علم، تعلیم، و اصلاح آرام**، می‌کوشد چهره‌ای عقلانی و تربیتی از سلفیت ارائه کند، و اکنون به‌عنوان **بازوی دینی غیرسیاسی برای آشتی ملی** در لیبی شناخته می‌شود.

۳. جریان‌های تصوف در لیبی

(Sūfism Currents in Libya – الطرق الصوفیة فی لیبیا)

۱. جایگاه کلی تصوف در منظومه دینی لیبی

تصوف در لیبی، همانند الجزایر، تونس و مراکش، بخشی ریشه‌دار از هویت دینی-اجتماعی شمال آفریقا است.

در طول تاریخ، طرق صوفیه نقش تعیین‌کننده‌ای در:

- تربیت معنوی و آموزش سنت‌های مالکی-اشعری،
- حفظ پیوند دین و فرهنگ عامه،
- مقاومت فرهنگی در برابر استعمار و افراط‌گرایی،
- و میانجی‌گری اجتماعی بین قبایل داشته‌اند.

امروز تصوف لیبی، علی‌رغم فشارهای سلفیان جهادی و مدخلی، در نهادهای رسمی و غیررسمی بازسازی شده است و در خط اصلاح و «وسطیة الإسلام الصوفی» حرکت می‌کند.

۲. پیشینه تاریخی تصوف لیبی

ویژگی و تحول

مرحله تاریخی

- شکل‌گیری نخستین زوایا در فزان، طرابلس، و بنغازی؛ نفوذ طرق شاذلیه، عیسویه و سنوسیة.
- دوره عثمانی تا قرن ۱۹م
- زوایا به مراکز مقاومت دینی-ملی تبدیل شدند؛ سنوسیان رهبری جهاد علیه استعمار را برعهده داشتند.
- دوره استعمار ایتالیایی (۱۹۱۱-۱۹۴۳)
- تصوف سنوسی به قدرت سیاسی تبدیل شد؛ خاندان سنوسی تا سرنگونی توسط قذافی بر کشور حکومت
- دوره پادشاهی ادریسی (۱۹۵۱-۱۹۶۹)
- محدودسازی رسمی زوایا، اما حفظ فعالیت‌های فرهنگی تحت عنوان «جمعیات ثقافیه».
- دوره قذافی (۱۹۶۹-۲۰۱۱)
- بازگشت فعال بسیاری از زوایا؛ تأسیس مجدد شبکه‌های صوفی و تشکیل «التجمع الوطنی للطرق
- پس از سقوط قذافی (۲۰۱۱-۲۰۲۵)
- الصوفیة».

۳. مهم‌ترین طرق صوفی لیبی

۱. الطريقة السنوسية (Al-Sanusia Order)

- **مؤسس:** شیخ محمد بن علی السنوسی (توفی ۱۸۵۹، از مغرب).
- **مرکز تاریخی:** زوایای الجغبوب، الکفره، و بنغازی.
- **ویژگی فکری:** اصلاح گرای صوفی بر پایه سنت و جهاد معنوی.
- **نقش تاریخی:** رهبری مقاومت ضد استعمار و سپس تأسیس پادشاهی سعودی-ادریسی (۱۹۵۱).
- **وضعیت کنونی:** احیای دوباره در الجغبوب؛ رهبری معنوی توسط خاندان سنوسی و ارتباط نمادین با نهادهای وسطیه طرابلس.

۲. الطريقة الشاذلية (Al-Shādhiliyya Order)

- **مرکز:** طرابلس و مصراته.
- **ویژگی ها:** تأکید بر ذکر جمعی، اعتدال، و تربیت روحی در زندگی روزمره.
- **مشایخ شاخص:** شیخ عبدالسلام القاضي، شیخ احمد الزروق (فقیه و متصوف قرن ۹هـ؛ زروقیه شاخه خاص شاذلیه محسوب می شود).
- **نشاط فعلی:** مدارس قرآنی و حلقات ذکر در طرابلس، عمدتاً تحت نظارت وزارت الأوقاف طرابلس.

۳. الطريقة العيسوية (Al-Isāwiyya Order)

- **منشأ:** تونس؛ نفوذ در غرب لیبی (زواره، نالوت، غدامس).
- **مشایخ:** منسوب به سیده عیسی بن مرزوق.
- **ویژگی:** ذکرهای گروهی با سازهای محلی و تأکید بر اخلاق اجتماعی.
- **وضع کنونی:** فعالیت فرهنگی و مذهبی تحت نظارت شوراهای محلی؛ نماد وحدت قومی آمازیغ و عرب در غرب لیبی.

۴. الطريقة القادرية (Al-Qādiriyya Order)

- **مؤسس:** عبدالقادر الجیلانی (بغداد، قرن ۵هـ).
- **انتشار:** در مناطق سبها، فزان، و طرابلس.
- **ویژگی:** تربیت عرفانی در زهد و خدمت به خلق؛ پیوند با دیگر طرق مانند رحمانیه و تیجانیه.
- **نقش اجتماعی:** اداره مدارس دینی و کمک های خیریه در جنوب لیبی.

۵. الطريقة التيجانية (Al-Tijāniyya Order)

- **منشأ:** شمال غرب آفریقا (الجزایر و مراکش)؛ وارد لیبی در قرن ۱۸م.
- **مراکز:** سبها، اوباری، و مناطق مرزی نیجر و چاد.
- **ویژگی ها:** تأکید بر ذکر «صلاة الفاتح»، وحدت امت و طریقه جهانی.
- **مشایخ فعلی:** شیخ محمد المجبری، شیخ مفتاح الفیتوری.
- **نفوذ فعلی:** گسترده در جنوب لیبی میان قبایل طوارق و تبو.

۶. الطريقة الرحمانية (Al-Rahmāniyya Order)

- منشأ: الجزائر، نفوذ در کوه‌های غرب لیبی.
- ویژگی: ترکیبی از سلوک وجدانی و حفظ شعائر سنتی؛ رویکرد اصلاحی در برابر سلفیه.
- مرکز: زاویه الرحمانیه در زوارة و یفرن.
- ارتباطات: همکاری دینی با طرق شاذلیه برای ترویج وسطیت.

۷. الطريقة العلویة (Al-ʿAlawiyya Order)

- مؤسس: شیخ احمد بن مصطفى العلوی (مستغانم-الجزایر).
- نفوذ در لیبی: از دهه ۱۹۹۰ به صورت فرهنگی در طرابلس و بنغازی.
- ویژگی: دعوت به وحدت ادیان و گفت‌وگوی انسانی؛ نزدیکی به جریان الإصلاح والوسطیة.
- رهبری معنوی: امروزه تحت اشراف شیخ خالد بن تونس (الجزائر)، با نمایندگی‌های فعال در لیبی.
- نقش فکری: مروج مفهوم «طرق صوفیة للحوار والوسطیة».

۴. نهادها و تشکیلات رسمی صوفیه

۱. المجلس الأعلى للطرق الصوفیة اللیبیة

- تأسیس: پس از ۲۰۱۵ در طرابلس.
- هدف: هماهنگی میان زوایا، نظارت بر فعالیت‌ها، و مقابله با جریان‌های تکفیری.
- ریاست کنونی: شیخ عبدالسلام الفیتوری.

۲. التجمّع الوطنی للطُرُق الصوفیة والمشایخ اللیبیین

- تشکیل: ۲۰۱۸، با هدف بازسازی نقش اجتماعی تصوف.
- فعالیت‌های اصلی: برگزاری همایش «الاسلام الروحي والوسطیة»، اعظام هیات‌های دینی به مصالحه قبیله.

۳. وزارة الأوقاف والشؤون الإسلامية (طرابلس)

- نظارت قانونی بر زوایا و مراسم عمومی.
- ثبت بیش از ۲۸۰ زاویه صوفی تا سال ۲۰۲۴.

۴. مجامع محلی مشایخ و أعیان الطُرُق:

- در مناطق سبها، مصراته و بنغازی؛ نقش میانجی‌گری دینی-اجتماعی میان قبایل.

۵. نقش تصوف در جامعه لیبی معاصر

۱. معنوی و تربیتی: گسترش حلقات ذکر و تربیت دینی در کنار فعالیت‌های خیریه.
۲. اجتماعی و مصالحه‌ای: مشارکت فعال در برنامه‌های آشتی ملی میان مناطق غرب و شرق.
۳. فرهنگی و هنری: احیای جشن‌های مولد پیامبر و موسیقی دینی (الإنشاد الصوفی).

۴. دینی و آموزشی: تربیت خطبای مالکی و اشعری برای مقابله با افراط سلفی.
۵. سیاسی-امنیتی: نقش نرم در پایداری جوامع و کاهش گرایش به جهادگرایی.

۶. چالش‌ها و تهدیدها

۱. حملات و تخریب زوایا در دوره سیطره گروه‌های تکفیری (۲۰۱۴-۲۰۱۷).
۲. تکفیر صوفیان از سوی جریان‌های سلفی جهادی و مدخلی.
۳. ضعف مالی و سازمانی در مناطق دورافتاده جنوب.
۴. چالش بازتعریف هویت تصوف میان عرفان سنتی و اصلاح مدرن.
۵. نبود چارچوب قانونی واحد برای زوایا در شرق و غرب کشور.

۷. روند بازسازی تصوف لیبی پس از ۲۰۱۷

- اعاده فعالیت بیش از ۷۰ زاویه فعال در طرابلس و مصراته.
- برنامه‌های مشترک وزارت اوقاف با مشایخ زوایا برای مبارزه با افراط.
- ترویج مفهوم «الإسلام الروحي – Spiritual Islam» به جای اصطلاح صوفی سنتی.
- تعامل مؤثر با گفتمان وسطی و اصلاحی برای ایجاد همگرایی ملی.
- تأسیس مدارس نوین تصوف تربیتی برای نهادهای سازی سلوک اخلاقی.

۸. رابطه تصوف با سایر جریان‌های دینی

توضیحات	نوع رابطه	جریان
تصوف را بدعت می‌دانند؛ اما برخورد اکنون کاهش یافته است.	رویارویی فکری	سلفیه مدخلیه
گفت‌وگو در محور بدعت و فضیلت ذکر؛ بسیاری از علمای علمی به تعامل تمایل دارند. مناظره علمی	سلفیه علمی	
اتحاد در ترویج اسلام مدنی و گفت‌وگوی فرهنگی.	همگرایی فکری	الإصلاح والوسطیة
در پروژه‌های فرهنگی و مصالحه ملی اشتراک دارند.	همکاری اجتماعی	اخوان المسلمین (JCP)

۹. نفوذ جغرافیایی طرق صوفی

ویژگی‌ها	طرق فعال	منطقه
مرکز آموزشی و حلقه‌های ذکر.	شاذلیه، زروقیه، علویه	طرابلس و مصراته

ویژگی ها	طرق فعال	منطقه
نفوذ تاریخی؛ بازسازی پس از تخریب داعش. سنوسیه، قادریه	بنغازی و درنه	
پیوند با قبایل طوارق و فعالیت اجتماعی. تیجانیه، قادریه	سبها و فزان	
آمیختگی فرهنگ آمازیغی و تصوف عربی. رحمانیه، عیسویه	غرب لیبی (زواره، نالوت)	

۱۰. نتیجه گیری نهایی

تصوف در لیبی امروز به سه چهره متمایز شناخته می شود:

۱. تصوف سنوسی - جهادی اصلاح گر (با میراث سیاسی و معنوی عمیق).
 ۲. تصوف تربیتی و فرهنگی - شاذلی، قادری، تیجانی، رحمانی (در خدمت جامعه و جوانان).
 ۳. تصوف مدنی - حواری - علوی و زروقی (در پیوند با جریان وسطیه و گفت و گوی ادیان).
- درون مایه غالب تصوف لیبی پس از بحران های افراط گرایی، بازگشت به روحانیت، اخلاق، و اصلاح مدنی است؛ و در نتیجه، این طرق امروزه یکی از ارکان اصلی منظومه اسلام وسطی در لیبی محسوب می شوند.

۵. نهادهای رسمی دینی نهادهای دینی رسمی کشور لیبی

(Official Religious Institutions in Libya – المؤسسات الدينية الرسمية في ليبيا)

۱. وزارة الأوقاف والشؤون الإسلامية

(Ministry of Awqaf and Islamic Affairs)

الف) جایگاه و ساختار:

- وزارتخانه مسئول امور دینی، مساجد، اوقاف، و تربیت دینی در سطح ملی.
- پس از ۲۰۱۱ با دو شعبه مستقل اداره می شود:
- ۱. دفتر مرکزی در **طرابلس** (وابسته به دولت وحدت ملی)،
- ۲. دفتر موازی در **بنغازی** (وابسته به دولت شرق و ارتش ملی حفر).

ب) مأموریتها:

۱. نظارت بر بیش از ۷۲۰۰ مسجد فعال در سراسر لیبی.
۲. تنظیم خطبه‌های جمعه و برنامه‌های آموزشی دینی.
۳. ثبت و مدیریت موقوفات عمومی و خیریه‌ها.
۴. سامان‌دهی مدارس قرآنی و امامان خطیب.
۵. صدور مجوز زوایا و جمعیات دینی (به‌ویژه صوفی و سلفی).

ج) جهت‌گیری فکری:

- در طرابلس: گرایش **مالکی-اشعری-سلفی معتدل** با تأکید بر وسطیة و گفت‌وگو.
- در شرق: گرایش **سلفی مدخلی** با تأکید بر اطاعت و تقویت مشروعیت نظامی.

د) وزرای شناخته‌شده (۲۰۱۱-۲۰۲۵):

- **الشیخ عمرو بن طاهر** (طرابلس، ۲۰۱۴-۲۰۱۸).
- **الشیخ مهند الزناتی** (طرابلس، ۲۰۱۸-۲۰۲۲).
- **الشیخ عبدالله الکیلانی** (بنغازی، ۲۰۲۰-اکنون).

۲. دار الإفتاء الليبية

الف) موقعیت و استقلال:

- نهاد رسمی صدور فتوا در لیبی؛ تأسیس در دوره پس از انقلاب، واقع در طرابلس.
- از لحاظ قانونی تابع رئیس دولت است اما در عمل با شخص مفتی اعظم اداره می‌شود.

ب) رهبری:

- الشیخ الصادق الغریانی (از ۲۰۱۲ تا کنون). فقیه مالکی-اشعری و از رهبران فکری جریان الإصلاح والوسطیة.

ج) مأموریت‌ها:

۱. صدور فتاوا در مسائل عمومی، شرعی، و اجتماعی.
۲. نظارت بر برنامه‌های تربیتی و علمی برای ائمه و خطباء.
۳. همکاری با دانشگاه‌های دینی و مجامع فقهی منطقه‌ای.
۴. حمایت از وحدت ملی و مبارزه فکری با افراط‌گرایی.

د) گرایش فکری و سیاسی:

- منادی اسلام مدنی و سوسی (اسلام المواطن)؛
- منتقد شدید جریان سلفی مدخلی شرق لیبی؛
- طرفدار گفت‌وگوی ملی و وحدت دولت مرکزی.

هـ) شاخص‌ترین بخش‌ها:

- مجلس الإفتاء الجماعی (هیات علمی مرکب از ۱۴ عالم مالکی).
- قسم الدعوة والإرشاد (واحد آموزش امامان جوان).
- قسم الإصلاح الأسری (صدور راهکارهای شرعی در نزاع‌های اجتماعی).

۳. المجلس الأعلى للشؤون الإسلامية

(Supreme Council for Islamic Affairs – East Libya)

الف) تعریف:

- نهاد دینی رسمی در شرق لیبی (بنغازی) زیر نظر دولت مجلس النواب و فرماندهی ارتش ملی.
- نقش مشابه وزارت اوقاف دارد اما بیشتر جنبه ایدئولوژیک دارد.

ب) گرایش فکری:

- وابسته فکری به سلفیه مدخلیه.
- در مناظر و خطبه‌ها، اطاعت از «ولی الأمر» و مشروعیت ارتش توسط حفر را تبلیغ می‌کند.

ج) مأموریت‌ها:

۱. نظارت بر مساجد شرق و جنوب لیبی.
۲. صدور مجوز برای خطبا و معلمان دینی.
۳. مبارزه با آنچه «افکار إخوانی و بدعی» خوانده می‌شود.
۴. ارتباط سازمانی با مدرسه دار الإمام البخاری (بنغازی).

د) چهره‌های کلیدی:

- الشیخ احمد محبوب الزاوی – رئیس پیشین شورا.
- الشیخ محمود البوسفی – مسئول کمیته فتوا شرق.

۴. جامعة الدراسات الإسلامية و کلیات الشریعة

(Islamic Universities and Faculties)

۱. جامعة الدراسات الإسلامية – طرابلس

- تأسیس ۲۰۱۴، جایگزین نظام آموزشی قذافی.
- گرایش فکری اصلاحی – مالکی – اشعری؛
- همکاری با دار الافتاء و وزارت اوقاف طرابلس.

۲. کلیة الدعوة الإسلامية – بنغازی

- تأسیس در دهه ۱۹۷۰ با هدف دعوت جهانی؛ بعد از انقلاب بازسازی شد.
- از ۲۰۱۷ تحت نظارت المجلس الأعلى شرق لیبی قرار گرفت (گرایش سلفی).

۳. مؤسسات آموزش قرآنی:

- حدود ۲۸۰ مدرسه تحفیظ قرآن ثبت شده.
- فعالیت تحت وزارت اوقاف و به صورت محلی با نظارت صوفیان معتدل.

۵. المجلس الأعلى للطرق الصوفیة اللیبیة

الف) نقش و تأسیس:

- تأسیس رسمی ۲۰۱۵ با هدف انسجام زوایا و دفاع از میراث تصوف لیبی.
- مرکزی در طرابلس و شعبات در سبها، بنغازی و مصراته.

ب) رهبری:

- **الشیخ عبدالله الفیتوری** به عنوان رئیس فعلی شورا (از ۲۰۱۶).

ج) مأموریت‌ها:

۱. دفاع از آزادی زوایا در برابر حملات سلفی‌ها.
۲. برگزاری همایش‌های ملی برای آشتی و اصلاح روحی.
۳. ترویج آموزش مالکی-اشعری-صوفی.
۴. همکاری مستقیم با وزارة الأوقاف طرابلس.

۶. المجمع الفقهي الليبي

(Libyan Fiqh Council)

- تأسیس در ۲۰۱۸ به ابتکار گروهی از علمای مستقل.
- هدف: تنظیم فقه معاصر لیبی و پاسخ به مسائل اقتصادی و حقوقی نوپدید.
- اعضا: نمایندگان دار الإفتاء، جامعه الدراسات الإسلامية و علمای مستقل.
- اندیشه غالب: **فقه مقاصدی** با گرایش به مکتب مالکی.
- صادرکننده فتاوی جمعی درباره بانکداری اسلامی و احکام خانواده.

۷. روابط میان نهادها

همکاری یا تقابل	گرایش غالب	نهادهای تحت نفوذ	قطب
همکاری مؤسسی و فرهنگی اسلام اصلاحی-مالکی-اشعری دار الإفتاء، وزارة الأوقاف، شورای صوفی طرابلس (غرب)			
تقابل با دار الإفتاء و تصوف سلفی مدخلی		شورای امور اسلامی، وزارت اوقاف شرق بنغازی (شرق)	
تلاش برای همگرایی فکری وسطی و وحدت ملی		المجمع الفقهي، دانشگاه‌های جدید	نهادهای مستقل (میانه)

۸. چالش‌ها و مسائل ساختاری

۱. دوگانگی نهادی بین غرب و شرق کشور.
۲. نفوذ جریان‌های سیاسی در خطابه و فتوا.
۳. نبود مرجع دینی واحد برای کل سرزمین.
۴. تهدید افراط‌گرایی و شبه‌نظامیان علیه امامان معتدل.
۵. فقر منابع مالی برای نهادهای تربیت دینی.

۹. چشم‌انداز ۲۰۲۵ و جهت‌گیری اصلاحی

- تلاش مشترک دار الإفتاء و وزارت اوقاف طرابلس برای تأسیس **المجمع الأعلى للعلماء والمشاخ الليبيین** تا پایان ۲۰۲۵.
- پروژه «توحید مرجعیه الخطاب الدینی» با هدف هماهنگی میان خطبای غرب و شرق.
- گسترش گفتمان «الاسلام الوسطی» بر پایه سه گانه مالکی-شعری-صوفی در آموزش رسمی.
- آماده‌سازی چارچوب قانونی واحد برای زوایا و مدارس قرآنی.

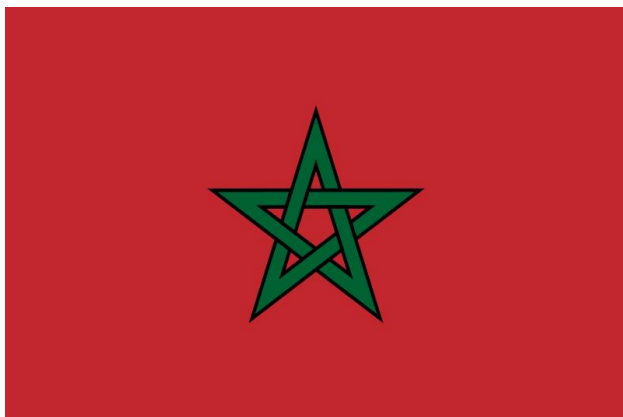
۱۰. نتیجه‌گیری نهایی

نهادهای رسمی دینی لیبی مجموعه‌ای چندمرکزی و دوگانه‌اند که هم بازتاب‌دهنده شکاف سیاسی کشور و هم نماد تلاش برای بازسازی اندیشه دینی معتدل هستند.

در محور طرابلس، گفتمان **اسلام اصلاحی و وسطی** غلبه دارد و در محور شرق، **اسلام سلفی-مداخلی** مسلط است.

اما در میان این دو، پدیدار شدن نهادهای علمی-فقهی مستقل، نشانه آغاز مرحله جدیدی از **وحدت دینی و مصالحه مذهبی** در لیبی است.

جریان‌های اسلامی کشور مغرب

۱. جریان‌های اسلام‌گرای سیاسی

أ. حزب العدالة والتنمية (PJD)

حزب العدالة والتنمية في المغرب

(Justice and Development Party – حزب العدالة والتنمية المغربي)

۱. خاستگاه و پیدایش

- سال تأسیس رسمی: ۱۹۹۷ میلادی (پس از ادغام «حرکت الإصلاح والتجديد» با حزب «الحركة الشعبية الدستورية الديمقراطية»).
- منشأ فکری: از جنبش اسلامی میانه‌رو «حرکت التوحيد والإصلاح»، که در دهه ۱۹۸۰ با هدف اصلاح جامعه از طریق دعوت دینی و تربیتی شکل گرفت.
- زمینه سیاسی: ورود پله‌ای اسلام‌گرایان به عرصه رسمی در سایه سیاست «انفتاح تدريجي» پادشاه حسن دوم و بعداً ملک محمد السادس.
- هدف تأسیس: انتقال گفتمان اسلامی از عرصه دعوت به سیاست حزبی قانونی در چارچوب سلطنت مشروطه.

۲. مبانی فکری و جهان‌بینی سیاسی

۱. مرجعیت اسلامی-ملکی:

PJD اسلام را پایه ارزش‌های اخلاقی و اجتماعی می‌داند، اما مشروعیت سیاسی را از سلطنت (إمارة المؤمنين) دریافت می‌کند.

این تلفیق مشروعیت دینی (اسلام) و قانونی (نظام پادشاهی) ویژگی اصلی تفکر سیاسی حزب است.

۲. اصلاح مدنی و اخلاق عمومی:

تمرکز بر مبارزه با فساد، شفافیت اداری، و تربیت دینی جامعه.

۳. دموکراتیهٔ اصیل (Authentic Democracy):

باور به دموکراسی در چارچوب هویت اسلامی بومی - نه مدل‌های غربی صرف.

۴. وفاء للملك والنظام الدستوري:

حزب به روشنی وفاداری کامل خود را به «إمارة المؤمنين» اعلام می‌کند و خود را مکمل اصلاحات پادشاه می‌داند، نه رقیب او.

۵. الوسطية والاعتدال (Wasatiyyah and Moderation):

نفی رویکردهای رادیکال اسلام‌گرایانه (مانند العدالة والإحسان) و همچنین مقابله فکری با سکولاریسم افراطی.

۳. ساختار سازمانی

توضیح	سطح
بالاترین مرجع حزبی؛ تعیین خط‌مشی کلان.	مجلس وطنی
حوزه اجرایی مرکزی؛ دبیرکل، معاونان و مدیران ملی.	الأمانة العامة
شورای مشورتی سیاسی و تعیین نامزدهای انتخابات.	المجلس العام للقيادة
ساختار حزبی در سطح استان‌ها و شهرها.	مكاتب إقليمية ومحلية
شاخه‌های زنان، جوانان، مهندسان، و اساتید دانشگاهی.	منظمات قطاعية

رابطه راهبردی ولی مستقل؛ حزب در سیاست و حرکت در فرهنگ و دعوت فعالیت دارند. العلاقة بالحركة الأم (التوحيد والإصلاح)

۴. رهبری و چهره‌های کلیدی

ویژگی

جایگاه

نام

چهره کاریزماتیک، مخالف فساد، محور گفتمان اخلاقی. نخست‌وزیر (۲۰۱۱-۲۰۱۷)، دبیرکل سابق **عبدالله بنکیران**

دکترای شریعت و فقه، خط‌مشی اعتدالی و مصالحه‌جو. نخست‌وزیر (۲۰۱۷-۲۰۲۱)، دبیرکل سابق **سعدالدین العثماني**

نماد اصلاح قضایی در دولت PJD. وزیر دادگستری سابق **مصطفی الرمید**

پیوند فکری با محور تربیت دینی و دعوت. از رهبران **حركة التوحید والإصلاح** **محمد حمداوی**

تلاش برای نوسازی گفتمان سیاسی حزب در دهه ۲۰۲۰. از نسل جدید حزب **عبدالعلی حمی‌الدین و بسمه‌الریوس**

۵. تجربه سیاسی و حکومتی

الف) اوج قدرت حزب (۲۰۱۱-۲۰۲۱)

- پیروزی در انتخابات نوامبر ۲۰۱۱ پس از تصویب قانون اساسی جدید (۲۰۱۱) که نقش نخست‌وزیر را تقویت کرد.
- تشکیل دولت به رهبری **عبدالله بنکیران**: اصلاح اقتصادی، کنترل هزینه‌ها، شفافیت در مدیریت مالی عمومی.
- ۲۰۱۷: انتقال قدرت به **سعدالدین العثماني** پس از بحران ائتلاف.
- مشارکت در همه دولت‌های پس از انقلاب قانون اساسی تا ۲۰۲۱.
- موفقیت نسبی در حفظ ثبات سیاسی و کاهش تنش اجتماعی با وجود اعتراضات مزمن.

ب) بحران انتخاباتی ۲۰۲۱

- شکست شدید در انتخابات پارلمانی (از ۱۲۵ کرسی به ۱۳ کرسی).
- دلایل شکست:
 ۱. فشار اجتماعی ناشی از اصلاحات اقتصادی سختگیرانه،
 ۲. فرسودگی چهره‌های رهبری،
 ۳. ظهور احزاب پادشاهی جدید مانند **التجمع الوطني للأحرار (RNI)**.
- پس از این شکست، «عبدالله بنکیران» در ۲۰۲۲ دوباره به‌عنوان دبیرکل بازگشت و طرح بازسازی فکری و سازمانی را آغاز کرد.

ج) مرحله بازسازی و تجدید (۲۰۲۲-۲۰۲۵)

- تمرکز بر تعمیق فعالیت فرهنگی و تربیتی؛ بازگشت به مبانی دینی حرکت اولیه.
- کاهش فعالیت مستقیم در دولت ولی حفظ نقش پررنگ در پارلمان و رسانه‌ها.
- پیوند استراتژیک دوباره با «حركة التوحید والإصلاح» برای تجدید آموزش سیاسی اعضا.

۶. رابطه با نظام سلطنتی

- PJD نظام پادشاهی را عنصر ثابت مشروعیت و ثبات می‌داند.
- تعامل با ملک محمد السادس بر اساس اصل «الإصلاح تحت إمارة المؤمنين».
- حزب خود را شریک در پروژه اصلاحات ملک می‌داند، نه مخالف آن.
- گرچه گاه اختلافات جزئی در سیاست اقتصادی یا آزادی‌های مدنی بروز کرده، اما حزب همواره از الگوی همکاری مشروط با دربار پیروی کرده است.

۷. موضع فکری در برابر جریان‌های دیگر

موضع PJD

جریان مقابل

- رد رویکرد تمرّد از سلطنت، دعوت به مشارکت قانونی و اصلاح تدریجی. **جماعة العدل والإحسان** (اسلام‌گرایی رادیکال)
- همکاری در ائتلاف‌های پارلمانی؛ تأکید بر ارزش مشترک دموکراسی و قانون. **احزاب سکولار (الاتحاد الاشتراکی، الأصالة والمعاصرة)**
- رابطه ارگانیک؛ حرکت فکری-دعوی، حزب سیاسی. **حركة التوحید والإصلاح**
- رقابت سنتی در پایگاه دینی-اجتماعی مشابه. **حزب الاستقلال**

۸. جایگاه فکری در گفتمان اسلام سیاسی مغربی

حزب العدالة والتنمية نمایانگر «نسخه مغربی اسلام سیاسی مدنی» است که ویژگی‌های زیر دارد:

۱. پذیرش نظام سلطنتی و امارت المؤمنین به عنوان سقف مشروعیت.
۲. ترجیح اصلاح جامعه بر انقلاب سیاسی.
۳. سازگاری با نظام چندحزبی و احترام به قانون اساسی.
۴. ترجیح گفتمان اخلاق عمومی و عدالت اجتماعی بر ادبیات ایدئولوژیک سختگیرانه.

۹. دستاوردها و چالش‌ها

دستاوردها

- نخستین حزب اسلام‌گرا که در نظام مشروطه سلطنتی حکومت تشکیل داد.
- ثبات دموکراتیک در دوره انتقال عربی ۲۰۱۱.
- اصلاحات شفافیت مالی و مهار فساد اداری.
- تقویت نقش پارلمان در قانون‌گذاری دینی و مدنی.

- حفظ رابطه مثبت میان مؤمنان و دولت.

چالش‌ها

- فشارهای اجتماعی و اقتصادی ناشی از اصلاح یارانه‌ها.
- کاهش محبوبیت میان جوانان پس از دوره دوم حکمرانی.
- چالش هویتی بین جناح سیاسی و جناح دعوتی.
- رقابت فزاینده با احزاب طرفدار دربار.

۱۰. چشم‌انداز آینده (۲۰۲۵-۲۰۳۰)

۱. بازگشت تدریجی به صحنه سیاسی از طریق **گسترش پایگاه مدنی و شبکه جوانان حزب**.
۲. تلاش برای ائتلاف با احزاب اصلاح طلب مستقل در سطح محلی.
۳. تبدیل حزب به پُلی میان اسلام سیاسی و نظام سلطنتی در چارچوب «الإصلاح المستدام».
۴. ادامه نفوذ فرهنگی از طریق حرکت التوحید والإصلاح و آموزش اجتماعی.

۱۱. ارزیابی نهایی

حزب العدالة والتنمية نماد **اسلام مدنی مغربی** است که توانسته است میان سه محور تعادل برقرار کند:

۱. وفاداری شرعی به پادشاه (إمارة المؤمنين)،
۲. تعهد به اصلاح تدریجی جامعه و نهاد دولت،
۳. حفظ هویت اسلامی بدون تقابل با دموکراسی.

تا سال ۲۰۲۵، حزب گرچه از قدرت اجرایی فاصله گرفته، اما همچنان ستون نرم گفتمان اسلام معتدل در مغرب محسوب می‌شود و در میان دانشگاهیان، علما، و جوانان دینی نفوذ پایدار دارد.

ب. حركة التوحيد والإصلاح في المغرب

۱. مقدمه

حركة التوحيد والإصلاح (ح.ت.إ) یکی از مهم‌ترین جریان‌های اسلامی معاصر در مغرب است که از دهه ۱۹۸۰ میلادی تاکنون، به‌عنوان محور سامان‌دهی «اسلام مدنی اصلاحی» شناخته می‌شود. این حرکت از دل گرایش‌های دعوتی و تربیتی برخاست و توانست با حزب العدالة والتنمية (PJD) رابطه‌ای ساختاری و فکری برقرار کند. در نتیجه، الگوی منحصر به فردی از «اسلام سیاسی وفادار به اماره المؤمنین» شکل گرفت که نه در تقابل با نهاد سلطنت، بلکه در چارچوب آن برای اصلاح جامعه عمل می‌کند.

۲. تاریخچه و شکل‌گیری

ریشه‌های این حرکت به دهه ۷۰ و ۸۰ میلادی بازمی‌گردد؛ زمانی که گروه‌هایی مانند «رابطة المستقبل الاسلامی» و «جمعية الإصلاح والتجديد» در دانشگاه‌ها و مساجد مغرب فعالیت دعوتی داشتند. پس از یک دوره تعامل و اتحاد، در سال ۱۹۹۶ میلادی، این گروه‌ها رسماً در قالب «حركة التوحيد والإصلاح» متحد شدند. هدف از تأسیس، ایجاد چارچوبی واحد برای فعالیت اسلامی اجتماعی و فرهنگی، جدا از تقابل سیاسی مستقیم با نظام سلطنتی بود.

از همان آغاز، حرکت با شعار «التوحيد أساس الإصلاح» وارد فضای عمومی شد؛ شعاری که نشان‌دهنده پیوند اعتقادی-اخلاقی بین ایمان، توحید، و اصلاح اجتماعی است.

۳. ساختار سازمانی و نهادهای وابسته

حرکت دارای سازمانی چندسطحی و منظم است:

۱. **المجلس الوطني:** عالی‌ترین نهاد تصمیم‌گیری حرکت، که هر سه سال تشکیل جلسه می‌دهد.
۲. **مكتب تنفيذی:** هیئت اجرایی مرکب از رئیس، معاونان، و مسئولان حوزه‌های تربیت، زنان، دانشجویان، و رسانه.

۳. **المناطق الجبهوية والمحلية:** که فعالیت‌های دعوتی در سطح شهرها و استان‌ها را سامان می‌دهند.
۴. **المؤسسات التابعة:** از جمله «مندی الشباب المسلم»، «مجلة الإسلام والإصلاح»، و مراکز آموزش قرآن و تربیت اجتماعی.

رئیس فعلی حرکت (تا سال ۲۰۲۵) **الدكتور عبدالمجيد عبدالكريم حمداوی** است، که جانشین **عمر القزبری** در ۲۰۲۲ شد.

۴. ایدئولوژی و مبانی فکری

حركة التوحيد والإصلاح بر سه محور اساسی استوار است:

۱. **الوسطية والاعتدال:** ردّ تندروی، دعوت به فهم مقاصد شریعت، و ترویج عقلانیت اسلامی در مواجهه با چالش‌های نوین.
۲. **إصلاح المجتمع قبل الدولة:** حرکت، اصلاح جامعه را مقدم بر اصلاح سیاسی می‌داند و بر تربیت فرد مسلمانِ مسؤول، پایبند به اخلاق و مصالح عمومی تأکید دارد.
۳. **العمل في ظل إمارة المؤمنين:** برخلاف بسیاری از جنبش‌های اسلام‌گرای منطقه، تحت‌اِ مشروعت خود را از نظام سلطنتی دینی مغرب می‌گیرد و وفاداری به اماره المؤمنين را رکن اساسی خود می‌داند؛ این امر، زمینه تعامل آرام با دولت و نهادهای رسمی را فراهم کرده است.

از نظر فکری، این حرکت تحت تأثیر اندیشه‌های اصلاحی **محمد عبده، رشید رضا، و عبدالکريم الخطيب** قرار دارد و از آنها ترکیبی از عقلانیت دینی و عمل‌گرایی اجتماعی اخذ کرده است.

۵. رابطه با حزب العدالة والتنمية (PJD)

حركة التوحيد والإصلاح را می‌توان «بازوی تربیتی و فکری حزب العدالة والتنمية» دانست. حزب در سال ۱۹۹۷ از دل همین حرکت و با حمایت دکتر عبدالکريم الخطيب تأسیس شد. با وجود استقلال تشکیلاتی میان دو نهاد، ارتباط ایدئولوژیک آنها بسیار عمیق است:

- حرکت، مسئولیت تربیت و آموزه‌های فکری کادرهای مسلمان را بر عهده دارد.
- حزب، میدان فعالیت سیاسی و مدنی را در چارچوب قانون اساسی و نظام انتخاباتی مغرب مدیریت می‌کند.
- رابطه میان آن دو بر اساس اصل «فصل وظیفه و وحدت مقصد» تعریف می‌شود: دعوت و تربیت از سوی حرکت، مشارکت سیاسی از سوی حزب.

این مدل همکاری، به‌صورت آشکار توسط رهبران هر دو نهاد در بیانیه مشترک سال ۲۰۱۲ مورد تأیید قرار گرفت.

۶. شخصیت‌ها و رهبران برجسته

در تاریخ حرکت، شخصیت‌های فکری و دعوتی زیر نقش برجسته‌ای داشته‌اند:

- **عبدالكريم الخطيب:** بنیان گذار سنت اسلام اصلاح گرا و الهام بخش تشکیل PJD.
- **محمد الحمداوی:** طراح مفهوم «العمل الدعوى المؤسسى» و رهبر فکری دهه ۲۰۱۰.
- **سعدالدين العثمانی:** نظریه پرداز تلفیق شریعت و سیاست مدنی؛ نویسنده کتاب فی فقه الدعوة إلى الله.
- **عبدالإله بنکیران:** حلقه اتصال بین جنبش اصلاحی و تجربه حکومت.
- **عبدالمجید حمداوی:** رهبر فعلی، با گرایش فکری میانه رو و تمرکز بر اصلاح آموزشی.

۷. فعالیت های تربیتی و اجتماعی

حرکت در چهار حوزه عملی فعالیت دارد:

۱. **التربية القرآنية:** شبکه ای از مدارس قرآن و آموزش اخلاق اسلامی، به ویژه در شمال و مرکز مغرب.
۲. **الشباب والطلبة:** سازمان اتحادیه «الشباب المسلم» کارگاه های فرهنگی و آموزشی برای دانشجویان برپا می کند.
۳. **المرأة والأسرة:** بخش زنان حرکت با عنوان «منتدى النساء للإصلاح» در زمینه توانمندسازی زنان مسلمان و آموزش خانواده فعالیت دارد.
۴. **الحوار والحضور الإعلامي:** حمایت از مناظرات میان اندیشه اسلامی و سکولار در قالب مجله ها و نشست های فکری.

۸. نقش فکری-اجتماعی تا سال ۲۰۲۵

تا سال ۲۰۲۵، حرکت التوحید والإصلاح با تثبیت جایگاه خود به عنوان مرجع اسلام تربیتی-اجتماعی، توانسته است الگویی از اسلام مدنی مقاصدی در چارچوب ملکیه اسلامیة ديمقراطية تثبیت کند.

گرچه پس از شکست PJD در انتخابات ۲۰۲۱، حرکت با احتیاط بیشتری در فضای عمومی حاضر می شود، اما همچنان نیروی محرکه فکری برای بازسازی گفتمان اسلام اعتدالی در مغرب است.

۹. نتیجه گیری

حرکت التوحید والإصلاح در مغرب نمونه ای بی نظیر از امتزاج میان دعوت اسلامی و اصالت ملی است. این حرکت نه تنها از مواجهه با نظام حاکم پرهیز کرده، بلکه در همزیستی عقلانی با آن، موفق شده است محور گفتمان دینی مردمی و اصلاحی باقی بماند.

الگوی مغربی «دعوة فی ظل الإمارة» تجربه ای است که مرز میان اسلام سیاسی و دین رسمی را با ظرافت در قالب شراکت اجتماعی بازتعریف کرده است.

منابع اصلی:

بر اساس داده‌های رسمی از [pjd.ma](#)، [alislah.ma](#)، وزارت اوقاف مغرب، جریده التجدید، و گزارش‌های کارنگی و بروکینگز تا ژوئن ۲۰۲۵.

ج. حزب النهضة والفضيلة في المغرب

١. مقدمة

حزب النهضة والفضيلة یکی از احزاب اسلام گرای کوچک اما شناخته شده مغرب است که گرایش آن به «اسلام اخلاقی- تربیتی» با ابعاد محافظه کارانه و مردمی شناخته می شود. برخلاف حزب العدالة والتنمية که بر اسلام مدنی اصلاحی تأکید دارد، حزب النهضة والفضيلة بر تربیت اخلاق اسلامی، مبارزه با فساد فرهنگی، و صیانت از هویت دینی جامعه تمرکز دارد. این حزب از اواخر دهه ۱۹۹۰ شکل گرفت و در فضای رقابت احزاب اسلام گرا، موضعی مستقل اما وفادار به اماره المؤمنین دارد.

٢. تاریخچه و تأسیس

منشأ حزب به سال ۲۰۰۵ میلادی بازمی گردد. در این سال، گروهی از فعالان دینی-اجتماعی که سابقه ای در حركة التوحيد والإصلاح و جمعيات تربیتی داشتند، به رهبری محمد الخالدی و عبدالکریم اقریشی تصمیم گرفتند تشکل سیاسی جدیدی ایجاد کنند که بر مکارم اخلاق اسلامی و اصلاح تربیتی جامعه تمرکز کند.

وزارت کشور مغرب در همان سال، تأسیس رسمی حزب را تأیید کرد و به او اجازه مشارکت در انتخابات محلی داد.

پیش از آن، هسته اصلی این جنبش با نام رابطة النهضة والإصلاح فعالیت فرهنگی داشت و سپس در قالب حزبی رسمی با شعار «الفضيلة أساس النهضة» تغییر جهت داد.

٣. ساختار سازمانی

حزب دارای ساختاری ساده و مردمی است:

١. الأمانة العامة: دبیرکل حزب که مسئول جهت گیری های سیاسی و ارتباط با دولت است.
٢. المجلس الوطني: نهاد مشورتی تصمیم گیر در سیاست های کلان.
٣. المكاتب الجهوية والمحلية: شعب در استان ها و شهرهای مختلف.
٤. مكتب الشباب والمرأة: نهادهای داخلی برای تربیت نسل جدید و مشارکت زنان.

رهبر کنونی حزب (تا سال ۲۰۲۵) محمد الخالدی است که از ۲۰۱۱ تاکنون در این سمت حضور دارد.

٤. ایدئولوژی و مبانی فکری

حزب النهضة والفضيلة از نظر فکری، بر محور «اسلام اخلاقی» و «اصلاح فرهنگی و اجتماعی» متمرکز است. مبانی کلیدی اندیشه حزب عبارت‌اند از:

۱. **الفضيلة أساس النهضة:** باور به اینکه اصلاح جامعه از طریق فضیلت اخلاقی و تزکیه فردی امکان‌پذیر است.
 ۲. **التدرج في الإصلاح السياسي:** حرکت گام‌به‌گام و در چارچوب قانون اساسی مغرب.
 ۳. **الوفاء لثواب الأمة:** یعنی پایبندی به اماره المؤمنین، اسلام مالکی، وحدت ملی و نظام سلطنتی.
 ۴. **مقاومة التغريب الثقافي:** نقد سکولاریسم فرهنگی و رسانه‌ای، و دفاع از هویت دینی ملت مغرب.
- از لحاظ فقهی، حزب بر اصول **مدرسة مالکیه-أشعرية-صوفية** تکیه دارد و آن را ضامن اعتدال دینی و اجتماعی می‌داند.

۵. فعالیت سیاسی و انتخاباتی

- در انتخابات مجلس النواب ۲۰۰۷ برای نخستین بار شرکت کرد، اما موفق به کسب کرسی نشد. در ادامه:
- در انتخابات ۲۰۱۱، هم‌زمان با پیشرفت حزب العدالة والتنمية، حزب النهضة والفضيلة تنها چند هزار رأی در سطح ملی کسب کرد.
 - در انتخابات ۲۰۱۶ و ۲۰۲۱ نیز با محدودترین حضور مواجه بود و کرسی پارلمانی به‌دست نیاورد، ولی در برخی شوراهای محلی عضویت دارد (استان بنی ملال، آسفی، و تطوان).
- با وجود ضعف در نمایندگی پارلمان، حزب موفق شده است پایه‌ی مردمی محدودی در مناطق سنتی و مذهبی حفظ کند.

۶. رهبران و شخصیت‌های کلیدی

- **محمد الخالدی:** بنیان‌گذار و دبیرکل؛ پیش‌تر از اعضای سابق جمعیه الإصلاح والتجديد.
- **عبدالكريم اقريشي:** چهره فکری حزب، استاد علوم اسلامی و نظریه‌پرداز «الإسلام الأخلاقی».
- **فاطمة النکاز:** مسئول بخش زنان، فعال در حوزه خانواده و تربیت اخلاقی.
- **سليمان اليزیدی:** عضو شورا، نماینده حزب در نشست‌های گفت‌وگوی ملی.

۷. رابطه با احزاب دیگر

حزب النهضة والفضيلة در موضع **مستقل** از دیگر احزاب اسلام‌گرا قرار دارد، اما با حزب العدالة والتنمية روابط دوستانه فکری و گفت‌وگویی دارد. با وجود شباهت فکری، تفاوت در روش و اولویت‌ها محسوس است:

النهضة والفضيلة (PJD) العدالة والتنمية (محور)

اصلاح اخلاقي و تربيتي اصلاح سياسي و اقتصادي تمرکز اصلي
اقتدار سنتي و مذهبي طبقه متوسط شهری پایگاه اجتماعي
فعاليت فرهنگي مستقل مشارکت در حکومت ارتباط با دولت
اسلام اخلاقي-تزکيوي اسلام مقاصدي-وسطی رویکرد فکري

۸. برنامه‌ها و فعاليت‌های اجتماعي

حزب در کنار فعاليت سياسي، برنامه‌های فرهنگي و اجتماعي نیز برگزار می‌کند:

۱. **منتدی النهضة الأخلاقي**: کنفرانس‌های سالانه درباره تربيت اسلامي.
۲. **حملات توعوية ضد المخدرات والانحراف الأخلاقي**: همکاري با جمعيات محلي برای اصلاح اجتماعي.
۳. **برامج شبابي تربوية**: آموزش قرآن و تهذيب اخلاق در مدارس خصوصي.
۴. **العمل الخيري والاجتماعي**: توزيع کمک‌های غذايي در ماه رمضان و جشن‌های ديني.

۹. موقعيت فعلي (۲۰۲۵)

تا سال ۲۰۲۵، حزب النهضة والفضيلة همچنان به عنوان حزب کوچک اسلام‌گرا در فضای فرهنگي و تربيتي مغرب فعال است. با وجود عدم موفقيت انتخاباتي، اين حزب نقش معنوي و تربيتي دارد و از سوی برخی تحليل‌گران، به عنوان «ضمير اخلاقي اسلام سياسي» مغرب توصيف می‌شود.

حزب در بيانيه عمومي سال ۲۰۲۳ با تأکيد بر «تجديد الدعوة إلى الفضيلة» خواستار بازگشت جامعه به ارزش‌های اصيل اسلامي شد و بر همکاري فرهنگي با وزارت الأوقاف و حركة التوحيد والإصلاح تأکيد کرد.

۱۰. جمع‌بندي

حزب النهضة والفضيلة را می‌توان نماد جريان اسلام اخلاقي مردمی در مغرب دانست: حزبي وفادار به اماره المؤمنين، دور از جنجال‌های سياسي، و متکي بر تربيت و تزکيه. هرچند از نظر نفوذ سياسي کوچک است، اما از لحاظ ارزش فرهنگي، بخشی از هويت اسلام معتدل مغرب باقی مانده است.

منابع پژوهش:

- الموقع الرسمي للحزب: hizbannahda.ma و بيانيه‌های رسمي بين ۲۰۱۸-۲۰۲۴

- گزارش‌های وزارت الداخلية المغربية و انتخابات مجلس النواب (۲۰۲۱-۲۰۲۱)
- کارنگی و بروکینگز، تحلیل احزاب اسلام‌گرا در مغرب، ۲۰۲۳
- روزنامه‌های التجديد، المساء، و هسبريس، آرشیو گفت‌وگوهای محمد الخالدي

جماعة العدل والإحسان في المغرب

۱. مقدمه

جماعة العدل والإحسان یکی از تأثیرگذارترین و در عین حال مناقشه‌برانگیزترین جنبش‌های اسلام‌گرا در مغرب به شمار می‌رود. این جماعت از دهه ۱۹۷۰ میلادی با رهبری **الشیخ عبدالسلام یاسین** (۱۹۲۸-۲۰۱۲) شکل گرفت و امروزه به‌عنوان بزرگ‌ترین گروه اسلامی غیردولتی و مخالف در کشور شناخته می‌شود.

منشأ آن بر پیوند میان **تصوف تربیتی** و **اسلام اجتماعی-سیاسی** استوار است و گفتمان‌ش ترکیبی از عدالت، احسان، و دعوت به اصلاح روحی و نظام سیاسی بر پایه «المنهاج النبوی».

۲. تاریخچه و شکل‌گیری

الف) مرحله پیدایش (۱۹۷۳-۱۹۸۱)

در اوایل دهه ۱۹۷۰، عبدالسلام یاسین که از چهره‌های تربیتی-صوفی در زاویه البوتیه بود، از نهادهای رسمی فاصله گرفت و در سال ۱۹۷۴ نامه‌ای خطاب به شاه حسن دوم با عنوان **الإسلام أو الطوفان** نوشت؛ در این نامه خواستار بازگشت حکومت به عدالت و شریعت اسلامی شد. این نامه باعث بازداشت طولانی وی و آغاز مسیر تقابل فکری با نظام سلطنتی شد.

ب) مرحله تأسیس الجماعة (۱۹۸۱)

در سال ۱۹۸۱، وی به‌طور رسمی جماعتی با نام **العدل والإحسان** بنا نهاد. هدف از تأسیس، ایجاد حرکت عمومی برای تربیت معنوی جامعه و بازسازی نظام عدالت اسلامی بدون خشونت بود.

ج) مرحله توسعه (۱۹۸۷-۲۰۱۲)

پس از آزاد شدن یاسین، جماعت وارد دوره گسترش افقی شد و شبکه‌ای بزرگ از اعضا در دانشگاه‌ها، مساجد و محافل تربیتی شکل گرفت.

در همین زمان، ساختار رسمی گروه با عنوان **الدائرة السياسية** (شاخه سیاسی-فکری) و **القطاع التربوي والدعوي** تثبیت شد.

د) مرحله پس از یاسین (۲۰۱۲-۲۰۲۵)

پس از وفات یاسین، زمام رهبری معنوی به دختر وی **نادیه یاسین** و سپس به حلقه شورایی تحت ریاست **محمد العبادی** منتقل شد. این انتقال، نشانه گذار از رهبری شخص محور به رهبری مؤسسه‌ای بود.

۳. ساختار تشکیلاتی

نظام داخلی جماعت با گستردگی بالا ولی انسجام شبه‌عرفانی اداره می‌شود. مهم‌ترین نهادهای آن عبارت‌اند از:

۱. **مجلس الإرشاد:** عالی‌ترین مرجع تصمیم‌گیری دینی و تربیتی؛ رئیس فعلی آن **محمد العبادی** (از سال ۲۰۱۳).
 ۲. **الدائرة السياسية:** بازوی فکری و ارتباطی با جامعه، به سرپرستی **فتح الله أرسلان**.
 ۳. **مجالس الشوری الجهویة:** شاخه‌های منطقه‌ای با ساختار مستقل؛ حدود ۷۰ شاخه فعال در سراسر مغرب.
 ۴. **القطاع الطلابی (العدل والإحسان الطلابی):** فعال‌ترین نهاد دانشگاهی اسلام‌گرا در کشور.
 ۵. **الهيئة النسائية:** بخش بانوان، تحت رهبری **نادیه یاسین** که بر تربیت روحی و اخلاقی زنان تمرکز دارد.
- برآوردها نشان می‌دهد جماعت بین ۲۰۰ تا ۳۰۰ هزار عضو فعال دارد و از لحاظ شبکه اجتماعی گسترده‌ترین گروه اسلام‌گرا در مغرب به حساب می‌آید.

۴. ایدئولوژی و اندیشه مرکزی

گفتمان جماعت بر اثر مکتب فکری شیخ عبدالسلام یاسین، تحت عنوان **المنهاج النبوی** شکل گرفته است که سه رکن دارد:

۱. **العدل:** تأکید بر عدالت اجتماعی، رفع فقر، و مبارزه با فساد سیاسی.
۲. **الإحسان:** تزکیه نفس، تهذیب روح، و پیوند تصوف با عمل اجتماعی.
۳. **المنهاج النبوی:** برنامه جامع برای تربیت فرد و جامعه بر اساس سیره پیامبر، شامل مراحل «التربية»، «الصحة»، «الخلافة علی منهاج النبوة».

ویژگی‌های فکری جماعت:

- ترکیب میان تصوف تربیتی و اسلام سیاسی، با رویکرد به اصلاح درونی انسان پیش از تغییر حکومت.
- نقد بنیادین نظام سلطنتی، اما دعوت به اصلاح مسالمت‌آمیز و تدریجی.
- ردّ ایدئولوژی حزبی؛ جماعت صرفاً «حرکت تربیتی-اجتماعی» است، نه حزب سیاسی رسمی.
- تأکید بر استقلال از دولت و عدم مشارکت در انتخابات، به عنوان نوعی اعتراض اخلاقی و مشروع.

۵. موضع نسبت به نظام سیاسی و اماره المؤمنین

جماعه العدل والإحسان نظام سلطنتی مغرب را مشروع شرعی نمی‌داند، زیرا آن را به جدایی میان دین و سیاست متهم می‌کند. در عین حال، جماعت به مقابله خشونت آمیز باور ندارد و بر تغییر تدریجی از پایین به بالا تأکید دارد.

فتح الله أرسلان در بیانیه سال ۲۰۲۵ تصریح کرده است:

«لا نتعامل بالخصومة مع الدولة، بل ندعوها إلى الإصلاح من داخل الأمة، بالحوار والعدل والإحسان.»

بنابراین، موضع جماعت «معارضه اخلاقی غیر مسلحانه» است، نه براندازی علنی.

۶. فعالیت‌های اجتماعی و تربیتی

جماعت در جایگاه یک شبکه تربیتی-اجتماعی، فعالیت‌هایی گسترده دارد:

- **الحلقات التربوية:** گردهمایی‌های هفتگی برای قرائت قرآن، صحبه تربويه، و آموزش المنهاج النبوی.
- **مؤتمرات فكرية:** مانند منتدى العدل والإحسان للحوار الحضاري که به گفت‌وگوی ادیان و عدالت اجتماعی می‌پردازد.
- **العمل الطلابي:** حضور فعال در اتحادیه‌های دانشجویی و برگزاری نشست‌های علمی.
- **الأنشطة الخيرية:** کمک به فقرا در ماه رمضان، توزیع غذا و پوشاک.

فعالیت جماعت عموماً غیردولتی، غیر حزبی، و مستقل از منابع مالی خارجی است.

۷. روابط و ائتلاف‌های فکری

- با حزب العدالة والتنمية و حركة التوحيد والإصلاح رابطه فکری مثبتی ندارد؛ این گروه‌ها را «معتدل بیش از حد و سازش کار» تلقی می‌کند.
- با جریان‌های جهانی اسلام گرا (اخوان المسلمین) شباهت‌های فکری دارد، ولی وابستگی تشکیلاتی ندارد.
- با طرق صوفی سنتی ارتباط معنوی دارد، به‌ویژه در حوزه «الصحة الروحية»، اما رویکردش سیاسی تر از آنهاست.

۸. رهبری و شخصیت‌ها

- **الشيخ عبدالسلام ياسين (مؤسس):** نویسنده آثار مهم چون الإحسان، المنهاج النبوی، و العدل.
- **محمد العبادي:** دبیر کل و رهبر کنونی جماعت؛ از شاگردان اولیه یاسین.
- **فتح الله أرسلان:** سخنگو و چهره فکری؛ نظریه پرداز تعامل مدنی با جامعه.
- **نادية ياسين:** چهره فکری و زنانه جنبش؛ مدافع نقش زن در اصلاح اخلاقی.

۹. وضعیت فعلی تا سال ۲۰۲۵

در حال حاضر، جماعة العدل والإحسان با وجود عدم رسمیت قانونی، یکی از گروه‌های مؤثر در فضای دینی و فکری مغرب محسوب می‌شود. دولت مغرب فعالیت رسمی آن را مجاز نمی‌داند، ولی به دلیل ماهیت مسالمت‌آمیز، برخورد سخت با آن در سال‌های اخیر کاهش یافته است.

گروه در فضای مجازی و دانشگاهی فعال است و در گفت‌وگوهای اجتماعی با مخالفان سکولار مشارکت دارد.

۱۰. جمع‌بندی نهایی

جماعة العدل والإحسان نه یک حزب سیاسی بلکه یک حرکت تربیتی-اجتماعی با گرایش اصلاح‌گری دینی و سیاسی است.

وی با اتکاء بر میراث فکری عبدالسلام یاسین، تلاش دارد پیوند میان روح و عدالت را در قالب «العدل والإحسان» احیا کند.

در توصیف کلی می‌توان گفت:

این جماعت، صدای اسلام اجتماعی-عرفانی معترض در مغرب است؛ دعوت به ایمان، عدالت، و اخلاق در چارچوب تغییر آرام و مردمی.

منابع پژوهشی:

- مکتوبات عبدالسلام یاسین: المنهاج النبوی، الإسلام أو الطوفان.
- الموقع الرسمي للجماعة: [www.aljamaa.net]
- بیانیات رسمی الدائرة السياسية، فتح الله أرسلان (۲۰۲۲-۲۰۲۵).
- مطالعات کارنگی و مرکز مغرب-عرب در رباط درباره اسلام سیاسی ۲۰۲۴.
- گزارشات هیومن رایتز و افریکن پولیسی برای وضعیت آزادی دینی مغرب، ۲۰۲۵.

۲. جریان‌های سلفی در کشور مغرب

تحول از جمود نص‌گرایانه تا بازاندیشی اجتماعی در چارچوب اِمارة المؤمنین

۱. مقدمه

جریان سلفی در مغرب، همانند دیگر نقاط جهان عرب، طی سه دهه اخیر مسیر پیچیده‌ای از تقابل تا ادغام تدریجی با ساختار سیاسی و دینی رسمی را پیموده است. خاستگاه آن در دهه ۱۹۸۰ میلادی با نفوذ ادبیات سلفی سعودی و سپس تأثیر انقلاب افغانستان شکل گرفت، ولی در دهه ۲۰۱۰ به‌ویژه پس از تحولات موسوم به «بهار عربی»، شاهد دگرگونی عمیق در گفتمان، رهبری و جهت‌گیری اجتماعی بوده است.

در مغرب، سه جریان عمده سلفی قابل شناسایی است:

۱. سلفی علمی (الدعوی/النصی)
۲. سلفی جهادی
۳. سلفی اصلاحی/مدنی (ما بعد الجهادی)

هر یک از این جریان‌ها رابطه‌ای متفاوت با نهاد رسمی «اِمارة المؤمنین» و وزارت الأوقاف دارند.

۲. خاستگاه تاریخی جریان سلفی مغرب

منشأ سلفیت مغربی را باید در دو منبع جست‌وجو کرد:

۱. منبع خارجی (سعودی): با اعزام طلبه‌ها به دانشگاه اسلامی مدینه (از دهه ۱۹۸۰) و بازگشت آنان با آموزه‌های ابن تیمیه، ابن‌باز، و الألبانی.
۲. منبع داخلی: واکنش سنت‌گرایان مالکی به نفوذ گفتمان اخوانی و چپ‌گرایی در دانشگاه‌ها. این گروه‌ها رویکردی نص‌گرایانه و ضد بدعت اتخاذ کردند.

در دهه ۱۹۹۰، سلفیت علمی در شهرهای طنجه، فاس، و تطوان گسترش یافت و حلقه‌های علمی و صوتی با محوریت درس‌های حدیثی شکل گرفت.

۳. سلفی علمی (الدعوی)

الف) ویژگی‌ها

- تکیه بر نصوص قرآن و سنت با تفسیر ابن تیمیه و ابن القیم.
- پرهیز از سیاست و اشتغال به تزکیه و تعلیم دینی.
- مخالفت با صوفیه و جشن‌های محلی اما بدون اقدام خصمانه.
- وفاداری نسبی به نهاد سلطنت به مثابه حافظ اسلام.

(ب) چهره‌های شاخص

۱. **عبدالکریم الشاذلی** – خطیب و مدرس حدیث در طنجه؛ تمرکز بر تصحیح عقیده.
۲. **حسن الکتانی** – از علمای مشهور سلفی، زندانی سابق در دوره ۲۰۰۳ پس از انفجارهای کازابلانکا؛ پس از آزادی در ۲۰۱۱ به گفتمان وحدت و گفت‌وگو تمایل یافت.
۳. **محمد الفیزازی** – از مهم‌ترین چهره‌های فکری سلفی دعوتی؛ پس از سال‌های زندان، در دهه ۲۰۱۰ از منتقد دولت به همکار دینی آن تبدیل شد.

(ج) تعامل با حکومت

دولت مغرب پس از دهه ۲۰۱۰ به سیاست **ادماج سلفی‌ها** روی آورد. وزارت الأوقاف اجازه فعالیت محدود در مساجد و رسانه‌ها را صادر کرد، مشروط بر وفاداری به اماره المؤمنین.

اکنون چهره‌هایی چون الفیزازی و الکتانی در برنامه‌های رسمی مذهبی حضور دارند.

۴. سلفی جهادی

(الف) پیدایش و ساختار

این جریان نتیجه تأثیر مستقیم شبکه‌های «الجهاد الأفغانی» و تفکر تکفیری دهه ۱۹۹۰ است.

در مغرب ابتدا به صورت حلقه‌های محدود در شمال و مناطق فقیر حاشیه کازابلانکا فعالیت می‌کرد.

حادثه انفجارهای کازابلانکا در ۱۶ مه ۲۰۰۳ نقطه عطفی بود: دولت صدها تن از فعالان جهادی را بازداشت و ساختار آنان را فروپاشید.

(ب) رهبران و گروه‌ها

- **أبو حمزة القریشی، عبدالرحمن الجابری** از فعالان اولیه در فاس.
- شبکه‌هایی مرتبط با «السلفية الجهادية فی المغرب» که ارتباط غیرمستقیم با گروه‌های در الجزایر و مالی داشتند.
- پس از ۲۰۱۴، برخی عناصر به «داعش» در شام و سپس در ساحل پیوستند، ولی بدنه داخلی جریان فروپاشید.

ج) موضع و وضعیت فعلی (۲۰۲۵)

امروزه، سلفی جهادی در مغرب وجود سازمانی ندارد؛ تنها هسته‌هایی پراکنده در مناطق شمال و جنوب کشور مشاهده می‌شود. دولت با اجرای برنامه **المصالحة الإدارية** و گفت‌وگوی دینی میان علمای رسمی و زندانیان سابق، بخش زیادی از آنان را در جامعه ادغام کرده است.

۵. سلفی اصلاحی یا مدنی (ما بعد الجهاد)

الف) پیدایش

از دل زندان‌ها و تجارب تلخ دهه ۲۰۰۰، نسلی نو از سلفی‌ها پدید آمد که خشونت را مردود دانستند و به اصلاح اجتماعی و دینی در چارچوب **إمارة المؤمنین** گرایش یافتند.

ب) چهره‌ها

- **محمد الفیزازی**: پس از آزادی، به بازتولید مفهوم «السلفية الإصلاحية» پرداخت؛ او اکنون با وزارت الأوقاف همکاری دارد و در تربیت خطبای جوان نقش فعال دارد.
- **حسن الکتانی**: با تأسیس جمعیت «التواصل والإصلاح» در رباط، رویکرد گفت‌وگویی با علمای مالکی را پیش برده است.
- **حماد القباح**: چهره سلفی مدنی و خطیب مسجد در مراکش؛ به گفتمان مقاصد شریعت و مشارکت فرهنگی گرایش دارد.

ج) مبانی فکری

- بازگشت به سلفیت اخلاقی و تربیتی.
- پذیرش مشروعیت **إمارة المؤمنین** به‌عنوان حافظ وحدت دینی.
- تأکید بر همکاری با مؤسسات رسمی برای حفظ ثوابت اسلامی.
- تأکید بر اعتدال در فقه و دعوت به وحدت اسلامی.

د) وضعیت سازمانی

این جریان، نه حزب سیاسی است و نه شبکه رسمی؛ بلکه مجموعه‌ای از علما و خطباست که به‌صورت مستقل، اما همسو با سیاست دینی دولت فعالیت می‌کنند. در فضای رسانه‌ای و دانشگاهی، دیدگاه آنان با عنوان «التيار السلفي المعتدل» شناخته می‌شود.

۶. رابطه جریان‌های سلفی با نهاد **إمارة المؤمنین**

سلفی‌های مغرب از تقابل دهه ۱۹۹۰ با سلطنت دینی، به تدریج در دهه ۲۰۲۰ به **همزیستی عقلانی** رسیده‌اند.

اماره المؤمنین در مغرب با حفظ مرجعیت مذهبی (پادشاه به‌عنوان «أمیر المؤمنین») توانست:

۱. بر کنترل مساجد نظارت مستقیم داشته باشد.
۲. علما و خطبای سلفی را در برنامه‌های رسمی ادغام کند.
۳. از خشونت‌های احتمالی پیشگیری نماید.

این مدل، اکنون یکی از نمونه‌های موفق تعامل دولت با جریان سلفی در جهان عرب تلقی می‌شود.

۷. سلفیت و سایر جریان‌های اسلامی

ویژگی تعامل	رابطه با سلفی‌ها	جریان
همکاری فکری در تربیت جوانان	گفتمان متفاوت، اما گفت‌وگوی علمی وجود دارد	حزب التوحید والإصلاح
همزیستی اجتماعی بدون همکاری سازمانی	تمایز میان سیاست و دعوت	حزب العدالة والتنمية
مناظره فکری و تفاوت بنیادین در روش	تقابل ایدئولوژیک (تصوف-سلفیت)	جماعت العدل والإحسان

۸. ارزیابی نهایی تا سال ۲۰۲۵

در ارزیابی سال ۲۰۲۵، جریان‌های سلفی در مغرب از چند جهت مورد توجه‌اند:

- **فروپاشی کامل سلفیت جهادی** و ادغام وسیع عناصر سابق در نظام اجتماعی.
- **تقویت سلفیت اصلاحی و اعتدالی** با چهره‌های شناخته‌شده و حمایت ضمنی دولت.
- **تداوم سلفیت علمی سنتی** در مراکز علمی و مساجد بدون خطر امنیتی.
- تثبیت نقش اماره المؤمنین به‌عنوان محور وحدت دینی در برابر افراط‌گرایی.

۹. جمع‌بندی

سلفیت در مغرب از جریان پرتنش دهه‌های نخست، به مرحله **سلفیت مؤسسه‌پذیر و تربیتی** رسیده است. این جریان دیگر به مثابه تهدید ایدئولوژیک شناخته نمی‌شود، بلکه به‌عنوان بخشی از تنوع دینی در چارچوب سیاست دینی رسمی مغرب پذیرفته شده است.

در کنار گرایش مالکی-اشعری-صوفی سنتی، سلفی‌های مغرب امروز نمایندگان «بازگشت به نص و تهذیب» در قالب غیرسیاسی محسوب می‌شوند.

منابع علمی و میدانی:

- موقع رسمی محمد الفیرازی، حسن الکتانی، و حماد القباچ (۲۰۲۱-۲۰۲۵)
- وزارت الأوقاف و هیئۃ العلماء المغربیۃ، گزارش ادماج الدعویین (۲۰۱۸-۲۰۲۴)
- مرکز کارنگی الشرق الأوسط: Salafism in Morocco – From Confrontation to Integration (۲۰۱۹-۲۰۲۳)
- نشریه المساء و هسبریس، پرونده‌های ویژه «السلفیۃ المعتدله» ۲۰۲۲-۲۰۲۵

۳. جریان‌های تصوف در کشور مغرب

۱. مقدمه تاریخی

تصوف در مغرب ریشه‌ای دیرینه دارد و یکی از عناصر بنیادی هویت دینی و ملی کشور به‌شمار می‌آید. از قرن دوازدهم میلادی با نفوذ طریقه قادریه و سپس ظهور الشاذلیه، عرفان در این سرزمین به شکلی نظام‌مند و اجتماعی گسترش یافت. در دوره‌های بعد، الجزولیه، الدرقاویه، التجانیه، والعلویه پدید آمدند و در کنار فقه مالکی و کلام اشعری، سه‌گانه مذهب رسمی مغرب را تکمیل کردند:

(اشعری - مالکی - صوفی).

تصوف مغرب تا امروز نه تنها میراث معنوی بلکه نهاد رسمی حمایت از وحدت ملی و دینی در ذیل اماره المؤمنین به‌شمار می‌رود.

۲. ماهیت تصوف مغربی

ویژگی ذاتی تصوف مغرب، جمع میان تزکیه نفس، خدمت اجتماعی و وفاداری به سلطنت دینی است.

گونه‌شناسی تصوف مغربی را می‌توان در سه سطح توضیح داد:

سطح	ویژگی و کارکرد
زاویه‌ها و طرق صوفیه	نهادهای محلی معنوی برای آموزش و ذکر
المجلس الصوفی الأعلى	نهاد رسمی هماهنگ‌کننده طرق صوفیه تحت نظارت وزارت الأوقاف
الأنشطة الثقافية والدينية	جشن‌های ملی چون المولد و موسم الشيخ الجزولی به عنوان ابزار همبستگی دینی

۳. طرق و شاخه‌های اصلی تصوف در مغرب

الف) الجزولیه الشاذلیه

- بنیان‌گذار فکری: الإمام محمد بن عبدالله الجزولی (قرن ۹ هـ)، مؤلف دلائل الخیرات.
- مرکز اصلی: مراکش و آسفی.
- ویژگی‌ها: تمرکز بر ذکر و محبت نبوی؛ محور اصلی حرکت معنوی و فرهنگی در جشن‌های ملی.
- نقش اجتماعی: حمایت از اخلاق عمومی و تربیت دینی زنان در زوایا.

ب) الدرقاویه

- مؤسس: **الشيخ محمد العربي الدرقاوی (قرن ۱۳ هـ)**، از شاگردان القادرية.
- مرکز: فاس و تطوان.
- ویژگی‌ها: زهد، تجرد و مقاومت در برابر استعمار.
- از این طریق، شاخه‌های فرعی مانند **العضوية و البلقينية** منشعب شده‌اند.

ج) التجانية

- مؤسس: **الشيخ أحمد التجاني (۱۷۳۷-۱۸۱۵)**، زاده عین ماضیه در الجزائر؛ اما مرکز نهایی در فاس.
- این طریق از قرن ۱۸م به یکی از بزرگ‌ترین شبکه‌های صوفی مغرب و آفریقای غربی تبدیل شده است.
- ویژگی‌ها: ارتباط با آفریقا (سنگال، مالی، نیجریه) و نقش فرامرزی در دیپلماسی دینی مغرب.
- تقدیر رسمی: شاه محمد ششم هر سال موسم تجانی در فاس را برگزار می‌کند.

د) العلوية

- منشأ: طریقه علویه الجزائیة که توسط **الشيخ أحمد بن مصطفى العلوی** در قرن ۲۰م پایه‌گذاری شد.
- حضور در مغرب: از طریق زوایای طنجه و وجده.
- ویژگی: تأکید بر گفت‌وگوی فرهنگ‌ها و «تصوف منفتح».
- نقش: پیوند عرفان با گفت‌وگوی تمدن‌ها در فضای دانشگاهی.

هـ) القادرية

- ریشه: امام عبدالقادر الجیلانی (بغداد، قرن ۶ هـ).
- در مغرب، از قرن ۱۲ هـ در مناطق جنوبی (سوس و الصحراء) گسترش یافت.
- کارویژه: انتشار علوم شرعی و تأکید بر خدمت اجتماعی.
- شاخه‌های محلی: القادرية البوتية، القادرية الزاوية التیگریة.

۴. ساختار سازمانی و نهادی

الف) المجلس الأعلى للطرق الصوفية في المغرب

مرجع رسمی هماهنگ‌کننده همه طرق صوفیه است، زیر نظر **وزارة الأوقاف والشؤون الإسلامية**.

رئیس فعلی (۲۰۲۵): **الشيخ عبدالسلام الكوشي**.

وظایف:

۱. حفظ میراث زاویه‌ها و نصوص تربیتی.
۲. تنظیم جشن‌های دینی و مواسم ملی.
۳. حمایت از زوایا در برابر نفوذ جریان‌های سلفی.
۴. تأیید مشروعیت دینی اماره المؤمنین به عنوان «المرجع الروحي والأخلاقي».

ب) وزارة الأوقاف والشؤون الإسلامية

در سیاست رسمی دولت، تصوف بخش اصلی «الهوية المغربية» است. وزارتخانه از سال ۲۰۰۴ طرحی با عنوان **المبادرة الوطنية للتربية الصوفية** اجرا کرده که بیش از ۶۰۰ زاویه را زیر پوشش آموزشی قرار داده است.

۵. نقش اجتماعی و فرهنگی تصوف مغرب

- **التربية الدينية:** زاویه‌ها مراکز تعلیم قرآن، ذکر، و اخلاق هستند.
- **المصالحة الاجتماعية:** شیوخ زوایا در حل نزاع‌های قبایلی ایفای نقش دارند.
- **مقاومة التطرف:** تصوف را دولت به عنوان سدّ فرهنگی در برابر سلفی‌گری افراطی معرفی می‌کند.
- **الديبلوماسية الروحية:** طریقه تجانیة و علویة در ارتباط با کشورهای آفریقایی و اروپایی نقش دارند.
- **الحفاظ على التراث:** زوایا در نقشه آثار ملی ثبت شده‌اند و به عنوان میراث معنوی یونسکو حمایت می‌شوند.

۶. چهره‌ها و مؤسسات شاخص

۱. **الشيخ عبدالله التيجاني** – رهبر زاویه کبری التجانیة در فاس.
۲. **الشيخ جمال الكتاني** – چهره علمی در فقه مالکی و تصوف جزولی در مراکش.
۳. **الشيخ عبدالسلام الكوشي** – رئیس المجلس الأعلى، ناظر بر تعامل زاویه‌ها با دولت.
۴. **زاوية القادرية البوتية** – از قدیمی‌ترین زوایا، مرکز آموزش قرآنی و تربیتی.
۵. **زاوية الجزولية بمراكش** – برگزارکننده موسم السنوی «دلائل الخيرات» با حمایت سلطنتی.

۷. رابطه تصوف با إماره المؤمنین

تصوف ستون معنوی مشروعیت نظام سلطنتی در مغرب است. شاه محمد ششم و پیشینیان وی همواره خود را **وارث المشروع الروحي** **للطرق الصوفية** معرفی کرده‌اند.

در قانون اساسی ۲۰۱۱ تصریح شده:

«إمارة المؤمنين تضمن حرمة الإسلام وأصالة المذهب المالكي والعقيدة الأشعرية والتصوف السني».

این رابطه منجر به نوعی همزیستی مؤسسه‌ای میان سلطنت و زوایا گردیده و دولت از زوایا برای حفظ وحدت دینی بهره می‌گیرد.

۸. چالش‌ها و روندهای جدید (۲۰۲۵)

۱. چالش عرفان غیرمنضبط: رشد حلقات مستقل بدون نظارت رسمی، که وزارت الأوقاف در حال سازمان‌دهی مجدد آنهاست.
۲. رقابت نمادین با سلفیت معتدل: در دهه ۲۰۲۰ گفت‌وگوهای مشترک میان شیوخ صوفی و خطبای سلفی برای نزدیکی فکری برقرار شده است.
۳. دیجیتالی شدن زوایا: بسیاری از طرق صوفیه صفحات رسمی در شبکه‌های اجتماعی دارند و خطبه‌ها و وردهای جزولی یا تجانی را به صورت الکترونیکی منتشر می‌کنند.
۴. نقش فرامرزی تجانیه: دولت از نفوذ این طریقه در آفریقا برای تقویت روابط دینی و فرهنگی بهره می‌برد.

۹. ارزیابی نهایی

تصوف مغرب در ساختار اماره المؤمنین، بخشی از نظام دینی رسمی و محور هویت ملی است.

ویژگی ممتاز آن، توانایی در تبدیل عرفان فردی به نهاد اجتماعی هماهنگ با دولت می‌باشد.

به طور خلاصه:

- تصوف مغرب = عرفان منضبط، وحدت‌خواه، فرهنگی و اجتماعی.
- دولت = حامی زوایا و متولی سیاست تصوف رسمی.
- نتیجه = همزیستی میان قدسیت روح و اقتدار سیاسی در چارچوب مالکی-اشعری-صوفی.

۱۰. منابع و مراجع علمی

- وزارة الأوقاف والشؤون الإسلامية: تقارير «المجلس الأعلى للطرق الصوفية» (۲۰۱۸-۲۰۲۵).
- مؤلفه أحمد التوفيق (وزير الأوقاف): مدارات التصوف المغربي، الرباط ۲۰۱۹.
- مجله الإشعاع الصوفی، العددین ۴۵-۵۰ (۲۰۲۳-۲۰۲۵).
- مرکز الدراسات حول الإسلام المغربي، فاس، ۲۰۲۴.

- تقارير يونسكو، ميراث زوايا المغرب، ٢٠٢٢.

۴. نهادهای رسمی دینی نهادهای دینی رسمی کشور مغرب

۱. چارچوب کلی نظام دینی مغرب

ساختار دینی مغرب بر مبنای سه عنصر فکری تاریخی شکل گرفته است:

فقه مالکی، عقیده اشعری، و تصوف سنی.

این سه گانه، اساس هویت دینی و مشروعیت سیاسی کشور را تشکیل می دهد که تحت ریاست **إمارة المؤمنين** (پادشاه محمد ششم) سامان یافته است.

در این نظام، نهادهای دینی نه مستقل از حکومت بلکه زیر چتر شرعی-قانونی اماره المؤمنين عمل می کنند. پادشاه مطابق قانون اساسی ۲۰۱۱، «**أمیر المؤمنين**» و **حافظ دین و الضامن لوحدة المرجعية الإسلامية** است.

۲. وزارت الأوقاف والشؤون الإسلامية

(Ministère des Habous et des Affaires Islamiques)

الف) جایگاه و وظایف

این وزارتخانه مرکز اصلی اداره همه امور دینی، مساجد، اوقاف و برنامه های تبلیغی و تربیتی کشور است.

در رأس آن از سال ۲۰۰۲ تاکنون، **الدكتور أحمد التوفيق** قرار دارد که خود از اندیشمندان اصلاح گرای معاصر است.

مهم ترین وظایف:

۱. نظارت بر بیش از ۵۶'۰۰۰ مسجد در سراسر کشور؛
۲. مدیریت اوقاف و اموال خیری دینی؛
۳. اجرای برنامه **تكوين الأئمة المرشدين والمرشدات**؛
۴. تنظیم خطبه های جمعه و مواد آموزشی دینی؛
۵. اداره روابط دینی با کشورهای آفریقایی و اسلامی.

ب) نهادهای تابع وزارتخانه

وزارت الأوقاف دارای چند اداره ملی است:

وظیفه	اداره
تنظیم درآمدهای وقفی، بازسازی املاک دینی	مدیریت الأوقاف العامة
نظارت بر ساخت و نگهداری اماکن دینی	مدیریت المساجد والتعمير
طراحی برنامه‌های اخلاقی و آموزشی	مدیریت التربية الدينية والتكوين
دیپلماسی دینی با آفریقا و اروپا	مدیریت العلاقات الإسلامية الخارجية

ج) پروژه‌های مهم

- برنامج محاربة التطرف الديني (٢٠١٦-٢٠٢٥): آموزش خطبا در رویکرد اعتدال و وسطية.
- المبادرة الوطنية لتأهيل القيمين الدينيين: تربیت سالانه حدود ٥٠٠ امام و خطيب.
- برنامج محو الأمية في المساجد: تاکنون بیش از ٨٠٠ هزار نفر شرکت کرده‌اند.

٣. الرابطة المحمدية للعلماء

(The Mohammedan League of Scholars)

الف) تأسيس و هدف

تأسيس در سال ٢٠٠٦ به دستور ملك محمد ششم برای نوسازی گفتمان علمی و دینی و مقابله با قرائت‌های افراطی.

این نهاد مرکز پژوهشی و علمی ویژه علما و اندیشمندان معاصر است.

رئيس فعلى (٢٠٢٥): الدكتور أحمد عبادى.

ب) ساختار سازمانی

- الأمانة العامة (رباط)
- المركز العلمى لفقه المقاصد
- مركز الدراسات النسوية الإسلامية
- مركز الدراسات فى الحوار بين الأديان
- مركز البحث فى القيم والأخلاق

ج) عملکرد و جایگاه

- بازنگری فقهی در مفاهیم جهاد، امارت، و حقوق بشر بر پایه مقاصد شریعت.
- انتشار بیش از ۲۰۰ اثر علمی؛ از جمله مجموعه فقه القيم، مقاصد الإصلاح الدینی.
- همکاری با دانشگاه‌ها برای تربیت محققان حوزه اسلام معاصر.
- حضور فعال در گفت‌وگوهای دینی بین‌المللی با یونسکو و واتیکان.

د) اهمیت راهبردی

این نهاد، مغز متفکر نظام دینی رسمی است و وظیفه «تولید نظریه دینی قابل صدور به آفریقا» را بر عهده دارد.

به تعبیر رسمی دولت:

«الرابطة المحمدية هي محرك تجديد العقل الديني بالمغرب.»

۴. المجلس العلمي الأعلى

(Supreme Council of Ulema)

الف) تعریف و وظایف

نهاد رسمی فتوا و مرجعیت علمی مغرب.

تأسیس: ۱۹۸۱ – بازسازی و قانون‌گذاری جامع در سال ۲۰۰۴.

رئیس آن، به‌طور قانونی، **أمیر المؤمنین محمد السادس** است؛ و دبیر کل، **الدكتور محمد یسف** (تا ۲۰۲۵).

ب) ترکیب و ساختار

- شامل بیش از ۷۲ **مجلس علمی محلی** در تمامی استان‌ها و شهرهاست.
- هر مجلس علمی محلی متشکل از افتاء، ارشاد خانوادگی، آموزش امامان و نظارت بر مساجد.
- شورای عالی در رباط هماهنگی کل را انجام می‌دهد.

ج) صلاحیت‌ها

۱. صدور فتاوی ملی در مسائل مستحدثه؛
۲. تأیید خطبه‌ها و متون آموزشی؛
۳. نظارت بر دوره‌های تربیت الائمة؛

۴. مشاوره مستقیم به اماره المؤمنین در امور دینی و بین‌المللی.

د) دستاوردها تا ۲۰۲۵

- صدور بیش از ۹۲۰ فتوا در زمینه‌های بانکی، شبیه‌سازی انسانی، محیط زیست، و فقه اقلیت‌ها.
- اصلاح متون دینی مدارس.
- طرح گفت‌وگوی علمای زن (واعظات) در ۲۰۲۰.
- مشارکت در کارزارهای مقابله با افراط‌گرایی.

۵. دار الحديث الحسنية

(Dar al-Hadith al-Hassania – College of Islamic Studies)

الف) موقعیت

تأسیس در دوران ملک حسن دوم؛ یکی از معتبرترین مؤسسات آموزش عالی دینی در مغرب و آفریقا.

محل: رباط.

تابع مستقیم وزارت الأوقاف.

ب) مأموریت

- آموزش فقه، اصول، حدیث، و مقاصد شریعت در چارچوب مالکی-شعری.
- تربیت علما و قضات شرعی برای مراکز علمی و شورای عالی.
- نشر آثار کلاسیک اسلام مغربی و بازخوانی میراث فقهای فاس.

ج) اهمیت

در کنار دانشگاه القرویین، این دارالحديث نقش کلیدی در استمرار سنت علمی اصیل دارد و هم‌اکنون کرسی‌های تخصصی مانند «فقه الأقلیات» و «التجديد الديني» را دایر کرده است.

۶. جامعة القرویین

(Al-Qarawiyyin University، تأسیس ۸۵۹م)

یکی از کهن ترین مراکز علمی جهان اسلام، در شهر فاس.

دارای ساختار دو گانه:

۱. **کلیه الشریعه** (مرکز آموزش فقه مالکی و اصول).
۲. **کلیه اللغة العربیه** (ادبیات و بلاغت عربی).
۳. **معهد عیال الدین القرویین** (آموزش علمای جوان).

این دانشگاه تحت نظارت مستقیم اماره المؤمنین است و در دهه اخیر نقش پژوهشی نواندیشانه یافته است.

۷. المجلس الأعلى للطرق الصوفیه

این نهاد نماینده رسمی طریقت ها و زوایا در کشور است و ذیل وزارت الأوقاف فعالیت می کند (شرح کامل در گزارش تصوف مغرب آمده است).

رئیس فعلی: **الشیخ عبدالسلام الکوشی**.

وظیفه نهاد:

- حفظ وحدت زوایا؛
- تنظیم مشارکت صوفیه در مناسبت های ملی؛
- مقابله با جریان های سلفی افراطی؛
- نظارت بر بیش از ۶۵۰ زاویه ثبت شده.

۸. مؤسسات آموزشی و تربیتی وابسته

سال تأسیس	محور فعالیت	مؤسسه
۲۰۱۵	آموزش امامان، وعاظ، و زنان مبلغ؛ دارای برنامه بین المللی برای آفریقا	معهد محمد السادس لتكوين الأئمة المرشدين والمرشدات
۲۰۱۷	پژوهش میان رشته ای در اخلاق اسلامی	مرکز الدراسات والبحوث فی القيم
۲۰۱۲	نظارت بر مدارس حفظ قرآن و برنامه محو بی سوادی دینی	مرکز التعليم القرآنی الوطنی

۹. رابطه نهادها با اماره المؤمنین

تمام نهادهای دینی مغرب تحت اشراف مستقیم پادشاه به عنوان مرجع دینی و فقهی عالی عمل می کنند.

ویژگی این نظام:

۱. تمرکز مرجعیت: همه فتواها باید از مسیر المجلس العلمی الأعلى تأیید شود.
۲. وحدت منبع مالی و اداری: وزارت الأوقاف مدیریت مالی مشترک را بین زوایا، شوراها و مراکز دانشگاهی بر عهده دارد.
۳. تبعیت فکری از اعتدال: ممنوعیت هرگونه فعالیت سیاسی دینی خارج از چارچوب رسمی.

۱۰. مأموریت راهبردی نظام دینی مغرب تا ۲۰۲۵

۱. مقاومة التطرف العنيف از طریق برنامه های تربیتی گسترده؛
۲. نشر نموذج الإسلام المالکی-الأشعری در آفریقا به عنوان دیپلماسی نرمی؛
۳. حمایت از الکترونی سازی آموزش های دینی و نشر دیجیتالی خطبه ها؛
۴. توسعه حضور زنان عالم و واعظات در مراکز علمی رسمی؛
۵. ایجاد ارتباط پایدار بین علمای مغرب و مؤسسات دینی جهانی (الأزهر، الزيتونة).

۱۱. جمع بندی نهایی

نظام دینی رسمی مغرب الگویی منحصر به فرد در جهان عرب است که ویژگی های بنیادین آن چنین اند:

بعد	ویژگی
مرجعیت دینی واحد	اماره المؤمنین به عنوان قطب وحدت دینی
پیوند وزارت الأوقاف، شوراها و علمی، و رابطه المحمدیة ساختار نهادی منسجم	
رهبری توسط علمای نواندیش و معتدل	گفتمان اصلاحی و عقلانی
نقش مؤسسات در تضمین ثبات دینی و مقابله با افراط	پایداری اجتماعی

۱۲. منابع پژوهش

- وزارة الأوقاف والشؤون الإسلامية، التقارير السنوية ۲۰۱۵-۲۰۲۵.
- الرابطة المحمدية للعلماء، منشورات فقه القيم و التجديد الديني.

- المجلس العلمى الأعلى، وثائق الدورة الرابعة والعشرين، الرباط، ٢٠٢٤.
- جامعة القرويين، تقارير الدراسة المقاصدية، فاس، ٢٠٢٣.
- دار الحديث الحسنية، «رسائل فى منهجية تجديد الخطاب الدينى»، ٢٠٢٢.
- مؤلفات أحمد التوفيق، مدارات التصوف المغربى و فلسفة الإصلاح الدينى، الرباط، ٢٠١٩.

۵. جریان شیعه در کشور مغرب

۱. پیش‌زمینه تاریخی

مراکش از دیرباز، به ویژه از دوران دولت **ادریسیان (الادارسة)** در قرن دوم هجری، دارای پیوندهایی با تشیع زیدی بوده است؛ زیرا ادریس بن عبدالله از اولاد امام حسن بوده و پایه‌گذار نخستین حکومت اسلامی در آن ناحیه محسوب می‌شود. اما پس از افول دولت ادریسیان و ظهور دولت‌های مرینی و سپس علوی، تشیع در مراکش تقریباً به‌طور کامل از میان رفت و اهل سنت با گرایش **مالکی - اشعری - صوفی** بر جامعه دینی مراکش مسلط شدند.

۲. ترکیب مذهبی و جایگاه رسمی

امروزه بیش از ۹۹٪ **جمعیت مراکش** را اهل سنت مالکی تشکیل می‌دهند. مذهب رسمی کشور، سنی مالکی است که تحت نظارت «امارة المؤمنین» یعنی نهاد دینی - سیاسی پادشاه قرار دارد. تشیع از دیدگاه دولت **به‌عنوان مذهب رسمی شناخته نمی‌شود** و فعالیت‌های مذهبی غیرمنطبق با چارچوب امارت المؤمنین، مورد محدودیت است.

۳. ظهور جریان‌های شیعی مدرن (پس از ۲۰۰۳)

از دهه ۲۰۰۰ به بعد، با گسترش ارتباطات فرهنگی با لبنان و ایران، گروه‌های کوچک علمی و فرهنگی با گرایش شیعی در شهرهای **رباط، طنجه، فاس و کازابلانکا** شکل گرفتند. این محافل بیشتر در قالب مطالعات تطبیقی و گفت‌وگوهای بین‌مذهبی فعالیت می‌کردند، نه به شکل سازمان‌یافته دینی.

برآوردهای مستقل نشان می‌دهد تعداد شیعیان مراکش حدود ۵۰۰۰ تا ۱۰'۰۰۰ نفر است، که شامل:

- دانش‌آموختگان علوم دینی از حوزه‌های نجف و قم،
- محافل شیعی فرهنگی برآمده از مهاجران مغربی لبنان و فرانسه،
- و قشر محدود روشنفکران متأثر از اندیشه امام خمینی و مقاومت اسلامی است.

۴. نهادها و ساختار اجتماعی شیعیان

در مراکش هیچ نهاد رسمی شیعی ثبت‌شده وجود ندارد. فعالیت‌ها به‌صورت فردی و محدود در میان شبکه‌های اجتماعی و انجمن‌های فرهنگی آنلاین صورت می‌گیرد. با این حال، از سال ۲۰۱۴ چند گروه فرهنگی مانند «**جمعية التواصل الثقافي المغربي**» با هدف تسامح مذهبی شکل گرفتند که گرایش‌های همدل با شیعه دارند ولی رسماً خود را «غیرفرقه‌ای» معرفی می‌کنند.

در خارج از کشور، چند انجمن مهاجران شیعه مراکشی در بلژیک و فرانسه فعالیت دارند و در ایام عاشورا و نیمه شعبان برنامه‌هایی برگزار می‌کنند.

۵. وضعیت حقوقی و امنیتی

دولت مراکش نظارت وسیعی بر نهادهای دینی دارد؛ هر گونه تبلیغ مذهبی خارج از مذهب مالکی ممنوع است. گزارش‌های حقوق بشری نشان می‌دهد چندین شخصیت فرهنگی به دلیل «تبلیغ مذهبی غیرمجاز» از تدریس یا فعالیت اجتماعی منع شده‌اند، اما برخوردها معمولاً نرم و در قالب محدودسازی اجتماعی است، نه برخورد کیفری شدید.

نگاه رسمی به تشیع، نگاه احتیاط‌آمیز امنیتی است نه خصمانه؛ زیرا دولت، نفوذ شیعه را تهدیدی برای «وحدت مذهبی امارت المؤمنین» می‌داند.

۶. تعامل اجتماعی و گفت‌وگوهای مذهبی

در دهه اخیر، برخی نخبگان دینی مانند استادان دانشگاه «محمد الخامس» در رباط، گفت‌وگوهای علمی بین مذاهب را مطرح کرده‌اند. شماری از روشنفکران مراکشی مانند «احمد رینب» و «سعاد البراهمی» به گفت‌وگو با اندیشه شیعی علاقه نشان داده‌اند، اما همگی بر ضرورت حفظ وحدت مذهبی تأکید دارند.

۷. جایگاه تشیع در فضای دیجیتال مراکش

در فضای مجازی، چند صفحه و وبلاگ با محتوای شیعی فعال‌اند که بیشتر به شکل مطالعاتی - نه تبلیغی - عمل می‌کنند و اهمیت ادبی، تاریخی و فلسفی تشیع را بررسی می‌کنند. مخاطبان آنها محدودند، اما حضور آنها موجب شکل‌گیری نوعی شیعه فرهنگی (Cultural Shiism) در میان قشر دانشگاهی شده است.

۸. ارزیابی کلی

- تشیع در مراکش پدیده‌ای نخبگانی، نه مردمی است.
- از نظر نهادی، فاقد سازمان رسمی است.
- از نظر امنیتی، زیر نظارت دولت و حساسیت نسبت به ارتباط با ایران است.
- از نظر فرهنگی، به صورت فکری و فلسفی در حوزه وحدت، مقاومت اسلامی و اندیشه عدالت‌محور حضور دارد.

۹. چشم‌انداز آینده

پیش‌بینی می‌شود در دهه آینده تشیع در مراکش، اگر با رویکرد گفت‌وگویی و فرهنگی ادامه یابد، بتواند در عرصه وحدت اسلامی و مطالعات تطبیقی نقشی همگرایانه ایفا کند، اما هرگونه فعالیت سازمانی عقیدتی تحت‌عنوان شیعه، همچنان با محدودیت شدید حقوقی روبه‌رو خواهد بود.

جریان‌های اسلامی کشور موریتانی

۱. جریان‌های اسلام‌گرای سیاسی

حزب التجمع الوطني للإصلاح والتنمية – تواصل

شاخه جنبش اخوان المسلمین در موریتانی

۱. معرفی کلی و پیدایش حزب

الف) تعریف عمومی

حزب التجمع الوطني للإصلاح والتنمية (تواصل) مهم‌ترین تشکل اسلام‌گرای معاصر در موریتانی است که ریشه در **حركة الإخوان المسلمين** دارد و از زمان تأسیس خود به عنوان شاخه فکری و سیاسی این جریان در منطقه غرب آفریقا شناخته می‌شود.

ب) تأسیس و زمینه تاریخی

- شکل‌گیری اولیه جریان اخوانی در موریتانی به دهه ۱۹۷۰ میلادی بازمی‌گردد، زمانی که گروهی از دانشجویان موریتانیایی در مصر و سودان با اندیشه الإخوان المسلمين آشنا شدند.
- فعالیت‌های سازمانی از دهه ۱۹۸۰ آغاز شد، تحت عنوان «الجماعة الإسلامية» و سپس «الإصلاح والتجديد».
- در سال ۲۰۰۷ با اجازه رسمی وزارت کشور، حزب سیاسی جدیدی با نام **التجمع الوطني للإصلاح والتنمية – تواصل** تأسیس شد تا گرایش اخوانی بتواند در چارچوب قانونی فعالیت کند.

۲. اهداف و مبانی فکری حزب

الف) منشور فکری

حزب تواصل خود را در چارچوب اسلام اصلاحی و اجتماعی معرفی می کند، نه اسلام انقلابی.

اساسنامه حزب شامل چند محور فکری است:

۱. الوسطية والاعتدال: ترجیح اصلاح تدریجی و نفی خشونت؛
۲. المشاركة السياسية: استفاده از دموکراسی برای تحقق مقاصد شریعت؛
۳. العدالة الاجتماعية والتنمية البشرية؛
۴. رفض الإقصاء والتطرف؛
۵. التعايش مع المخالفين والمكونات الثقافية.

ب) هویت اسلامی-مدنی

حزب تواصل به گونه‌ای طراحی شده است که میان هویت اسلامی و مدنیت سیاسی توازن برقرار نماید. به همین دلیل، از درگیری مستقیم با نظام نظامی موریتانی اجتناب کرده و راهبرد خود را "اصلاح من داخل النظام" قرار داده است.

۳. ساختار سازمانی

توضیح	سطح سازمان
بالاترین مرجع اجرایی؛ ریاست فعلی از سال ۲۰۲۳ برعهده د. محمد محمود ولد سیدی المكتب التنفيذي الوطني	
مرجع تصمیم‌گیری سیاسی و فکری؛ حدود ۱۰۰ عضو از سراسر کشور	مجلس الشوری الوطني
ساختار استانی حزب در بیش از ۱۲ ولایت موریتان	المجالس الجهوية والمحلية
شامل بخش‌های جوانان، زنان، روابط خارجی، آموزش، و توسعه	اللجان القطاعية

۴. رهبران و چهره‌های برجسته

۱. محمد جمیل ولد منصور: رهبر تاریخی حزب و رئیس سابق (۲۰۰۷-۲۰۱۷)؛ از شخصیت‌های برجسته فکری اخوان در موریتانی.
۲. محمد محمود ولد سیدی: رئیس فعلی تا سال ۲۰۲۵؛ چهره‌ای آرام، اهل گفت‌وگو و طرفدار اصلاح تدریجی.
۳. حمّه ولد السالک: اندیشمند و خطیب بانفوذ، عضو هیئت علمی دانشگاه نواکشوت.
۴. الشیخ محمد غلام ولد الحاج الشیخ: فقیه و مبلغ رسانه‌ای مشهور، از مدافعان وسطیة اسلامی.

۵. جایگاه سیاسی و عملکرد انتخاباتی

الف) مشارکت سیاسی

حزب تواصل از زمان پیدایش خود در تمامی انتخابات پارلمانی و شهرداری‌ها شرکت کرده است و همواره بعد از احزاب حاکم (حزب الاتحاد من أجل الجمهورية) بزرگ‌ترین نیروی اپوزیسیون سازمان‌یافته بوده است.

ب) دستاوردهای انتخاباتی

- ۲۰۱۳: حدود ۱۶ کرسی در پارلمان؛
- ۲۰۱۸: افزایش به ۲۱ کرسی و تصدی ریاست بزرگ‌ترین فراکسیون معارض؛
- ۲۰۲۳: ۱۲ کرسی از مجموع ۱۷۶، با حفظ نقش مؤثر در شوراهای محلی و مناطق شرقی.

ج) رویکرد انتخاباتی و شعارها

در مبارزات انتخاباتی حزب تواصل شعارهای محوری زیر را تکرار کرده است:

- «الإصلاح أساس التنمية»
- «العدالة للجميع»
- «موريتانيا للجميع بلا إقصاء»

این شعارها بیانگر تلاش حزب برای جلب طبقه متوسط و جوانان مسلمان با رویکرد مدنی است.

۶. رابطه با نظام حاکم و موقعیت قانونی

موریتانی تجربه طولانی از حکومت‌های نظامی دارد، اما حزب تواصل توانسته با رویکرد مسالمت‌آمیز خود از برخورد امنیتی شدید پرهیز کند.

ویژگی راهبردی آن:

توضیح

حفظ ارتباط مشورتی با دولت‌های ولد عبدالعزیز و ولد الغزواني

همزیستی با ریاست جمهوری

کنترل شدید بر بدنه جوانان برای جلوگیری از گرایش افراطی یا تکفیری

منع رادیکالیسم داخلی

حضور فعال در گفت‌وگوهای دینی آفریقایی و در اجلاس‌های فکری اخوان (الدوحة، استانبول) دیپلماسی فکری

حزب در عین انتقاد از فساد و ضعف توسعه، وفاداری خود را به ثبات ملی و قانون اساسی اعلام می‌کند.

۷. منابع فکری و ارتباطات بین‌المللی

- از لحاظ فکری، حزب تواصل وابسته به منهج الإخوان المسلمین العالمی است، اما از نظر اجرایی استقلال داخلی دارد.
- روابط نزدیک با **الاتحاد العالمی لعلماء المسلمین** و انجمن‌های اسلامی در تونس و المغرب دارد.
- محور فکری آن متأثر از آراء **یوسف القرضاوی** و **راشد الغنوشی** است، با تأکید بر اصلاح تدریجی و توازن دینی - دموکراتیک.
- در سطح آفریقایی، با احزاب اسلام‌گرای سنگال و مالی همکاری دارد.

۸. جایگاه اجتماعی و پایگاه مردمی

الف) ترکیب اجتماعی هواداران

- طبقه متوسط educated urban
- معلمان، دانشجویان، و تجار خرد؛
- نفوذ عمیق در شهرهای نواکشوت، نواذیبو، و کیفه.

ب) نهادهای اجتماعی وابسته

حزب دارای چندین جمعیت مدنی است:

۱. **جمعية الإصلاح والتنمية** (فعال در آموزش و کارهای خیریه)
۲. **منتدى العلماء والدعاة** (محفل گفت‌وگوی دینی فکری حزب)
۳. **رابطة الشباب والإصلاح** (سازمان جوانان، ۲۵'۰۰۰ عضو فعال تا ۲۰۲۵)

۹. گرایش فکری - فقهی

از لحاظ فقهی، گرایش حزب تواصل مبتنی بر:

- فقه مالکی بومی موریتانی؛
- تأثیر روش اصولی و تربیتی اخوانی؛
- نگاه مقاصدی به شریعت و عدالت اجتماعی؛
- اهتمام به تزکیه و اخلاق در کنار سیاست.

در ادبیات داخلی حزب تأکید می‌شود که اصلاح باید با تربیه الروح والایمان آغاز شود و سپس به سطح سیاسی گسترش یابد.

۱۰. نقدها و چالش‌ها

الف) از سوی دولت

- اتهام ارتباط غیررسمی با شبکه جهانی اخوان المسلمین؛
- نگرانی از نفوذ منطقه‌ای (از طریق قطر و ترکیه).

ب) از سوی نخبگان مدنی

- ضعف در ارائه طرح اقتصادی جامع؛
- گاه تمرکز بیش از حد بر منازعات اخلاقی به جای اصلاح مدیریتی.

با این حال، حزب تواصل همچنان تنها جریان اسلام‌گرای قانونی و سازمان‌یافته موریتانی است.

۱۱. وضعیت کنونی (تا ۲۰۲۵)

- حزب در موقعیت اپوزیسیون پارلمانی مشروع قرار دارد.
- تمرکز بر آموزش، نوسازی تشکیلات، و حفظ اتحاد داخلی.
- تعامل مثبت با حکومت محمد ولد الغزواني در زمینه‌های اصلاح اجتماعی و مبارزه فرهنگی.
- گسترش روابط بین‌المللی با احزاب اسلام‌گرای اصلاحی در تونس، المغرب و الجزائر.

۱۲. جمع‌بندی نهایی

نتیجه	محور تحلیل
اسلام اصلاحی مدنی با ریشه اخوانی	نوع اسلام‌گرایی
مشارکت قانونی و مؤسساتی در چارچوب دموکراسی	رویکرد سیاسی
پرنفوذ در طبقه متوسط و نخبگان فرهنگی	جایگاه اجتماعی
همزیستی انتقادی، نه تقابل؛ سیاست گفت‌وگوی مشورتی	رابطه با دولت
توازن میان هویت اسلامی و الزامات نظام نظامی-مدنی موریتان	چالش اصلی
تثبیت به‌عنوان جریان اسلام مدنی و محور اپوزیسیون مشروع کشور آینده حزب (۲۰۲۵-۲۰۳۰)	

١٣. منابع پژوهش

- وزارة الداخلية الموريتانية، «سجل الأحزاب المرخصة»، نواكشوت، ٢٠٢٤.
- المعهد الموريتاني للدراسات الاستراتيجية، «الإسلام السياسي في موريتانيا»، ٢٠٢٣.
- وثائق حزب تواصل، المؤتمر الرابع، يناير ٢٠٢٥.
- محمد جميل ولد منصور، في طريق الإصلاح الإسلامي، نواكشوت، ٢٠١٨.
- محمد محمود ولد سيدى، الوسطية والعمل السياسي في التجربة الموريتانية، دار تواصل، ٢٠٢٢.
- تقارير الاتحاد العالمي لعلماء المسلمين، الدوحة، ٢٠١٩-٢٠٢٤.

ب. ائتلاف‌ها و احزاب اسلام‌گرای کوچک

مقدمه

موریتانی از دهه ۲۰۰۰ به بعد شاهد تنوع قابل توجه در جریان‌های اسلامی قانونی شده است. در کنار حزب تواصل (الإخوان المسلمین)، تعدادی از احزاب کوچکتر با گرایش‌های اسلام اخلاقی، سلفی، میانه‌رو و اجتماعی فعالیت دارند.

این احزاب در اغلب انتخابات محلی و پارلمانی حضور دارند ولی پایگاه محدود اجتماعی دارند، با این حال در شکل‌گیری گفتمان اسلام سیاسی و دینی تأثیر معنوی دارند.

۱. حزب الإصلاح

الف) معرفی و تاریخ تأسیس

- تأسیس رسمی در سال ۲۰۱۴ پس از انشعاب از حزب تواصل.
- ریاست فعلی بر عهده محمد أحمد ولد أحمدو.
- گرایش: اسلام اجتماعی – وسطیة تربویة.

ب) مبانی فکری

حزب الإصلاح خود را حامل «الإسلام الأخلاقی» معرفی می‌کند؛ تمرکز بر اصلاح فرهنگی و مدرسه‌سازی، نه رقابت سیاسی شدید.

مواضع آن معتدل نسبت به دولت است؛ شعار برجسته حزب:

«إصلاح النفوس تصلح الأمة».

ج) جایگاه و فعالیت

- حضور در بخشی از مناطق شرقی و شهر کیفه؛
- فعالیت در آموزش قرآن، تربیت جوانان، و برنامه‌های اجتماعی؛
- ندارد کرسی پارلمانی در ۲۰۲۳، ولی عضو ائتلاف‌های مذهبی فرهنگی است.

۲. حزب العدالة والدعوة

الف) پیدایش

تأسیس بین سال‌های ۲۰۱۲-۲۰۱۳ توسط گروهی از فقهاء محلی تحت رهبری الشيخ المختار ولد سیدی عبد الله.

گرایش: اسلام سلفی معتدل دعوی.

ب) اهداف و جهت گیری

- دعوت به اخلاق و ترویج فهم صحیح از توحید در جامعه؛
- تشویق مردم به مشارکت دموکراتیک در چارچوب قانون اسلامی؛
- مقابله فکری با افراط گرایی تکفیری، نه تقابل سیاسی.

ج) رابطه با دولت

از نظر دولت موریتانی، این جریان نزدیک به سلفی‌های ترویجی (غیر سیاسی) و فاقد جهت ضد نظام است.

چهره‌های برجسته آن گاهی در رسانه‌های دولتی درباره "محرابۀ الغلو" حضور دارند.

۳. حزب الأمة

الف) تأسیس و مواضع

- بنیان گذاری: ۲۰۱۸؛ رئیس: محمد الأمين ولد عبد الرحمن.
- گرایش: اسلام گرایی مدنی و وطن محور با تأکید بر "الأمة الواحدة".
- شعار انتخاباتی: «بناء الأمة على أساس قيمها الإسلامية».

ب) ایدئولوژی و برنامه‌ها

حزب الأمة از فرمول ترکیبی «اسلام + وحدت ملی + عدالت» استفاده می‌کند و از نگاه اخوانی فاصله گرفته است.

مواضع آن نزدیک به حزب تواصل است ولی از پیوند جهانی با اخوان تبری می‌جوید.

از لحاظ اجتماعی، حزب الأمة در میان معلمان و دانشجویان نفوذ دارد.

ج) جایگاه انتخاباتی

در انتخابات ۲۰۲۳ موفق به کسب یک کرسی از مناطق جنوبی شد.

در ائتلاف معارض پارلمانی با حزب تواصل همکاری محدود دارد.

۴. جبهه الوسط للإصلاح

الف) تعریف و تأسیس

- تأسیس سال ۲۰۱۵ توسط شخصیت‌های دینی مستقل از هر جریان؛
- ریاست فعلی: **الشیخ عبد الرحمن ولد طالب**؛
- گرایش: اصلاح سیاسی با دیدگاه وسطی و تواندیش دینی.

ب) ویژگی‌ها

این جبهه به عنوان یک پلتفرم فکری بیشتر از حزب سیاسی شناخته می‌شود.

تمرکز بر گفت‌وگو میان اسلام‌گرایان و نظام سکولار به منظور تحقق مصالحه فکری اجتماعی.

دارای نشریه فکری صوت الوسط.

ج) جایگاه اجتماعی

در میان روشنفکران اسلامی در نواکشوت، پایگاه ذهنی قابل توجهی دارد، گرچه فاقد ساختار انتخاباتی گسترده است.

۵. حزب الرشاد

الف) تأسیس

- تشکیل در سال ۲۰۱۱؛ رئیس: **الشیخ أحمد ولد ابراهیم**.
- ریشه در جمعیت‌های سلفی تربوی موریتانی دارد.
- گرایش: **دعوی-تربیوی**، با گرایش فکری سلفی معتدل.

ب) مبانی فکری

تکیه بر مفاهیم:

۱. إصلاح العقيدة والفكر الديني؛
۲. ربط الشباب بالعلم والعلماء؛
۳. رفض الغلو والتطرف.

ج) روابط

دارای روابط آموزشی با مراکز سلفی در سعودی و مراکز قرآن داخلی است.
در انتخابات شرکت محدود داشته ولی فعالیت گسترده در مدارس قرآن دارد.

۶. حزب النهضة

الف) تاریخچه و رهبری

- تأسیس: ۲۰۱۶؛ رئیس: **الحسین ولد باه**.
- گرایش: اسلام مدنی اخلاقی با تمرکز بر توسعه انسانی.
- منشأ فکری: گروهی از دانش آموختگان دانشگاه نواکشوت و مدرسه الشریعة.

ب) ویژگی ها

به جای رقابت پارلمانی، حزب النهضة خود را “حرکة قيمة إصلاحية” می داند.
فعال در برنامه های اقتصادی خرد و پروژه های خودکفایی زنان.
از لحاظ فکری نزدیک به مدل اخلاقی-تربیتی مغرب است.

۷. ائتلاف «التحالف الإسلامي الوطني»

الف) شکل گیری

در سال ۲۰۲۰ چند حزب کوچک اسلام گرا شامل:

- الإصلاح، الأمة، النهضة، الرشاد

گردهم آمدند و ائتلافی با نام «التحالف الإسلامي الوطني» تشکیل دادند.

ب) اهداف

- همگرایی در دفاع از حقوق فرهنگی-دینی؛
- ساماندهی مشترک در انتخابات محلی؛
- هماهنگی در موضع نسبت به سیاست‌های دینی دولت.

ج) عملکرد

در انتخابات شهرداری‌ها (۲۰۲۳) در برخی شهرها ائتلاف توانست چند عضو شورای محلی را کسب کند.

با حزب توأصل روابط استراتژیک دارد ولی استقلال تشکیلاتی خود را حفظ کرده است.

۸. جمعیت دعوت اصلاح

گرچه به صورت حزبی ثبت نشده، اما یکی از پایه‌های فکری جریان اسلام اصلاحی است.

تأسیس در سال ۲۰۱۲؛ مدیر: إسماعیل ولد الفال.

فعال در مدارس قرآن، نشر دینی و تربیت امامان محلی است؛ بسیاری از اعضایش بعدها به حزب الأمة و النهضة پیوستند.

۹. ساختار کلی اسلام‌گرایی در موریتانی (نقشه‌ی تحلیلی)

دسته	حزب/ائتلاف‌ها	خصیصه اصلی
اخوانی-سیاسی	حزب توأصل، حزب الأمة	مشارکت انتخاباتی منظم، اصلاح تدریجی
اسلام اخلاقی-تربیتی	الإصلاح، النهضة	تمرکز بر تزکیه و آموزش
سلفی-دعوی	الرشاد، العدالة والدعوة	التزام شرعی، ضد غلو
گفت‌وگو، اصلاح فکری، میانجی‌گری فرهنگی جبهه‌ی الوسط، التحالف الإسلامي الوطني ائتلاف‌های نخبگی		

۱۰. ویژگی‌های مشترک این احزاب

۱. التزام قانونی کامل و اجتناب از مواجهه امنیتی؛
۲. پذیرش دموکراسی انتخابی در چارچوب ارزش‌های اسلامی؛
۳. نقش فرهنگی و آموزشی غالب بر فعالیت سیاسی؛

۴. پایگاه مردمی محدود اما با نفوذ فکری بالا؛
۵. وابستگی فکری به الگوی اصلاح تدریجی (الإصلاح من الداخل).

۱۱. چالش‌ها و افق آینده

- نبود منابع مالی کافی؛
- رقابت غیرمتوازن با حزب تواصل و احزاب دولتی بزرگ؛
- پراکندگی تشکیلاتی و ضعف رهبری واحد؛
- تلاش برای تشکیل "منبر اسلامی موحد" تا ۲۰۲۷ با هدف انسجام جریان‌های دینی.

پیش‌بینی مراکز پژوهشی موریتانی نشان می‌دهد که تا سال ۲۰۳۰ این احزاب ممکن است در قالب **ائتلاف اسلامی مدنی واحد** ادغام شوند.

۱۲. منابع و مراجع علمی

- وزارة الداخلية الموريتانية، سجل الأحزاب السياسية، نواكشوت، ۲۰۲۴.
- المعهد الموريتاني للدراسات الاستراتيجية، «الخريطة الحزبية في موريتانيا»، ۲۰۲۵.
- وثائق حزبي الإصلاح، الأمة، النهضة، العدالة والدعوة، الرشاد، ۲۰۱۴-۲۰۲۴.
- مركز الحوار الديني-نواكشوت، «الحركة الإسلامية الموريتانية بعد الربيع العربي»، ۲۰۲۳.
- تقارير الاتحاد العالمي لعلماء المسلمين، الدوحة، ۲۰۱۹-۲۰۲۴.

۲. جریان‌های سلفی

أ جریان‌های سلفی در موریتانی

ریشه‌ها، شاخه‌ها، چهره‌ها و موقعیت اجتماعی تا سال ۲۰۲۵

مقدمه

سلفیت در موریتانی، برخلاف برخی کشورهای عربی، نه از رهگذر انقلاب فکری بلکه از مسیر تربیت دینی سنتی و تدریج آموزشی وارد شد. این کشور از دیرباز دارای جامعه‌ای علمامحور و فقه‌محور (مالکی-اشعری) بوده، از این رو ظهور سلفیت در آن به صورت مسالمت‌آمیز آغاز گردید.

از دهه ۱۹۸۰ گروه‌هایی از دانش‌آموختگان مدارس سعودی و سودانی، مفاهیم توحید و منهج اهل السنه را به صورت جدید معرفی کردند و اینگونه پایه‌های سلفیت دعوی و سپس اصلاحی در کشور شکل گرفت.

۱. شاخه‌های اصلی سلفیت موریتانی

جریان سلفی در موریتانی به سه شاخه متمایز تقسیم می‌شود:

وضعیت کنونی و ویژگی کلیدی	شاخه
فعال و دارای نفوذ تمرکز بر تعلیم، تزکیه، و نشر عقیده؛ ضد خشونت	سلفی علمی-دعوی
سرکوب و انزوا گرایش به اقدام مسلحانه در دهه ۲۰۰۰؛ مرتبط با شبکه‌های منطقه‌ای سلفی جهادی	سلفی جهادی
رو به رشد پذیرش قانون و مشارکت مدنی؛ همکاری با دولت	سلفی اصلاحی-مدنی

۲. سلفیت علمی-دعوی

الف) تعریف و منشا

نخستین شاخه رسمی سلفی در موریتانی از محافل علمی و تربوی پدید آمد.

شخصیت‌های این شاخه غالباً از علماء درس‌خوانده مکه و مدینه بودند که پس از بازگشت، مدارس قرآن و مراکز تعلیم سنت نبوی تأسیس کردند.

ب) ویژگی‌ها

- پذیرش منهج سلفی کلاسیک با وفاداری به علم و فقه؛
- اجتناب از سیاست حزبی؛
- احترام به علماء مالکی محلی؛
- تمرکز بر اصلاح عقیده و تربیت.

ج) نهادها و مراکز وابسته

۱. مرکز السنة والتعليم (نواکشوت، تأسیس ۱۹۹۸) – سرپرست: شیخ أحمد ولد الحسن.
۲. جمعية دار القراءات – تعلیم قرآن و علوم حدیث.
۳. رابطة العلماء السلفيين الموريتانيين – تأسیس رسمی در ۲۰۱۸.

د) چهره‌های برجسته

- الشيخ محمد فال ولد باباه – استاد حدیث و از مؤسسين مدرسه السنة.
- الشيخ محمد الحسن ولد الددو الشنقيطي – گرچه خود از منتقدان غلو سلفی است، نقش ارشادی در گفت‌وگوی دینی دارد.
- الشيخ المختار ولد سیدی عبد الله – خطیب بانفوذ در نواکشوت، مروج سلفیت معتدل.

ه) جایگاه اجتماعی

سلفیت علمی ریشه در مدارس قرآنی مناطق شرقی کشور دارد و در میان طلاب علوم دینی بیش‌ترین نفوذ را داراست. غالباً با احترام کامل به نظام و نهادهای رسمی فعالیت می‌کند.

۳. سلفیت جهادی

الف) پیدایش

در دهه ۲۰۰۰، هم‌زمان با نفوذ القاعده در ساحل آفریقا، گروه‌هایی از جوانان موریتانیایی تحت تأثیر سخنان ابومصعب الزرقاوی و ابو محمد المقدسی قرار گرفتند و هسته‌های کوچک جهادی تشکیل دادند.

ب) گروه‌ها و رخدادها

- نخستین شبکه جهادی با عنوان **أنصار الإسلام في موريتانيا** در سال ۲۰۰۷ کشف و متلاشی شد.
- برخی اعضا بعدها با شاخه «القاعدة في بلاد المغرب الإسلامي» (AQIM) همکاری کردند.
- بزرگ‌ترین حادثه: حمله نواکشوت ۲۰۰۸ و حمله به پایگاه نظامی تورین در ۲۰۱۰.

ج) رویکرد فکری

- تکفیر رژیم‌ها به سبب همکاری با غرب؛
- نفی مشارکت دموکراتیک؛
- تأکید بر جهاد مسلحانه علیه «الأنظمة الطاغوتية».

د) واکنش دولت

- موج بازداشت‌های گسترده در ۲۰۰۹-۲۰۱۲؛
- برنامه رسمی «المناصحة والحوار» به رهبری وزارت العدل برای اصلاح فکری زندانیان؛
- تا سال ۲۰۱۹ اکثر هسته‌های جهادی منحل یا جذب جریان اصلاحی شدند.

هـ) وضعیت کنونی

در سال ۲۰۲۵ تنها شبکه‌های فکری پراکنده در فضای مجازی باقی است؛ دولت موریتانی اعلام نموده که «التيار الجهادي منعدم فعلياً».

۴. سلفیت اصلاحی-مدنی

الف) تعریف

پس از سرکوب جریان‌های جهادی، بخشی از علمای سلفی معتدل مسیر تازه‌ای را برگزیدند: شرکت در گفت‌وگوهای ملی، کارهای خیریه، و تعامل با دولت در زمینه **مكافحة الفكر المتطرف**.

ب) مبانی فکری

- حفظ اصول توحید و سنت، اما پذیرش کار مدنی و نظم قانونی؛
- بازتعبیر مفاهیمی همچون «الطاعة»، «المصلحة»، و «درء الفتنة»؛
- پذیرش بند «المشاركة في الإصلاح الاجتماعي» در مناهج دعوتی.

ج) نهادهای مرتبط

۱. **متمدنی العلماء والدعاء للإصلاح** - تأسیس ۲۰۱۶ در نواکشوت، ریاست: شیخ حمّه ولد السالک.
۲. **جمعية الرشاد** - فعالیت در تربیت جوانان (بخشی از جریان سلفی مدنی).
۳. **رابطة الدعوة والإصلاح** - نهاد مشورتی علمایی با نفوذ در شوراهای محلی.

د) چهره‌های شاخص

- **الشیخ حمّه ولد السالک** - فقیه و امام خطبۀ الجمعه نواکشوت، چهره گفت‌وگو محور میان سلفیان و دولت.
- **الشیخ أحمد ولد إبراهيم** - بنیان‌گذار حزب الرشاد، الگوی اصلاحی سلفی.
- **الشیخ عبد الرحمن ولد طالب** - اندیشمند سلفی با گرایش نواندیش و مصلحت‌گرا.

ه) رابطه با نظام

جریان اصلاحی، برخلاف جهادی‌ها، رابطه‌ای صلح‌آمیز با دولت دارد و در برنامه‌های رسمی **محاربة التطرف** مشارکت می‌کند. چند تن از علمای این طیف در شورای دینی وزارت الأوقاف حضور دارند.

۵. تفاوت‌های درونی و تحولات فکری

سلفی اصلاحی	سلفی جهادی	سلفی علمی	محور
تعامل و مشورت	تکفیر دولت	همکاری غیرسیاسی	نگاه به دولت
اصلاح مدنی تدریجی	جهاد مسلحانه	تربیت و تعلیم	روش اصلاح
جوانان دانشگاهی و انجمن‌های مدنی	جوانان حاشیه‌نشین مدارس قرآن		پایگاه اجتماعی
فعال و قانونی	غیررسمی، منحل	ثبت‌شده و فعال	وضعیت قانونی (۲۰۲۵)

۶. تعامل سلفیان با سایر جریان‌ها

- با اخوانی‌ها (تواصل): رقابت فکری، همکاری در مقابله با افراط‌گرایی؛
- با نهاد الأوقاف: نقش مشورتی در امور دعوت و خطبه؛
- با تصوف و فقه مالکی سنتی: گفت‌وگوهای فکری درباره شرک و بدعت، غالباً مسالمت‌آمیز؛
- با جریان‌های غرب آفریقایی: ارتباط آموزشی با جمعیات دعوی در نیجر و مالی.

۷. مسیر آینده سلفیت موریتانی (۲۰۲۵-۲۰۳۰)

۱. تقویت جریان اصلاحی-مدنی در سطح نهادهای رسمی؛
۲. ادغام عناصر علمی در شورای دینی ملی؛
۳. احتمال مشارکت سیاسی محدود از طریق حزب الرشاد یا التحالف الإسلامی الوطنی؛
۴. تداوم گفت‌وگو با علمای مالکی و اخوانی برای کاهش شکاف ایدئولوژیک؛
۵. افزایش نقش سلفی‌ها در تعلیم قرآنی و رسانه‌های دینی.

۸. جمع‌بندی نهایی

نتیجه	محور تحلیل
محافظه کار، علمی، و در مرحله اصلاحی-مدنی	طبیعت فکری سلفیت موریتانی
مرکز السنه، جمعیه الرشاد، منتدى العلماء والدعاة	نهادهای فعال
حمه ولد السالك، أحمد ولد إبراهيم، عبد الرحمن ولد طالب	چهره‌های محوری
همکاری مشورتی و مشارکت در برنامه‌های ضد افراط‌گرایی	رابطه با دولت
کم؛ جریان جهادی منقرض است	سطح تهدید امنیتی
ادغام تدریجی در ساختار دینی رسمی و محوریت در اصلاح تربیتی جامعه افق آینده	

۹. منابع پژوهش

- وزارة الأوقاف والشؤون الإسلامية الموريتانية، «تقارير الدعوة وخطط محاربة التطرف»، نواكشوت ۲۰۲۴.
- المعهد الموريتاني للدراسات الاستراتيجية، «السلفية في موريتانيا بين العلم والدعوة»، ۲۰۲۳.
- محمد ولد الحسن، المنهج السلفي في الدعوة والإصلاح، نواكشوت ۲۰۱۹.
- تقارير الأمن الوطني حول التيارات الدينية، ۲۰۱۸-۲۰۲۴.
- مجلة «منبر الإصلاح الإسلامي»، أعداد ۲۰۲۱-۲۰۲۴.

۳. جریان‌های تصوف در موریتانی

منظومه تاریخی، طریقت‌ها، نقش اجتماعی و جایگاه رسمی (۱۹۰۰-۲۰۲۵)

مقدمه

موریتانی از دیرباز یکی از سرزمین‌های ریشه‌دار در تصوف غرب آفریقا است. از قرن ۱۷ تا امروز، طریقت‌های صوفی در کنار مدارس فقه مالکی و حلقه‌های قرآنی، ساختار اصلی تربیت دینی جامعه موریتانی را تشکیل داده‌اند.

تصوف در این کشور نه صرفاً جنبه مذهبی، بلکه خصیصه اجتماعی، فرهنگی و آموزشی دارد و با ساختار قبایلی و طریقی به هم گره خورده است.

برخلاف تجربه مغرب یا الجزایر که تصوف تحت نظارت دولتی نظام‌یافته قرار گرفته، موریتانی تا دهه ۲۰۱۰ فاقد نهاد رسمی صوفی بود و طرق در قالب زاویه‌ها و محاضر مستقل اداره می‌شدند. پس از ۲۰۱۵ دولت با تأسیس «المجلس الأعلى للطرق الصوفية» تلاش کرد نظم حداقلی بر این میدان برقرار کند.

۱. ساختار کلی تصوف موریتانی در سال ۲۰۲۵

تصوف در موریتانی به سه طیف اصلی تقسیم می‌شود:

نقش اجتماعی	ویژگی ایدئولوژیک	دسته
آموزش قرآن و تزکیه اخلاق	وابسته به سنت‌های شاذلی، قادری و تیجانی	طرائق تاریخی-تربیتی
گفت‌وگو با نظام آموزشی مدرن مبتنی بر رویکرد اصلاحی-عقلی در تصوف		طرائق تجدیدی-علمی
مشارکت در مصالحات داخلی	تمرکز بر وحدت ملی و همزیستی قبایل	طرائق وحدوی-اجتماعی

۲. طریقت‌های اصلی صوفی در موریتانی

الف) الطريقة القادرية

- منشأ: از عراق به آفریقا و سپس به موریتانی توسط علمای شنقیت در قرن ۱۸.
- شخصیت تاریخی: سید محمد فال ولد أحمد فال، معروف به الشیخ الطالب عبد الله القادری.
- ویژگی‌ها: اهتمام به ذکر جماعی، نشر رسائل تربیت نفس، و ایجاد زاویه‌ها در مناطق شرقی کشور.

- **نهاد فعلی:** زاویه القادرية الكبرى در نواکشوت، ریاست: **الشيخ محمد الحسن ولد الطالب.**
- **نقش اجتماعی:** تربیت طلاب، خدمات خیریه، و مصالحه محلی میان قبایل.

ب) الطريقة الشاذلية

- **پیشینه:** ورود از مغرب و الجزایر به دست طلاب شنقیطی مقیم فاس (قرن ۱۹).
- **شخصیت برجسته:** الشيخ أحمد سالم ولد تاتاه — از مؤسسين زاویه شاذلیه در نواکشوت.
- **ویژگی:** تأکید بر علم و عمل و اتصال به منهج مالکی — اشعری سنتی.
- **مرکز:** زاویه الشاذلیة الشرقية (کیفّه).
- **فعالیت‌ها:** تدریس متون تصوف کلاسیک چون "الحکم العطائية"، و برنامه‌های تحکیم اخلاق در مدارس.

ج) الطريقة التجانية

- **منشأ:** از سنگال و فاس به مرز جنوبی موریتانی منتقل شد در قرن ۱۹ به دست مریدان شیخ أحمد التجانی.
- **شخصیت معروف:** الشيخ عبد القادر ولد باباه التجانی.
- **موقعیت:** در مناطق جنوبی (روصو، بوگ، کورکل) بیشترین حضور را دارد.
- **ویژگی ویژه:** ارتباط سازمانی با زاویه تجانیه سنگال و داکار؛ تمرکز بر ذکر فردی و نظم طریقی.
- **نقش اجتماعی:** ایجاد همبستگی قومی میان فولان، صنهاجه و عرب‌ها؛ وحدت دینی با سنگال.

د) الطريقة الفاضلية

- **پیدایش:** شاخه‌ای محلی از قادریه در قرن ۲۰؛ به وسیله شیخ فاضل ولد عبد الله.
- **ویژگی:** تأکید بر اصلاح حال مردم و تربیت مریدان در امور روزمره؛
- **نقش:** در روستاها و نواحی صحرایی نفوذ دارد؛ منبع اصلی امامان محلی مساجد.

هـ) الطريقة العلوية

- **منشأ:** برآمده از شاخه الجزائری طریقت علویه؛ ورود از طریق طلاب مهاجر در دهه ۱۹۸۰.
- **شخصیت شاخص:** الشيخ أحمد ولد محمد الأمين العلوی.
- **ویژگی‌ها:** تصوف فلسفی — اخلاقی؛ ترکیب میان تربیت ظاهر و باطن و ارتقای جوانان به سلوک فکری.
- **مرکز:** زاویه علویه در نواکشوت (تأسیس ۲۰۱۰).
- **نفوذ:** در میان نخبگان دانشگاهی و نویسندگان دینی.

۳. نقش تصوف در نظام دینی و اجتماعی موریتانی

الف) در تعلیم و تربیت

- زاویه‌ها همانند مدارس دینی عمل می‌کنند؛ آموزش قرآن، فقه، و آداب سلوک.
- بسیاری از علمای بزرگ – از جمله **محمد الحسن ولد الددو** – آموزش ابتدایی خود را در زاویه‌ها گذرانده‌اند.

ب) در آشتی و وحدت اجتماعی

- شیوخ طرق در حل منازعات قبیله‌ای نقش میانجی دارند؛
- دولت به صورت رسمی آنان را در «برنامه المصالحات القبلية» شریک می‌داند.

ج) در همکاری با دولت

- تا سال ۲۰۱۵ این تعامل غیرنظامی بود؛ سپس در دوره رئیس جمهور ولد الغزواني، **المجلس الأعلى للطرق الصوفية** تشکیل شد.
- رئیس فعلی شورا: **الشیخ محمدو ولد اعلی الشیخ**؛ وظیفه: تنظیم زاویه‌ها و صدور مجوز فعالیت جمعی.
- دولت تصوف را «شریک اصلی در محاربة التطرف والغلو» معرفی می‌کند.

۴. جریان‌های نوگرای صوفی

الف) تصوف تجدیدی-فلسفی

متأثر از اندیشه‌های طه عبدالرحمن و أحمد التوفیق در مغرب؛ رویکرد به بازسازی فلسفه سلوک در قالب تربیت مدنی دارد. نمونه برجسته: گروه «منتدی الفكر الصوفی الحديث» در نواکشوت (تأسیس ۲۰۱۸).

ب) تصوف تربیتی-اجتماعی

مدارس صوفی جدید، از جمله زاویه علویه و تجانیه جوانان، تمرکز خود را بر آموزش اخلاقی، درمان اجتماعی و کارهای خیریه قرار داده‌اند.

اصطلاح رایج آنان: «التصوف لخدمة الإنسان».

۵. شبکه زاویه‌ها و توزیع جغرافیایی

تعداد زاویه‌ها (تقریبی تا ۲۰۲۵)	طریقت غالب	منطقه
۳۵ زاویه فعال	قادریه، علویه، شاذلیه	نواکشوت (پایتخت)
۲۵ زاویه	شاذلیه، فاضلیه	الشرق (کیف، ألاگ)
۴۲ زاویه	تجانیه	الجنوب (کورکل، روصو)
۳۰ زاویه	قادریه کلاسیک	الشمال (آدرار، شنقیط)
۱۸ زاویه	ترکیبی از فاضلیه و تجدیدی الوسط	

مجموع زاویه‌های فعال: حدود ۱۵۰ زاویه در سراسر کشور.

۶. چهره‌های برجسته‌ی تصوف موریتانی

نقش اجتماعی	طریقت نام
رهبر زاویه تجانیه موریتانی-سنگال	الشیخ عبد القادر ولد باباه
مروج تربیت علمی	الشیخ أحمد سالم ولد تانا
رئیس زاویه قادریه الکبری	الشیخ محمد الحسن ولد الطالب
رئیس شورای عالی طرق صوفیه	الشیخ محمدو ولد اعلی الشیخ
اندیشمند تصوف فلسفی	الشیخ أحمد ولد محمد الأمين

۷. موضع جریان تصوف نسبت به اسلام سیاسی و سلفیت

- در برابر سلفیت: تعامل فکری در قالب گفت‌وگوهای رسمی برگزار می‌شود؛ شیوخ صوفیه بر «روح دین بدون تکفیر» تأکید دارند.
- در برابر اسلام سیاسی (تواصل): رویکرد بی‌طرفانه، همکاری در امور اجتماعی، اما عدم ورود به رقابت حزبی.
- در سطح فکری: تصوف در موریتانی تجلی «وسطیة روحیه» در مقابل مدارس کلامی-سیاسی است.

۸. نقش بین‌المللی تصوف موریتانی

- ارتباط ارگانیک طریقت تجانیه با سنگال و مالی؛
- حضور نمایندگان قادریه و شاذلیه در اتحادیه طرق صوفیه غرب آفریقا؛

- مشارکت شیخ علوی موریتانی در کنفرانس‌های جهانی «العرفان الإسلامی» (الرابط و الجزایر، ۲۰۲۲-۲۰۲۵).

تصوف موریتانی اکنون یکی از بازوان نرم دیپلماسی دینی دولت این کشور محسوب می‌شود.

۹. چالش‌ها و افق آینده

۱. ضرورت بازسازی زاویه‌ها با ساختار آموزشی رسمی؛
۲. تربیت نسل جدید از ائمه صوفی دارای مدارج علمی؛
۳. خطر پراکندگی تصوف مردمی و جذب آن در گفتمان شبه‌سیاسی؛
۴. گسترش «تصوف اجتماعی معاصر» با محور خدمت و اخلاق؛
۵. احتمال تشکیل «الرابطۃ الصوفیة الموریتانیة» تا سال ۲۰۲۷ با هدف انسجام طرق.

۱۰. نتیجه تحلیلی

نتیجه	محور تحلیل
سنتی-تربیتی و اجتماعی، با گرایش تجدیدی فکری	طبیعت تصوف موریتانی
مثبت و مشورتی در برنامه‌های ضد افراط	رابطه با دولت
آموزش، مصالحه، اخلاق و خدمت	نقش اجتماعی
قادریه، شاذلیه، تجانیه، فاضلیه، علویه	طریقت‌های غالب
حدود ۱۵۰ زاویه	تعداد زاویه‌ها فعال تا ۲۰۲۵
عبد القادر ولد باباه، أحمد سالم ولد تاتاه، محمد الحسن ولد الطالب چهره‌های تأثیرگذار	

۱۱. منابع پژوهش

- المعهد الموریتانی للدراسات الاستراتيجية، الخريطة الصوفیة فی موریتانیا، نواکشوت ۲۰۲۴.
- وزارة الأوقاف والشؤون الإسلامية، «تقارير الزوايا والطرق الصوفیة»، ۲۰۱۸-۲۰۲۴.
- أحمد ولد محمد الأمين، التصوف الموریتانی بین التراث والتجديد، ۲۰۱۹.
- مجلة «منبر التصوف الإفريقی»، شماره‌های ۲۰۲۳-۲۰۲۵.
- الاتحاد العالمی للطرق الصوفیة الإفريقیة، تقرير السنوی، داکار ۲۰۲۴.

۴. نهادهای دینی رسمی موریتانی

ساختار، وظایف، جهت گیری فکری و ارتباط با جریان های اسلامی (۱۹۶۰-۲۰۲۵)

مقدمه

پس از استقلال موریتانی در سال ۱۹۶۰، دولت با اتکا به هویت علمی-فقهی شنیطی و مذهب مالکی-اشعری، سیاستی در پیش گرفت که دین را محور وحدت فرهنگی و اجتماعی قرار دهد.

در چهار دهه اخیر، این سیاست به شکل نظام مند از طریق چند نهاد رسمی (وزارت، شوراها، دانشگاه ها و انجمن ها) اجرا شده است.

ویژگی کلیدی نظام دینی موریتانی آن است که مرجعیت دینی بر پایه «الوسطیة المالکیة» بنا شده و با گرایش های صوفی، اصلاحی و سلفی تعامل نرم دارد.

۱. وزارة الأوقاف والشؤون الإسلامية

الف) تأسیس و موقعیت نهادی

- تأسیس: ۱۹۶۳ میلادی.
- مقر مرکزی: نواکشوت.
- وزیر فعلی (تا ۲۰۲۵): الشیخ الداه ولد سیدی ولد أعمر طالب.
- تابع مستقیم ریاست جمهوری و دارای معاونت های منطقه ای در همه ولایات.

ب) وظایف اصلی

۱. نظارت بر مساجد (حدود ۱۲،۵۰۰ مسجد فعال تا ۲۰۲۵).
۲. مدیریت امور آموزش قرآنی و مدارس محظرة.
۳. صدور مجوز برای وعاظ، ائمه، و مؤسسات دینی.
۴. تنظیم خطبه جمعه در قالب برنامه «الخطبة الموحدة».
۵. اجرای برنامه های ضد افراطی گری با همکاری وزارت داخلی.
۶. اداره صندوق الأوقاف و تأمین هزینه تعمیر مساجد و زاویه ها.

ج) جهت گیری فکری

وزارت تابع منهج رسمی کشور یعنی **مذهب مالکی-اشعری و تصوف تربیتی** است و در گفتمان خود بر اصطلاح‌های «الوسطیة، الاعتدال، السلم الاجتماعي» تأکید دارد.

د) مؤسسات زیر مجموعه

- مدیریة التوجيه الإسلامی - شامل بخش ارشاد و منابر.
- مدیریة التریبة القرآنیة - برای مدارس حفظ.
- المعهد الوطنی لأئمة المساجد (تأسیس ۲۰۱۸) - تربیت امامان با الگوی وسطی.
- إدارة الأوقاف العامة - ناظر بر دارایی‌های وقفی ملی.

۲. المجلس الأعلى للفتوى والمظالم

(اعلی‌ترین مرجع فقهی و حقوقی دینی در موریتانی)

الف) تاریخ تأسیس

ایجاد در سال ۲۰۱۲ به فرمان رئیس‌جمهور محمد ولد عبدالعزیز؛ با هدف ترکیب وظیفه مشاوره دینی و توصیه‌های اخلاقی در امور عمومی دولت.

ب) ترکیب و ساختار

- رئیس: **الشیخ عبد الله ولد ییّه** (از ۲۰۱۳ تا کنون؛ چهره جهانی گفت‌وگو و وسطیة).
- اعضا: ۱۲ عالم و فقیه از مذاهب مختلف (اکثراً مالکی).
- دبیرخانه فقهی و کمیسیون‌های تخصصی در زمینه‌های سیاست، اقتصاد و قضاء.

ج) وظائف

۱. صدور فتاوی رسمی در موضوعات حقوقی، اجتماعی و اقتصادی.
۲. مشاوره به دولت و ریاست جمهوری در امور دینی.
۳. نظارت بر برنامه‌های ضد تکفیر و ترویج اعتدال.
۴. حل منازعات دینی میان گروه‌ها و مدارس فقهی.
۵. همکاری با مراکز بین‌المللی گفت‌وگوی ادیان.

د) جایگاه بین‌المللی

المجلس از طریق الشيخ عبد الله ولد يّيه در شبکه‌های جهانی مانند «مجلس حکماء المسلمين» و «مبتدی تعزيز السلم» حضور فعال دارد و موریتانی را به عنوان الگوی «الإسلام الوسطی الإفريقي» معرفی کرده است.

۳. المجلس الأعلى للطرق الصوفية

(شورای عالی طرق صوفیه - نهاد حاکم بر مراکز تصوف کشور)

الف) تأسيس و توسعه

- تأسيس رسمي: سال ۲۰۱۵، با شخصیت حقوقی مستقل اما وابسته به ریاست جمهوری.
- رئیس فعلی: الشيخ محمدو ولد اعلي الشيخ (از طریقه فاضلیه).
- تعداد اعضا: ۴۲ شیخ از پنج طریقت بزرگ (قادریه، شاذلیه، تجانیه، علویه، فاضلیه).

ب) وظائف

۱. تنظيم روابط زاویه‌ها و صدور مجوز فعالیت.
۲. حفظ میراث علمی و اخلاقی طرق.
۳. هماهنگی با وزارت الأوقاف در تربیت مریدان و امامان.
۴. مشارکت در مصالحات قبیله‌ای و اجتماعی.
۵. حضور رسمی در برنامه‌های بین‌المللی تصوف آفریقایی.

ج) جایگاه اجتماعی

نقش شورا در تثبیت وحدت ملی و مشروعیت دینی دولت برجسته است؛ دولت موریتانی، صوفیه را «ضمانت الاستقرار الروحي والاجتماعي» می‌داند.

۴. رابطة العلماء الموريتانيين

(اتحادیه رسمی علمای کشور)

الف) تاريخچه و وضعیت

- تأسيس: ۱۹۸۰ میلادی به فرمان ریاست جمهوری.
- ساختار فعلی: هیئت مرکزی + شعب ولایتی.

- رئیس: الشيخ محمد الحسن ولد الددو الشنقيطي.
- دبیر کل: الشيخ أحمد ولد المرباط.

ب) وظائف

۱. پاسخ گویی فقهی به مسائل مردم.
۲. صدور بیانیه‌های وحدت دینی و ضد خشونت.
۳. همکاری با وزارت الأوقاف در برنامه خطبه جمعه.
۴. تربیت مبلغان و نظارت بر مدارس دینی.
۵. مشاوره در روند قانون گذاری مرتبط با شرع.

ج) جهت گیری

رابطه العلماء دارای گرایش اصلاحی-وسطی است و بسیاری از اعضا رابطه فکری با حزب تواصل یا جریان‌های سلفی اصلاحی دارند اما در عمل زیر نظر دولت فعالیت می کنند.

۵. جامعة نواکشوت / كلية العلوم الإسلامية

(مرکز آموزش رسمی دینی و فقهی کشور)

الف) تأسيس

- دانشگاه نواکشوت: ۱۹۸۱؛
- كلية العلوم الإسلامية: ۲۰۰۸.

ب) تخصص‌ها

- فقه مالکی و اصول دین.
- فقه مقاصدی و قانون مدنی.
- تاریخ فلسفه و کلام اسلامی.
- اخلاق اسلامی و حقوق بشر.

ج) نقش

تربیت نخبگان نوگرا، امامان و پژوهشگران دینی با رویکرد هماهنگ با دولت.

همچنین میزبان کنفرانس‌های بین‌المللی در گفت‌وگوی ادیان و تمدن‌هاست.

۶. المعهد الوطني لتكوين الأئمة والمرشدين

(Institute for Imams and Preachers – زیرمجموعه وزارت الأوقاف)

الف) تأسيس

۲۰۲۰، با کمک مالی دولت امارات و مشارکت عملی وزارت الأوقاف موریتانی.

ب) اهداف

- تربیت امامان نماز و خطبا در چارچوب وسطية.
- مقابله با افراط‌گرایی فکری از طریق آموزش فقه و اخلاق.
- ایجاد شبکه‌ای از خطبا در ۱۵ ولایت کشور.

ج) برنامه‌های آموزشی

دروس فقه مالکی، عقیده اشعری، تصوف تربیتی، و مهارت‌های ارتباط اجتماعی.

۷. هیئت الإرشاد والدعوة العامة

(General Guidance Authority)

- تشکیل: ۱۹۹۵ میلادی تحت ریاست مستقیم وزارت الأوقاف.
- وظیفه: ارشاد دینی، هماهنگی خطبه‌ها، نظارت بر مبلغان سیار.
- تعداد مبلغان فعال (۲۰۲۵): حدود ۱۸۰۰ واعظ رسمی.

این هیئت از سال ۲۰۱۸ برنامه‌ای تحت عنوان “الدعوة الوسطية في القرى والمدن” اجرا می‌کند که محور اصلی آن تربیت مبلغان ضد غلو و تقویت همبستگی اجتماعی است.

۸. دار القرآن العظيم و المدارس القرآنية

الف) نقش

اداره و نظارت بر حلقه‌های قرآنی و مؤسسات حفظ قرآن.

دار القرآن العظیم در نواکشوت با نظارت وزارت الأوقاف در سال ۱۹۹۲ تأسیس شد و تا ۲۰۲۵ بیش از ۴۰ مدرسه قرآنی را زیر پوشش دارد.

ب) جهت فکری

تبلیغ حفظ قرآن با تفسیر تربیتی و اخلاقی، نه صرفاً حافظه‌محور.

استادان بر تربیت تواضع و جمع بین علم و عمل تأکید دارند.

۹. دار الفتوی و البحث العلمی

(House of Fatwa and Islamic Research)

الف) تأسیس

۲۰۱۶؛ زیر نظر مستقیم ریاست جمهوری و با مشارکت علمای شورای فتوی.

ب) وظایف

- تدوین فتاوی جامع هماهنگ با قانون کشور؛
- انجام پژوهش‌های فقهی-اجتماعی برای دولت؛
- چاپ سالانه «مجله الفتوی والاجتهاد الاسلامی».

ج) جایگاه

منبع رسمی مشورت‌های شرعی پارلمان در تدوین قوانین خانواده و مالی.

۱۰. سیاست عمومی دولت در حوزه دین

موریتانی از سال ۲۰۱۰ به بعد سیاستی تحت عنوان «الإصلاح الديني والوسطية» اتخاذ کرده است که شامل محورهای زیر می‌شود:

۱. تقویت آموزش دینی رسمی و کنترل منابر.
۲. هماهنگی میان علمای رسمی و فعالیت‌های مردمی.
۳. پرهیز از سیاسی‌سازی دین؛ تمرکز بر نقش تربیتی و اخلاقی.

۴. ترویج گفت‌وگو میان جریان‌های صوفی، سلفی و اصلاحی.

۵. مشارکت فعال در برنامه‌های بین‌المللی مقابله با افراط‌گرایی (OIC، الاتحاد الإفريقي).

۱۱. رابطه نهادها با جریان‌های مردمی

وضعیت کنونی	نوع رابطه با نهادهای رسمی	جریان اسلامی
مثبت و مشورتی	همکاری آموزشی و گفتگو فکری	حزب تواصل (اخوانی)
جذب نسبی	گفت‌وگو تحت برنامه «المناصحة»	جریان‌های سلفی
منسجم و حمایت‌شده	بخشی از ساختار رسمی از طریق شورا	طرق صوفیه
فعال در چارچوب دولت	مشارکت در دانشگاه و وزارت فرهنگ	نواندیشان دینی

۱۲. جمع‌بندی نهایی

نتیجه	محور تحلیل
منسجم، معتدل و مبتنی بر مذهب مالکی-اشعری	منظومه دینی رسمی
وزارة الأوقاف والشؤون الإسلامية	نهاد مرکزی
المجلس الأعلى للفتوى، رابطة العلماء، دار الفتوى	نهادهای مشورتی و علمی
جامعة نواكشوت، المعهد الوطني للأئمة	نهادهای تربیتی
المجلس الأعلى للطرق الصوفية	نهادهای روحی
تثییت الوسطية الدينية ودمج جریان‌های اجتماعی در چهارچوب دولت هدف کلان	

۱۳. منابع پژوهش

- وزارة الأوقاف والشؤون الإسلامية، التقرير السنوي ۲۰۱۸-۲۰۲۴.
- المعهد الموريتاني للدراسات الاستراتيجية، الخريطة الدينية في موريتانيا.
- جامعة نواكشوت، مؤتمر «المؤسسات الدينية والتحديات المعاصرة»، ۲۰۲۳.
- المجلس الأعلى للفتوى والمظالم، دليل الفتوى الوطنية، ۲۰۲۴.
- مجلة «الوسطية في موريتانيا»، أعداد ۲۰۲۲-۲۰۲۵.

۵. جریان شیعه در کشور موریتانی

۱. پیش‌زمینه تاریخی

موریتانی از لحاظ مذهبی یکی از یکدست‌ترین کشورهای جهان اسلام است؛ اکثریت قریب به اتفاق مردم این سرزمین از پیروان **مذهب مالکی** و مشرب **اشعری - صوفی** هستند. در تاریخ این کشور هیچ‌گاه مذهب شیعه حضور سازمان‌یافته نداشته است، زیرا از قرون اولیه اسلامی تحت تأثیر فقه مالکی اندلس و مغرب و بعدها تحت نفوذ مدارس علمیه شقیطی قرار گرفت که بر پایه سنت اهل سنت توسعه یافتند.

با این حال، در قرن بیستم و خصوصاً پس از دهه ۱۹۸۰ میلادی، برخی آثار دینی و فکری متأثر از انقلاب اسلامی ایران، به‌ویژه در میان تحصیل‌کردگان دانشگاه نواکشوط و طلاب مقیم خارج، زمینه توجه محدودی به اندیشه تشیع ایجاد کرد.

۲. ترکیب مذهبی و جایگاه رسمی

حدود ۹۹/۹٪ مردم **موریتانی** اهل سنت مالکی هستند. مذهب رسمی کشور همان مذهب مالکی است که تحت نظارت وزارت امور اسلامی اداره می‌شود. هیچ مذهب دیگری در قانون اساسی یا نظام آموزشی جایگاه رسمی ندارد. مذهب شیعه در موریتانی **رسماً به رسمیت شناخته نشده** و فاقد هرگونه مرکز مذهبی، حوزه علمیه یا مسجد خاص است.

۳. پراکندگی و تعداد تقریبی شیعیان

گزارش‌های مستقل و پژوهش‌های منطقه‌ای شمار شیعیان موریتانی را بین ۱۰۰ تا ۵۰۰ نفر برآورد می‌کنند، که غالباً شامل:

- دانشجویانی که در ایران، لبنان یا عراق تحصیل کرده‌اند؛
- عده‌ای از روشنفکران دینی متأثر از اندیشه امام خمینی و نهضت عدالت‌طلب؛
- و گروه‌های معدودی از خانواده‌های مهاجر که از کشورهای همسایه (مانند سنگال و مالی) آمده‌اند و گرایش فرهنگی شیعی دارند.

این افراد معمولاً فعالیت مذهبی عمومی ندارند و ارتباطات‌شان بیشتر فکری و فرهنگی و در فضای مجازی است.

۴. نهادها و فعالیت‌های شیعی

در داخل موریتانی هیچ مؤسسه رسمی یا جمعیت شیعی ثبت‌شده وجود ندارد. اما در خارج از کشور، چند مرکز فرهنگی کوچک متعلق به مهاجران موریتانیایی در **لبنان و پاریس** وجود دارد که در ایام عاشورا و میلاد پیامبر مراسم محدودی ترتیب می‌دهند.

همچنین در نواکشوط، برخی محافل فکری با عنوان «منتدی التفکیر الإسلامی الجدید» فعالیت دارند که گرایش‌های همدل با رویکرد عقلانی و عدالتی تشیع در آثارشان دیده می‌شود، ولی خود را «غیرفرقه‌ای» معرفی می‌کنند.

۵. وضعیت حقوقی و نظارتی

موریتانی از نظر دینی کشوری با نظام نظارت آرام ولی کاملاً محافظه کار است. تبلیغ مذهبی غیر سنتی (اعم از تشیع یا جریان های تکفیری) مشمول نظارت و گاه هشدار امنیتی می شود. شیعیان محدود موریتانی بیشتر ترجیح می دهند در خفا یا در محیط های فکری و خصوصی گفت و گو کنند. تا کنون برخورد امنیتی گسترده با آنان گزارش نشده، اما فعالیت علنی آنان **غیر مجاز و حساسیت برانگیز** تلقی می شود.

۶. رویکرد اجتماعی و گفت و گو با تشیع

در فضای نخبگانی موریتانی، خصوصاً در میان علمای شنفیطی و دانشگاه نواکشوط، مطالعات تطبیقی فقهی گسترش یافته است. برخی اساتید مانند **د. محمد الحافظ ولد بدر الدین و الشیخ الخلیل ولد انحوی** در مباحث گفت و گوهای فکری با شیعه شرکت داشته اند، نه از زاویه تبلیغ، بلکه برای بررسی علمی تفاوت مبانی فقهی مذاهب اسلامی.

بدین ترتیب، در موریتانی نوعی «**تشیع فکری و معرفتی**» وجود دارد که مبتنی بر تمایل به عقل گرایی، عدالت محوری و تأمل در فلسفه امامت است، نه در قالب مذهب مذهبی سازمان یافته.

۷. تأثیر فضای مجازی

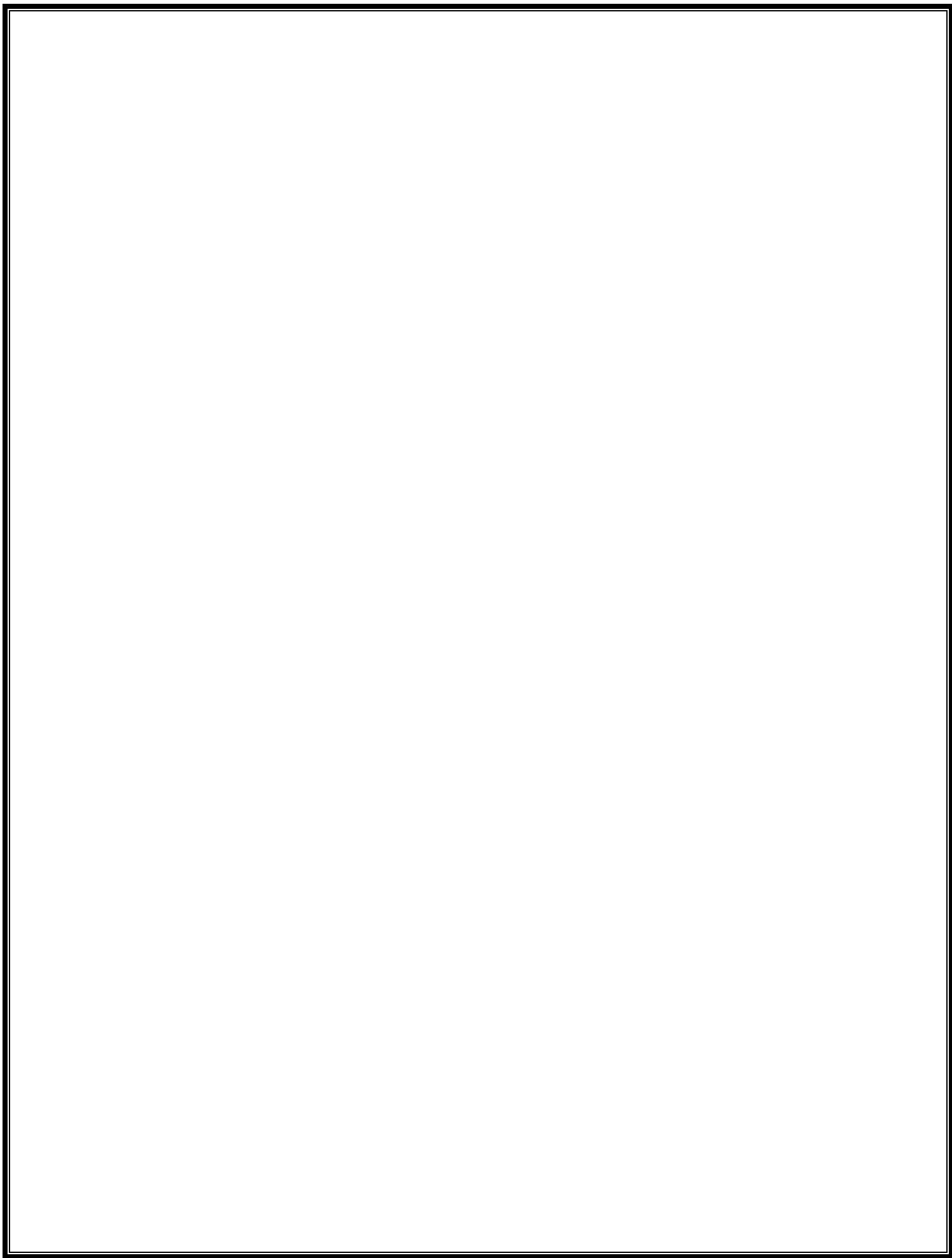
در سال های اخیر، چند صفحه و کانال موریتانیایی در شبکه های اجتماعی به نشر اندیشه های فلسفی و الهیاتی شیعی پرداخته اند؛ این فضا موجب شکل گیری گفتمان نوینی به نام «**التشیع الثقافی**» (**تشیع فرهنگی**) شده است که ریشه در دغدغه های فکری عدالت و مقاومت اسلامی دارد، نه در آیین های مذهبی سنتی.

۸. ارزیابی کلی

- شیعیان موریتانی از نظر عددی بسیار اندک و فاقد پایه مردمی هستند.
- از نظر حقوقی، فاقد رسمیت و سازمان دهی اند.
- از نظر فرهنگی، در سطح فکری و فلسفی حضور نمادین دارند.
- رویکرد غالب آنان عقلانی، دانشگاهی و وحدت محور است.

۹. چشم انداز آینده

با توجه به ماهیت باز فرهنگ دینی موریتانیایی و جایگاه عظیم علمای شنفیطی در جهان عرب، تثبیت جریان «**تشیع فرهنگی وحدت گرا**» در دهه آینده محتمل است؛ اما تشکیل نهادهای مذهبی یا اجتماعی شیعی به دلیل بافت سنتی و یکدست مذهبی کشور، عملاً ممکن نیست. بنابراین نقش شیعه در موریتانی **فکری، بین مذهبی و گفت و گویی** باقی خواهد ماند.

جریان‌شناسی گروه‌های اسلامی در صحرای غربی

تحلیل تاریخی، ساختاری و ایدئولوژیک (۱۹۷۵-۲۰۲۵)

۱. مقدمه

صحرای غربی منطقه‌ای قبایلی با هویت اسلامی مالکی و تصوف قادری-ساذلی است که از دیرباز بخشی از حوزه دینی مغرب بزرگ و شنقیط (موریتانی) شمرده می‌شد.

پس از خروج اسپانیا در ۱۹۷۵ و آغاز منازعه با جبهه «البولیساریو»، ساختار دینی و اجتماعی منطقه در بستر کشمکش سیاسی شکل گرفت، اما دین در همه دوره‌ها عامل همبستگی قبیله‌ای و مشروعیت اجتماعی باقی ماند.

تا سال ۲۰۲۵، هیچ حزب یا سازمان اسلامی مستقل در صحرای غربی ثبت رسمی بین‌المللی ندارد، اما چندین جریان فکری و شبکه اجتماعی دینی در تعامل با مغرب و موریتانی فعالیت دارند.

۲. محیط دینی-اجتماعی کلی

- اکثریت مردم منطقه پیرو مذهب مالکی-اشعری هستند.
- نهادهای دینی رسمی تابع **وزارة الأوقاف والشؤون الإسلامية المغربية** در مناطق العیون، الداخله و السمارة هستند.
- حلقات قرآنی و زاویه‌ها عمدتاً وابسته به طرق صوفیه مغرب‌اند.
- در اردوگاه‌های تندوف (پناهندگان تحت مدیریت البولیساریو)، تربیت دینی متفاوت و محدود است، بیشتر تحت اثر تعلیمات الجزایری یا اصلاحی موریتانیایی.

۳. جریان‌های اسلامی اصلی در صحرای غربی

الف) جریان صوفی مالکی

- قدیمی ترین و ریشه دارترین نماد دینی منطقه.
- از قرن ۱۸م در قبایل مثل **الرکیبات، أولاد دلیم، التکنه** نفوذ داشت.
- زاویه های قادریه و تجانیه در شهرهای العیون و السماره فعال اند.
- رهبران برجسته: **الشیخ ماء العینین** (متوفای ۱۹۱۰) که در قرن گذشته نماد مقاومت دینی علیه استعمار بود.
- جهت گیری فعلی: **تصوف تربیتی و وحدت ملی**؛ با دولت مغرب همکاری کامل دارد.
- نقش: برگزاری مراسم مذهبی، تعلیم قرآن، صلح اجتماعی و میانجی گری قبیله ای.

ب) جریان سلفی دعوی

- نفوذ از مغرب در دهه ۱۹۹۰ آغاز شد، با چهره هایی که از شمال کشور به جنوب منتقل شدند.
- موضوعات اصلی این جریان: مبارزه با بدعت، تأکید بر توحید و التزام به نصوص.
- چهره های محلی وابسته به شبکه ملی علمای مغرب اند، مانند شاگردان **الشیخ عمر الفیزازی و محمد بن عبد الوهاب الکتانی** که دوره هایی آموزشی در العیون برگزار کردند.
- ویژگی: غیرسیاسی، محدود در منابر رسمی، عمدتاً دعوتی و اخلاقی.
- دولت مغرب به صورت مشروط حضور آنها را پذیرفته و تحت سیاست «الإدماج» اداره می کند.

ج) جریان اصلاحی-وسطی (الحركة الدعویة الوسطیة)

- از دهه ۲۰۰۰ در قالب انجمن های فرهنگی وابسته به **حركة التوحید والإصلاح** یا همکاری با **حزب العدالة والتنمية** در مناطق جنوبی شکل گرفت.
- تمرکز بر آموزش شهروندی، اخلاق اجتماعی و تربیت مدنی.
- فعالیت در چارچوب قانونی دولت مغرب و با هماهنگی شورای علمی محلی.
- چهره های شاخص: خطیبان و مصلحان محلی مثل **الشیخ أحمد بن ماء العینین و محمد سالم الرگیبی**.
- جهت فکری: إصلاح المجتمع بالعلم والسلوك، والوفاء للإمارة المؤمنین.

د) جریان های اخوانی موریتانیایی در اردوگاه های تندوف

- گروه های فرهنگی و خیریه تحت تأثیر **حزب تواصل** موریتانیند، نه به صورت حزبی بلکه محافل فکری و جوانان داوطلب قرآنی.
- تمرکز بر آموزش، حفظ قرآن و اخلاق عمومی بین پناهندگان.
- گرایش: اسلام مدنی، بی طرفی سیاسی در نزاع مغرب-بولیساریو.

- اما دولت الجزایر از گسترش فعالیت آنها محدودیت‌هایی اعمال می‌کند.

هـ) جریان‌های قوم‌گرای اسلامی (الهوية الدينية الصحراوية)

- مجموعه‌ای از متفکران و خطیبان که تلاش دارند هویت اسلامی-صحراوی را مستقل از مغرب و موریتانی تعریف کنند.
- منشأ فکری: مکتب ماء العینین و سنت علمای شنقیط.
- گرایش اصلاحی، اما با رنگ قومی و محلی؛ مطالبات آنها بیشتر فرهنگی تا سیاسی است.

۴. نهادهای دینی رسمی و غیردولتی

نقش	وابستگی	نهاد
نظارت بر خطبه‌ها و تربیت ائمه مساجد تابع المجلس العلمی الأعلى المغربی	المجلس العلمی المحلی فی العیون والداخله	
آموزش تصوف و سنت مقاومت دینی قادری-مغربی	زاویه ماء العینین	
تربیت حافظان قرآن	وزارت الأوقاف مغرب	مراكز التعلیم القرآنی فی الداخله
فعالیت اخلاقی و اجتماعی	NGO فرهنگی محلی	الجمعیة الصحراویة للتربیة الإسلامیة
گفت‌وگوی دینی و ضد افراطی‌گری	همکاری منطقه‌ای با موریتانی و مالی	رابطة علماء الصحراء الکبری

۵. روابط این جریان‌ها با دولت مغرب و سایر طرف‌ها

- با دولت مغرب: همگرایی کامل؛ نهادهای رسمی تابع وزارت الأوقاف و سیاست «إمارة المؤمنین».
- با بولیساریو: تقابل ایدئولوژیک، زیرا بولیساریو مشروعیت سیاسی را بر قومیت نه دین بنا می‌کند.
- با موریتانی: روابط فرهنگی مثبت؛ بسیاری از علمای صحراء در محاضر شنقیط آموزش دیده‌اند.
- با الجزایر: محدود؛ دولت الجزایر فعالیت‌های دینی غیروابسته را در اردوگاه‌های تندوف کنترل می‌کند.

۶. جهت‌گیری‌های فکری و اجتماعی تا ۲۰۲۵

سطح نفوذ اجتماعی رابطه با دولت	ویژگی فکری	جریان
گسترده، سنتی	عالی، همکار دولت مالکی-اشعری، اخلاقی، وحدت اجتماعی صوفیه	
متوسط، شهری	تحت نظارت	نص محور، دعوتی
متوسط، آموزشی	همکار دولت	تربیت مدنی، اصلاح تدریجی
محلی، در اردوگاه‌ها	نیمه‌محدود	اسلام مدنی، تربیتی
		سلفی دعوی
		اصلاحی وسطی
		اخوانی موریتانیایی (در تندوف)

۷. تحولات دهه اخیر (۲۰۱۵-۲۰۲۵)

۱. افزایش نظارت وزارت الأوقاف بر منابر و مدارس.
۲. گسترش برنامه‌های قرآنی و صوفی در العیون و السماره.
۳. جذب خطیبان سلفی به گفتمان رسمی «الوسطیة».
۴. تضعیف فعالیت‌های مخفی در اردوگاه‌های تندوف به علت کنترل الجزایر.
۵. رشد نقش علمای صوفیه ماء العینین در پیوند هویت دینی و ملی مغرب.

۸. تحلیل کلان

- ساختار دینی صحرای غربی شدیداً دولتی و سنتی است، نه اپوزیسیونی.
- جریان‌های دینی، بر خلاف شمال آفریقا، از منازعه سیاسی فاصله دارند و عمدتاً در چارچوب وحدت ملی مغرب عمل می‌کنند.
- تصوف، محور اصلی هویت دینی و عامل همگرایی اجتماعی است.
- سلفی‌ها در حال ادغام در پروژه رسمی دولت هستند؛ اخوانی‌ها نفوذ غیرمستقیم دارند.
- چالش اصلی، نبود نهاد علمی مستقل برای تربیت بومی علمای صحراوی است.

۹. نتیجه‌گیری

صحرای غربی از منظر دینی نمونه‌ای از اسلام سنتی منضبط در خدمت سیاست وحدت ملی است. چه در داخل مناطق تحت کنترل مغرب، چه در اردوگاه‌های الجزایر، اسلام‌گرایی رادیکال فاقد پایگاه مردمی است. جریان‌های اسلامی غالباً در قالب تصوف، اصلاح تربیتی و هویت فرهنگی فعالیت می‌کنند، و ساختار مذهبی آن در پیوند کامل با اماره المؤمنین مغرب و میراث شنقیط موریتانی قرار دارد. در نتیجه، ساختار اسلامی صحرای غربی از سال ۲۰۱۵ تا ۲۰۲۵ در مسیر تثبیت وسطیة، سلم اجتماعی و هویت دینی مشترک مغرب-موریتانی بوده است.

۱۰. منابع پژوهش

- وزارة الأوقاف والشؤون الإسلامية المغربية، تقرير الخطاب الديني في جهات الجنوب، الرباط ٢٠٢٤.
- مركز الدراسات الصحراوية، الحالة الدينية في العيون والداخله، ٢٠٢٣.
- زاوية ماء العينين، التراث الصوفي الصحراوي، العيون ٢٠٢٢.
- المعهد الموريتاني للدراسات الاستراتيجية، الروابط الدينية بين شتقيط والصحراء الكبرى.
- الرابطة المحمدية للعلماء، الإسلام الوسطى في إفريقيا الغربية، ٢٠٢٥.

وضعیت شیعیان در کشور صحرای غربی

١. پیش زمینه تاریخی و اجتماعی

صحرای غربی از نظر فرهنگی و دینی پیوندی عمیق با منطقه مغرب و موریتانی دارد. ساختار مذهبی آن از دیرباز بر پایه فقه مالکی، عقیده اشعری و گرایش های صوفیانه قادری و تیجانی بنا شده است. از زمان استعمار اسپانیا تا امروز، تشیع هیچ گاه حضور رسمی نداشته و جامعه کاملاً سنی محسوب می شود.

٢. وضعیت سیاسی و تأثیر آن بر دین

به دلیل منازعه ی سیاسی طولانی میان جبهه پولیساریو و دولت مراکش، فعالیت های دینی در صحرای غربی به شدت تحت تأثیر وضعیت امنیتی و نظامی قرار دارد. بنابراین هر گونه گرایش مذهبی متفاوت (از جمله تشیع) در این منطقه به صورت طبیعی رشد اجتماعی نداشته و ساختار مدیریت دینی تحت کنترل دو نهاد متفاوت است:

- در نواحی تحت حکومت مراکش، نظارت دینی از «وزارت اوقاف و امور اسلامی» مراکش تبعیت می کند؛
- در اردوگاه های پولیساریو (منطقه تندوف در الجزایر)، برنامه های دینی تحت نفوذ علمای الجزایری و فعالان مالکی و صوفی انجام می گیرد.

٣. ترکیب مذهبی

تخمین های موجود نشان می دهد نزدیک به ١٠٠٪ جمعیت صحرای غربی تابع مذهب سنی مالکی هستند. تشیع در این منطقه فاقد حضور اجتماعی و نهادی است و تنها در سطح ارتباطات رسانه ای و فکری نشانه هایی از تأثیر اندیشه های شیعی دیده می شود.

٤. جریان های فکری مرتبط با تشیع

از سال ٢٠١٠ میلادی، برخی تحصیل کردگان صحرایی مقیم الجزایر و اسپانیا در محیط های دانشگاهی با اندیشه مقاومت شیعی آشنا شده اند و در شبکه های اجتماعی درباره مفاهیم عدالت، امامت و مقاومت اسلامی می نویسند. با این حال، این گرایش غالباً به صورت «تشیع فکری غیرمذهبی» است، نه تشیع آیینی و فقهی.

۵. نهادها و فعالیت‌ها

هیچ مسجد، حسینیه یا جمعیت شیعی رسمی در صحرای غربی وجود ندارد. فعالیت‌های محدود موجود به صورت فردی و در قالب مباحث فرهنگی آنلاین است. در اردوگاه‌های پناهندگان در تندوف نیز هیچ فعالیت مذهبی شیعی گزارش نشده است. ارتباطات شیعی عمدتاً میان روشنفکران و فعالان فرهنگی در اسپانیا برقرار است.

۶. نگاه اجتماعی و حاکمیتی

هم دولت مراکش و هم جبهه پولیساریو بر حفظ هویت سنتی و وحدت مذهبی تأکید دارند؛ بنابراین هرگونه فعالیت شیعی به عنوان عامل اختلاف‌زا تلقی می‌شود. جامعه محلی نیز متعلق به خانواده‌های بزرگ بادیه‌نشین با شخصیت دینی مالکی است که تشیع را ناآشنا و غیرقابل پذیرفتن می‌دانند.

۷. ارزیابی نهایی

تشیع در صحرای غربی در سطح مذهبی فاقد حضور است، اما در سطح فکری و وحدتی ممکن است در سال‌های آینده از طریق مباحث فلسفه مقاومت و عدالت، به صورت گفتمان فرهنگی در میان نخبگان ظهور محدود داشته باشد.